

UDK/UDC 94(05)

ISSN 1318-0185

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper
Società storica del Litorale - Capodistria

ACTA HISTRIAE
24, 2016, 3

KOPER 2016

ISSN 1318-0185

UDK/UDC 94(05)

Letnik 24, leto 2016, številka 3

**Odgovorni urednik/
Direttore responsabile/
Editor in Chief:**

Darko Darovec

**Uredniški odbor/
Comitato di redazione/
Board of Editors:**

Gorazd Bajc, Furio Bianco (IT), Flavij Bonin, Dragica Čeč, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Marco Fincardi (IT), Darko Friš, Aleksej Kalc, Borut Klabjan, John Martin (USA), Robert Matijašić (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Egon Pelikan, Luciano Pezzolo (IT), Jože Pirjevec, Claudio Povoło (IT), Vida Rožac Darovec, Andrej Studen, Marta Verginella, Salvator Žitko

**Urednika/Redattori/
Editors:**

Gorazd Bajc, Urška Lampe

**Prevodi/Traduzioni/
Translations:**

Urška Lampe (angl., slo.), Gorazd Bajc (it.)

**Lektorji/Supervisione/
Language Editor:**

Urška Lampe (angl., slo.), Gorazd Bajc (it.)

**Stavek/Composizione/
Typesetting:**

Grafis trade d.o.o.

**Izdajatelj/Editore/
Published by:**

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko / Società storica del Litorale®

**Sedež uredništva/Sede
della redazione/ Address
of Editorial Board:**

SI-6000 Koper/Capodistria, Kreljeva/Via Krelj 3,
e-mail: annaleszdjp@gmail.com, internet: <http://www.zdjp.si/>

Tisk/Stampa/Print:

Grafis trade d.o.o.

Naklada/Tiratura/Copies:

300 izvodov/copie/copies

**Finančna podpora/
Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije / Slovenian Research Agency

**Slika na naslovnici/
Foto di copertina/
Picture on the cover:**

*Nedelja v Peroju / Domenica a Peroi / Sunday in Peroj – August
Tischbein, August Selb: Memorie di un viaggio pittorico nel litorale
austriaco (Trieste 1842)*

Redakcija te številke je bila zaključena 16. decembra 2016.

Revija Acta Histriae je vključena v naslednje podatkovne baze / Gli articoli pubblicati in questa rivista sono inclusi nei seguenti indici di citazione / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: Thomson Reuters: Social Sciences Citation Index (SSCI), Social Scisearch, Arts and Humanities Citation Index (A&HCI), Journal Citation Reports / Social Sciences Edition (USA); IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (UK); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities (ERIH); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL)

Vsi članki so v barvni verziji prosto dostopni na spletni strani: <http://www.zdjp.si>.

All articles are freely available in color via website <http://www.zdjp.si>.

VSEBINA / *INDICE GENERALE* / *CONTENTS*

- Miloš Krivokapić, Nenad Perošević:** Čuvanje i/ili gubljenje etnolingvističkog identiteta istarskih Crnogoraca 463
Conservazione e/o perdita dell'identità etnolinguistica dei montenegrini dell'Istria
The preserving and/or losing ethno-linguistic identity of the Istrian Montenegrins
- Saša Milić:** Ličnost i prosvjetiteljski rad Svetog Petra Cetinjskog 491
La personalità e l'opera pedagogica di San Pietro di Cetinje
Personality and illuminatory work of St. Petar of Cetinje
- Slavko Burzanović, Olivera Popović:** Vico Mantegazza e il Montenegro 511
Vico Mantegazza and the Montenegro
Vico Mantegazza in Črna gora
- Adnan Prekić:** Komunizam i obrazovanje: iskustva Crne Gore 1945–1955 527
Il comunismo e l'istruzione: l'esperienza del Montenegro 1945–1955
Communism and education: the experience of Montenegro 1945–1955
- Dragutin Papović:** Unutrašnji sukobi u Barskoj nadbiskupiji 1965–1970 543
Conflitti interni nell'arcidiocesi di Antivari 1965–1970
Internal conflicts in Bar archdiocese 1965–1970
- Aleš Maver:** Arbogastova »germanska« karijera 561
La carriera »germanica« di Arbogaste
Arbogast: a »Germanic« career
- Roberto Vaccher:** La guerra di Candia: un confronto di mezzi e risorse 573
The war of Candia: a confrontation of means and resources
Kandijska vojna: primerjava sredstev in virov
- Klemen Kocjančič:** Partizansko zaslišanje sovražnikovega osebja: na primeru 7. SS-gorskega šolskega in nadomestnega bataljona 597
L'interrogatorio partigiano del nemico: il caso del SS-Gebirgsjäger-Ausbildungs- und Ersatz-Bataillon 7
Partisan interrogation of enemy personnel: on example of the SS-Gebirgsjäger-Ausbildungs- und Ersatz-Bataillon 7

Boris Koroman: Radnički tisak i problemi koncepta samoupravljanja u kulturi u Hrvatskoj 70-ih i 80-ih godina 20. st.	615
<i>Delavski tisk in problemi koncepta samoupravljanja v hrvaški kulturi v 70-ih in 80-ih letih 20. stoletja</i>	
<i>Workers' print media and the issues of the Socialist Self-Management cultural policy in Croatia through the 70s and 80s</i>	
Jože Pirjevec: Jugoslovanska kriza v arhivu Stasi (1980–1989)	643
<i>La crisi jugoslava degli anni Ottanta alla luce dei documenti Stasi</i>	
<i>The Yugoslav crisis in the Stasi archives (1980–1989)</i>	
Marlena Kokisheva, Valeriya Nedlina: Kuy: traditional genre in contemporary music of Soviet and Post-Soviet Kazakhstan	663
<i>Kuy: genere tradizionale nella musica contemporanea del Kazakistan nell'epoca sovietica e post-sovietica</i>	
<i>Kuy: tradicionalna zvrst sodobne glasbe v sovjetskem in post-sovjetskem Kazahstanu</i>	
Navodila avtorjem	677
<i>Istruzioni per gli autori</i>	680
<i>Instructions to authors</i>	684

ČUVANJE I/ILI GUBLJENJE ETNOLINGVISTIČKOG IDENTITETA ISTARSKIH CRNOGORACA

Miloš KRIVOKAPIC

Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet, Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Crna Gora
e-mail: krivokapicmilos@yahoo.com

Nenad PEROŠEVIĆ

Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet, Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Crna Gora
e-mail: nenadp-nk@t-com.me

IZVLEČEK

Migracije Črnogorcev tekom stoletja so bile kot niz kontinuiranih valov, ki so jih obdajala območja pod beneško oblastjo. Priložnosti za zaposlitev pod okriljem Beneške republike so iskali beneški podložniki in osmanski izgnanci, pa tudi tisti, ki so jih težave prisilile v številne migracije. Nekateri so se izseljevali pod beneško nadvlado zaradi "slabih let", "krvnega maščevanja", revščine, turških vpadov in maščevanj, medtem ko so drugi iskali vojaško slavo v službi Sinjorije. Zato so se, tako kot beneški vojaki ali pa celo kot visoki uradniki, hitro asimilirali v novo okolje ter postali njen neodtujljivi del. Pri tem pa so plačali veliko ceno, ki se odraža predvsem na izgubi etnolingvistične identitete. Vsi črnogorski naseljenci, z izjemo Črnogorcev v Peroju, so se asimilirali tekom minulih stoletij. Peroj pa je bil središče, kjer se je varovala in ohranila črnogorska identiteta na istroromanskem območju.

Ključne besede: migracije, priseljenci, Črnogorci, Istra, Peroj, jezik, poreklo, priimek

CONSERVAZIONE E/O PERDITA DELL'IDENTITÀ ETNOLINGUISTICA DEI MONTENEGRINI DELL'ISTRIA

SINTESI

Le migrazioni dei Montenegrini nel corso dei secoli sono state come una serie di onde continue che si infrangevano sui territori sotto il dominio veneziano. I sudditi veneziani e gli esuli ottomani sotto l'egida della Repubblica veneziana ricercavano un'opportunità di lavoro, come anche coloro che erano stati costretti, loro malgrado, ad essere protagonisti di numerose migrazioni. Alcuni si spostarono nelle regioni sotto il dominio veneziano a causa "degli anni di miseria", delle faide, della povertà, delle invasioni e delle rappresaglie turche, laddove altri andarono alla ricerca della gloria militare al servizio della Signoria. Pertanto, sia da semplici soldati veneziani che in qualità di alti

funzionari si assimilarono rapidamente nel milieu del nuovo ambiente diventandone parte inalienabile, pagando, tuttavia, un prezzo piuttosto alto che si rispecchiò in primo luogo nella perdita della loro identità etnolinguistica. Tutti gli immigrati montenegrini, ad eccezione dei Montenegrini della zona di Peroj, nei secoli passati sono stati in gran parte assimilati. Peroj è rimasto l'unico nucleo in cui si è custodita e conservata l'identità montenegrina sul territorio romano-istriano.

Parole chiave: migrazioni, emigranti, Montenegrini, Istria, Peroj, lingua, origine, cognomi

UVOD

Seobe Crnogoraca obilježile su njenu istoriju. Crna Gora je oduvijek bila zemlja u koju se malo useljavalo, a odakle se mnogo iseljavalo. Razlozi migracija bili su razni: ekonomski, bijeg od “krvne osvete”, turska nadiranja, ali i voljna ili nevoljna preseljenja znanih i neznanih mletačkih podanika i osmanskih prognanika sa onog dijela crnogorske teritorije koji je bio pod njihovom vlašću. Ako samo “zagrebemo” u etnološko biće, prvenstveno, susjednih država, vidjećemo da nije baš tako mali broj onih koji vode porijeklo sa teritorije Crne Gore. Doduše, zavisno od doba i mjesta preseljenja “identifikovali” su ih kao Crnogorce, Srbe, Hercegovce, Morlake, Arbanase, Hrvate, Slovene ... Većina od njih utopila se u neki drugi etnos, rijetki su uspjeli da održe i očuvaju svoj etnolingvistički identitet.

CRNOGORSKE SEOBE

U istorijskim izvorima nalazimo i grupna i pojedinačna iseljavanja sa područja Crne Gore, osobito sa njenog primorskog i doprimorskog dijela. Na područje mletačke Dalmacije Crnogorci su počeli da se naseljavaju još u 15. stoljeću. „Najranije se pominje doseljenik crnogorskog porijekla u Zadru iz 1478. godine. Sačuvani su izvori o prisustvu Crnogoraca u Dalmaciji iz 1518, 1527, 1538–1539, 1548, 1574, 1590. godine” (Pejović, 2003, 56). Crnogorce nalazimo i među brojnim “albanskim” vojnicima i oficirima u Zadru od 16. do 18. stoljeća, kao i među zadarskim “Arbanasima” koji su došli, većinom, iz Crne Gore, preciznije iz Crmnice (Šestana i Krajine) i Paštovića, ali i iz drugih mjesta sa crnogorske teritorije. Mnogi “soldati Albanezi” i njihovi kapetani u mletačkim postrojbama su Crnogorci (Čoralić, 2012). Iz Katunske nahije (Stare Crne Gore) su, očito, naselili i okolinu Imotskog, čija je naseobina nazvana “Crnogorci”, potom “Njeguši” (Miljić, 2007, 67). Treba napomenuti da je naseljavanje etničkih Crnogoraca zabilježeno u izvorima tokom 16. i 17. stoljeća u više navrata. Pred turskim nasrtajima porodica Borisi se iz Bara krajem 16. stoljeća¹ naselila na područje Istre. Mlečani su 1611. godine

1 Dario Alberi navodi da je kapetan Bernardo Borisi “venuto da Antivari nel 1590” (Marković, 2005, 81).

naselili četiri grupe iz Bara, Spiča i Mrkojevića (ukupno 273 stanovnika – 142 muškarca i 131 ženu) na područje Istre. Neke od lokacija odakle su iseljenici koji se pominju u dokumentima su: Sosina (Sozina), Spiza (Spič), Susan (Šušanj), Taggiomil (Tuđemili), Marcovichi (Mrko(je)vići), Montenegro, Antivari (Bar). Najstarije mletačke knjige u Balama spominju među žiteljstvom kaštela Valentina Paštovića (Bertoša, 1995, 698). Kako ističe Stanojević, sredinom septembra 1611. došla je u Istru i treća grupa iseljenika iz Mrkojevića (10 porodica sa 48 “duša”). Posljednja skupina od 13 porodica sa 69 ljudi, koju je predvodio Luka Zorzi, stigla je u Novigrad 1612. godine. Pod vodstvom Petra Nikovića iz Mrkojevića iselilo se oktobra 1622. godine u Istru 150 Crnogoraca, a nedugo potom pop Ivan (ili Jovan) iz Mrkojevića² doveo je još 35 porodica (Stanojević, 1965, 434–435). Sve porodice iz Mrkojevića su bile “grčke” vjeroispovijesti, izuzev jedne muslimanske. U novembru 1622. godine još 15 ljudi sa Bojane i 20 iz Mrkojevića stiglo je u Istru jer su bili “prinudeni zbog vanredne turske tiranije da napuste svoju rodnu zemlju”. Poslije kuge u Istri 1631–1632. godine, upućena je 1633. grupa iseljenika iz okoline Bara, uglavnom iz Mrkojevića, prema Istri. Sredinom marta Petar Popa (Popović) iz Mrkojevića sa 46 ljudi stigao je u Poreč (Stanojević, 1965, 434–435). Rašporski kapetan Đovani Venijer dao je 1633. godine zemlju Tomu Popoviću iz Brajkovine kod Herceg Novog, koji je sa šest porodica, ukupno 22 lica, došao u Istru. Ivan Radošević sa 60 porodica 1649. godine naselio se kod Pule (Miljić, 2007, 85, 669). Erber piše da je 1655. godine došlo 50 porodica sa 400 individua pod vodstvom Nikole Ceklina (Miljić, 2007, 824). Barani su bili znatno usmjereni na Poreč, stoga je 1669–1692. u Poreču naseljeno 35 porodica od kojih su neke primljene i u plemićki stalež (Marković, 2005, 92).

Evidentirani su brojni crnogorski useljenici u mjestima: Poreč, Fuškulin, Mugeba, Bale, Fažana, Krmed, Vodnjan. Registrovani su slučajevi da su ih “u matične ili notarske knjige često upisivali kao ljude ‘da Montenegro’” (Štoković, 2009, 32). Naseljavanje crnogorskih porodica u Istru nastavilo se 1657. godine kada je 15 porodica sa 75 članova naselilo Peroj. Gerasim Petranović kaže da su te familije bile: Ljubotina (sad Jovičić), Braić (sad Vučerić), Vučetić, Brailović, Popović, Radulović, Dabović, Dreković, Marković, Vrzalović, a da su kasnije došli: Maričević, Dupilović i dr. (Miljić, 2007, 824). Već sljedeće godine 21 crnogorska porodica pristigla je u Istru (13 porodica u Peroj, osam u Vintijan). Tridesetak porodica iz crnogorske Crmnice 1660. godine naselilo se u Kavranu. Takođe se 1672. godine pominje i mletački kapetan Vuko Crnica³ koji je ulcinjske gusare, koji su pristali uz premantursko ostrvo Ceju, natjerao u bijeg (Bertoša, 1979, 169–172).

Prema mišljenju Stanojevića, oko 2000 porodica sa Crnogorskog primorja naselilo se u Istru (Miljić, 2007, 102). Seobe Crnogoraca bile su česte. Razlozi migracija su bili raznoliki: „gladne godine“, turska nadiranja, a nerijetko i učešće u brojnim ratnih događanjima u kojima je evidentiran značajan udio Crnogoraca u mletačkoj vojnoj službi. Pored organizovanog naseljavanja, treba spomenuti i brojne pojedinačne primjere viših i visokih vojnih dužnosnika mletačke vojske porijeklom ca crnogorskog tla koji su kraće ili

2 M. Bertoša, takođe, spominje pravoslavnog popa Jovana iz Mrkojevića, koji je zabilježen kao “Pappa Giovanni Greco”, koji je doveo grupu crnogorskih doseljenika (Bertoša, 1995, 159).

3 Kapetan Vuko Orlandić iz Crmnice.

duže boravili diljem Dalmacije i Istre, nerijetko i vezali svoju i sudbinu svoje porodice za Sinjoriju: kapetan Marko Todorović (Štoković, 2009, 33), kapetan Vuko Cuca (Čoralić, 2008, 151; Čoralić, 2009, 125), Capitan Francesco Antonioli da Budua, kapetan Jovo Bogetić, Capitan Nicolo Brancovich da Cattaro, Luogotenente Michiel Budua, pukovnik Marko Đikanović iz Crmnice, general Rade Maina, Capitan Stefano Sestana, Capitan Nicolo Venich da Gnieghus, Sargente Maggiore Zorzi d'Antivari ... (Čoralić, Katušić, 2010, 128, 130, 135), kapetan Božo Bečić iz Paštrovića, Vuk Đurašković da Ceclina (Ceclin), Stjepan Kalodurđević di Nazione Pastrovichia, conte Nikola Lazarović iz Grblja, Marko Ljubanović iz Grblja, Petar Ljubotina, poručnik Vuk Ljubotina, Vuko Medin iz Paštrovića, Gregur Medin, Rade Milin, Marko Mitrović iz Paštrovića, Franjo Mitrović iz Paštrovića, Marko Napadić Nobile d' Pastrovichio, oficiri Marko Podgorica, Ivan Krstitelj Podgorica, kapetan Nikola Podgorica, Franjo Režević iz Paštrovića, Šćepan Crnica, Nikola Crnica, Božo Crnica, dopukovnik Juraj Crnica, Jovo iz Grblja, Stanko Petković da Zagliuti, Gabrilo Petković da Zagliuti, guvernadur Nikola di Steffano iz Maina, Rozzi iz Bara, kapetan Franjo Visković, poručnik Nikola Visković, conte Miloš i conte Ivan Vojnović ... (Markulin, 2014, 104–114).

RISANSKI HAJDUCI U ISTRU

Treba ukazati na organizovano naseljavanje Pule 1671. godine bokeljskim hajducima, mahom Crnogorcima i Hercegovcima (ali uglavnom onim "Hercegovcima" sa teritorije današnje Crne Gore) i njihovih porodica. Svi oni su bili u formalnim ili neformalnim mletačkim postrojbama. Hajdučka flota je 1658. godine u Boki Kotorskoj imala oko 39 brodova. Svoje brodove imali su harambaša Niko i Stevan Popović, Vuko Vidaković, Miho Kolumbarić, Božo Lučić, Miloš Vlastelinović, Vučur Drljanović, Bajo Nikolić Pivljanin i Mato Njegušević (Zloković, 1971, 17). M. Bertoša, svestrano proučavajući "hajdučku epizodu" naseljavanja Pule, ističe da je generalni providur Dalmacije i Albanije preselio hajduke sa turske granice u Risan i naredio im da ne smiju napadati tursko područje. Ipak, hajduci su to činili, pa su Turci u dva navrata, potkraj 1670. i u januaru 1671. godine napali Risan (Bertoša, 1980, 33; Bertoša, 1977, 133). Dva su činioca, prema Bertošinom mišljenju, uslovlila odluku Venecije da bokeljske i risanske hajduke preseli u Istru. To su bili hajdučko-turski sukobi koji su prijetili da poremete sklopljeni mir (1669), nakon dugotrajnog kandijskog rata između Republike i Osmanskog Carstva, dovodeći mletačku diplomatiju u neugodan položaj, kao i nastojanje mletačkog senata da preseljenjem hajduka u Istru nastavi svoju kolonizacijsku politiku u toj pokrajini i time ujedno riješi težak položaj risanskih hajduka (Bertoša, 1995, 181; Bertoša, 1981, 298; Bertoša, 1971a, 117).

Hajdučke porodice su se ukrcale u osam vašela, koje su vukle galije providura Zorzija Ema. Na vašelima se nalazilo 630 osoba, koje su 16. juna 1671. godine uplovile u Pulu. Trinaest harambaša, 180 naoružanih muškaraca, 150 žena i 300 djece smješteno je u 41 praznu kuću u Puli. Potom je 15. jula 1671. godine uplovio u pulsku luku grip sa 59 hajdučkih doseljenika, među kojima je bilo samo 20 muškaraca sposobnih za rad i oružje (Bertoša, 1981, 309, 311; Bertoša, 1980, 35–36; Bertoša, 1977, 134). Dakle, u Pulu se

iskrcalo oko sedamsto hajdučkih doseljenika, a od tog broja oko 200 naoružanih hajduka, koje je predvodilo trinaest harambaša. Ostatak hajdučke populacije činile su žene i djeca.

Organizovanu seobu hajduka u Istru podstakle su ekonomske, populacijske i diplomatske potrebe Venecije. Hajduci su zbog svojih nemalih zasluga u ratu očekivali privilegovan status: oslobođanje od feudalnih obaveza, poreza, carina, svojevrsnu autonomiju, dok je Mletačka Republika željela prvenstveno da ih udalji iz Risna kako bi izbjegla diplomatski konflikt s Portom, a smještajem u Istru istovremeno je namjeravala da ratnike inkorporira u istarsko zemljoradničko-stočarsko stanovništvo. "Brojčani omjer Talijana i Hrvata u Puli varirao je u toku XVII i XVIII stoljeća. Čini se da je samo jednom u tom razdoblju brojčana dominacija južnoslavenskog elementa bila apsolutna: u dva ljetnja mjeseca 1671. kada je u Pulu doseljeno oko 700 hajduka, pa je broj njezina stanovništva prelazio brojku od 1200" (Bertoša, 1970, 75).

Procedura povodom pronalazjenja i podjele posjeda i povodom saglasnosti Senata s odlukama rašporskog kapetana, oteгла se do kraja 1672. U maju 1672. godine Lunardo Marcello je hajducima podijelio zemlju u kontradi Campanoš. Međutim, kad je od vlade zatražio nove pošiljke hrane dobio je odgovor da se hajduci sami moraju brinuti za svoju prehranu. Zbog plodnih parcela i bunara s pitkom vodom Campanoš je bio prikladno mjesto za gradnju hajdučkog sela, ali je Senat Marcellu savjetovao da ga hajducima ustupi u nasljedni zakup, jer je taj posjed bio dio nekadašnjeg feuda opatije Sv. Marije Formoze, u komendi bazilike Sv. Marka u Veneciji, čije je prihode ubirala mletačka „Procuratia“. Pored toga, počeli su sukobi starog i novog stanovništva. Hajduci-ratnici prezirali su dotadašnju organizaciju života ratarskog, stočarskog i ribarskog stanovništva, a svojim istupima su ugrožavali njihovu ekonomsku egzistenciju (Bertoša, 1981, 319–320; Bertoša, 1973, 157). Sukob sa starosjedelačkim elementom, odnosno onim stanovništvom koje je u Istru doseljeno dvadesetak godina prije hajduka, očito se nije mogao izbjeći. Neposredni kontakti hajduka i starih seoskih žitelja, naročito poslije preseljenja hajduka u Ližnjan, Premanturu i Mutvoran, inicirali su sukobe, a u njihovoj biti bila je, prvenstveno, ugroženost vitalnih interesa zemljoradničkog stanovništva.

Nastojanje mletačke vlasti da u Puljštini pronađe životni prostor za hajdučke doseljenike znatno je olakšavala činjenica da su mnoge njihove porodice napustile Istru i vratile se u stari kraj. Lunardo Marcello u pismu septembra 1672. navodi da su se vratili u Perast, Lušticu, Budvu i Paštroviće. Neki su hajduci pravili planove o prelasku na austrijsko područje. Broj hajduka u Istri nekoliko mjeseci od njihovog dolaska spao je na 430. Oko 200 crnogorskih hajduka umrlo je do polovine novembra (Bertoša, 1973, 143; Bertoša, 2010, 221). O tome najbolje svjedoči popis hajduka iz maja 1673. godine, koji je sastavio rašporski kapetan Giacomo Contarini u Puli i okolini (Peroju, Mutvoranu i Premanturi). U popisu se spominje samo 157⁴ doseljenika iz Risna (Bertoša, 1973, 136–139). Hajduci

4 Broj hajduku se razlikuje: Contarinijev popis bilježi samo 153 hajdučka doseljenika, dok se broj izbjeglica iz Istre popeo na 160 (Bertoša, 1995, 214). Popis hajduka iz 1673. godine spominje 158 hajduka (Bertoša, 2009, 396; Bertoša, 2010, 218). Međutim, očito je previd prilikom sabiranja. U spisku hajduka i članova njihovih porodica koji je objavio M. Bertoša (1995, 209) vidi se da je u Puli, Premanturi, Mutvoranu i Peroju ukupno naseljeno 158 hajdučkih doseljenika (46 hajduka, 44 žene, 30 dječaka i 38 djevojčica).

koji se pominju u Puli i njenoj okolini (Peroju, Mutvoranu i Premanturi) su sljedeći: Ilija Andrijin, Petar Babić, kapetan Stjepan Babić, Vojin Bakota, Mare, udova pok. Iva Belina, Mato Bilan, Simo/Šime Bogetić, Simat Četko(vić), Vukota Damjanović, Draško⁵, Jovan Dubler, Lazar Đurović/Đurđević, Đuro Isović, Sava Jovanović, Jovan Kosić⁶, Jovo Leleković, Jovan Lučić, Stevan Lučić⁷, Pavo Marinić, Mihalj(ević) Đuro, Ivan Mišan⁸, Miloš Mali, buljubaša Milošević, harambaša Bajo Nikolić Pivljanin, Petar Nikolić (brat Baja Nikolića Pivljanina), harambaša Mato Njegušević, Vuko Perčinović, Vuk Peršević⁹, harambaša Nikola Popović, Petar Popan (vjероватно Popov(ić)), Ivan Puhalo¹⁰, udova Margerita pok Nikole Raška, udova Rosa, capo Jovo Sikimić, St(j)epica¹¹, Marko Tergvić (možda Terzić)¹², Pero Tomac (možda Tomaš), Frane Vučin, hajduk Vujadin¹³, Vujin¹⁴, Raič Vuković, Vuk Zubac¹⁵ (Bertoša, 1971a, 124; Bertoša, 1980, 37–38, 44; Bertoša, 1981, 309, 324, 328, 352–353; Bertoša, 1995, 209, 228; Bertoša, 2010, 224), Luka sin Vuka Vidakovića, hajduka iz Perasta¹⁶ (Bertoša, 2001, 108), Vojin Barkanović (vjероватно Brkanović)¹⁷, Vujat Bosnić, Ramo (già Turco, hora fatto Cristiano), njegov brat

- 5 Suđeno je u odsustvu i hajduku Drašku, koji je 1673. napustio Premanturu i nastanio se s porodicom nedaleko od Senja (Bertoša, 1973, 148; Bertoša, 1981, 329).
- 6 Pominje se načelnik Topaljske komunitadi Đurica Kosić, kao i hajduk Niko/Nikola Kosić (Zloković, 1971, 28; Milošević, 1970, 114).
- 7 U Boki Kotorskoj u periodu 1648-1718. spominje se harambaša Boško Lučić iz Perasta, harambaša Vuko Lučić, harambaša Pero Lučić, harambaša Tomo Lučić (Milošević, 1987, 178, 690, 722, tab. 12, 14, 15; Miović-Perić, 1997, 200).
- 8 Pokršteni musliman (Bertoša, 1971a, 122).
- 9 Pominje se knez Jovan Peršević i knez Vojin Peršević, koji je dobio dozvolu za hajdučku akciju sa deset drugova 1716. godine (Milošević, 1970, 114, 118).
- 10 U Boki Kotorskoj je zasvjedočen harambaša Vukosav Puhalo¹⁰ (Milošević, 1987, 12, 123).
- 11 Vjerovatno mu je sin hajduk i knez Petar Stjepčić iz Kamena, koji je dobio dozvolu za hajdučku akciju u Rudimama sa deset drugova 1714. i 1716. godine (Milošević, 1970, 117–118).
- 12 U Puli: Karambassà lue Percalouich, Sava Juannouich, Raich Vucouich, Frane Vuchin, Petar Popan, Mare q(uonda)m lue Bellin, Vucota Damianouich, Iuro Issouich, Piero Tomac, Steffan Lucich, Juan Lucich, Jouo Lelecouich, Voin Baccotta, Vuco Percinouich, Vuch Periche (?), Juan Dubler, Pauo Marinich i Simat Zetcho. U Premanturi: Karam(bass)a Baio Nicolich, Vuch Zubac, K(aram- bassja Matte Negoseuich, Stepicca, Vuiadin, Vedoa (!) Rossa, Drasu. Due schiaui: Vno di Bajo Nicolich, l'altro di Matte Negoseuich. U Mutvoranu: Margarita q(uonda)m Nicolò Rassco, Lazar Jureuich, Mara q(uonda)m Stippan La ... (?), Juan Cossich, Michaglio Juro, Elia d'Andrea, Sime Boghetich. U Peroju: Marco Terguich (Bertoša, 1970, 71; Bertoša, 1973, 137–139; Bertoša, 1981, 352–353).
- 13 Među licima označenim kao hajdučke harambaše i vojna lica nalazimo harambašu Lazu Vujadinova, vjerovatno sina hajduka Vujadina (Milošević, 1970, 112).
- 14 Vjerovatno je riječ o hajduku Vujinu Mandić iz Trebinja koji se pominje 1678. i 1692. godine (Miović-Perić, 1997, 153, 200).
- 15 Među licima označenim kao hajdučke harambaše i vojna lica nalaze se i zastavnik Milan Zubac, knez Ivan Zubac, knez Mitar Zubac (Milošević, 1970, 113, 116).
- 16 U Puli je 1671. je umrla petnaestogodišnja Kata, hajdukinja. Luka, sin Vuka Vidakovića iz Perasta i njegove supruge Ivane, kršten je u Puli sredinom oktobra 1671. Za oca stoji da je bio hajduk. "Prevođenje imena i prezimena i njihova talijanizacija evidentni su znak snažnog talijanskog utjecaja u Puli [...] supruka hajduka Vuka Vidakovića Ivana upisana je u LB 1671. kao Giana..." U septembru 1695. umrla je pedesetogodišnja Dafina, hajdukinja, pravoslavne vjere (*di rito greco*) (Bertoša, 1970, 71; Bertoša, 2009, 402; Bertoša, 2010, 225).
- 17 U Boki Kotorskoj pominje se Milutin Brkanović kao hajduk u četi kapetana Dučića (Milošević, 1987, 106–107).

Ilija Feno, Niko Rebud (!), Miloš Šarabaća (Sarabachia)¹⁸, Jovan Vlastelinović, Abram A. Zagović (Miculian, 1995, 379). Od zasvjedočenih hajduka na istarskom tlu zabilježeni su u periodu 1648–1718. u Boki Kotorskoj: Petar Babić, Vujat Bosnić (hajduk konjanik), harambaša Draško, Bajo Nikolić Pivljanin, Petar Nikolić, Mato Njegušević, Miloš Mali, Nikola Popović, Jovan Sikimić¹⁹, Vuko Vidaković (Milošević, 1987, 12–14, 16, 39, 80–82, 96, 98, 100, 106–107, 109, 123, 125, 127, 129, 153, 240–241, 250–255, 350, 418, 622–623, tab. 2, 3, 6, 7, 9, 10).

Epilog “hajdučke epizode” naseljavanja Puljštine bio je porazan. Hajduci u južnoj Istri odustali su od trajnog naseljavanja u Puljštini i u većim grupama su počeli da napuštaju Istru. Uglavnom su se vratili u stari kraj iz kojeg su stigli (Bertoša, 1995, 230; Bertoša, 2010, 405). Mnogi su umrli, sedamdesetak je protestno napustilo Pulu zbog ponižavajućega odnosa lokalnih vlasti prema njima, prognano je devet hajduka zbog ubistva domaćeg čovjeka, a tu je i poznati “bijeg hajduka”, odnosno odlazak 25 hajdučkih porodica u tada austrijski Senj (Miculian, 1995, 377). Na kraju se i poznati hajdučki harambaša Bajo Pivljanin sa svojom brojnom porodicom iselio u Zadar. Dvije godine nakon dolaska u Istru, hajdučka kolonija imala je svega 33 porodice. I za njih je jedini spas iz toga zatočeništva, kako su ga oni doživljavali, bilo bjekstvo u Dalmaciju i ponovno u Perast, Budvu ili Paštroviće. Tako je ondašnja huda Istra umjesto hajdučkoga utočišta postala hajdučka grobnica – poput podsmjeha sudbine junaku: umrijeti usamljen i zaboravljen” (Miljić, 2007, 122–123).

PORIJEKLO ISTARSKIH CRNOGORACA

Brojni naseljenici mletačke Dalmacije i Istre sa crnogorskog etnolingvističkog prostora gotovo redovno su uzimali ime plemena, pa čak i mjesta iz koga potiču umjesto prezimena. “Takav slučaj (kada mjesto zavičajnoga podrijetla s vremenom postaje prezime) nije rijedak u primjeru časnika zavičajem iz Crne Gore” (Čoralić, Katušić, 2010, 129). Očito je da im je bio cilj da time održe svoj identitet i da njihovo potomstvo zna odakle vode porijeklo. Tako redovno sriječemo prezimena tipa: Bečić, Braić (Brajčić), Brčela, Budua (Budva), Crnica (Crmnica), Crnogorac, Dupilo, Kliment, Kuč, Ljubotina (Ljubotinj), Maina (Maine), Marković (Mrko(je)vić), Gnieghus (Njeguš), Paštrović, Podgorica, Režević, Sozina, Sestana/Sestan (Šestani), Zuzza (Cuca) i sl.

Prilikom istraživanja crnogorskih porodica u Peroju, prvenstveno se naglašava da je riječ o organizovanom naseljavanju pet porodica s Ljubotinja (Riječka nahija, Crna Gora) i deset iz Crmnice, odnosno o 77 “đuša” u istarski Peroj. Dvije godine kasnije (1659) u taj kraj se doselio i Vučeta iz Dupila (Crmnica) sa 16 porodica. Ta-

18 Žeravica i Šarabaća su ista porodica. Pominju se u Banjanima i u Toploj. Za hajduka Grujicu Žeravicu Kačić u djelu *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* kaže “Pridivkom se Šarabaća zvaše, U Banjani selu prebivaše”. U Topaljskoj komunitadi se pominju kapetan Sava Šarabaća Žeravica (sin Antona Žeravice i bratanac pokojnog kapetana Sava Šarabaće i barjaktara Ivana Šarabaće Žeravice), patrun Đorđe Šarabaća, patrun Jovan Šarabaća iz Tople, Herceg Novi (Zloković, 1971, 23, 32).

19 Pored harambaše Jova Sikimića, među licima označenim kao hajdučke harambaše i vojna lica nalazimo i kapetana Sima Sikimića i vojvodu Vuka Sikimića (Milošević, 1970, 112).

kođe, tridesetak crmničkih porodica je godinu potom (1660) naselilo Kavran. Biskup Ambrosio Fracassini u svom izvještaju iz 1663. godine ističe da se veća skupina iz Crne Gore nastanila u Dalmaciji (600 ljudi), a u Peroju 150 (Miljić, 2007, 554). Štoković ističe da su se perojskim Crnogorcima priključile i druge crnogorske porodice, a da ih je oko 1680. godine bilo ukupno 25. “Bila je to jezgra oko koje se oformila i održala najzapadnija crnogorska enklava u Mletačkoj Republici, a danas jedina u hrvatskoj državi” (Miljić, 2007, 181). I u pravu su, jer su se perojskim Crnogorcima najvjerojatnije pridružili sunarodnici i samplenici iz Crmnice koji su došli sa Vučetom iz Dupila dvije godine kasnije. U Kavranu je iste godine registrovano 233 žitelja katolika, stoga su, vjerovatno, i tridesetak porodica Crmničana, naseljenih u Kavranu, stupili u kontakt sa svojim plemenicima i brastvenicima, a izvjesno je da su se neki od njih i nastanili u Peroju. Naravno, ne treba zaboraviti ni brojne Mrkojeviće, Spičane, Barane, Šestane, Paštroviće ... koji su bili naseljeni blizu Peroja. Možda je našao uhljebljenje u Peroju i poneki hajduk poslije neslavne “epizode” pretvaranja ratnika u ratare. Prema izvještaju biskupa Ambrosia Fracassinia iz 1663. godine, u Peroju je bilo 150 pravoslavnih Crnogoraca (tridesetak porodica), dakle nije moglo biti riječ samo o 25 porodica sedamnaest godina kasnije (Miljić, 2007, 181). Broj Crnogoraca u Peroju je tada (1680) morao biti makar kao i 1663. godine oko 30 porodica sa 150 “duša”, ako ne i nešto veći. Broj perojskih katolika u decembru 1691. godine bio je veoma mali, samo sedam, i to: dva muškarca Đuro Brajković, Đadre Buić i pet žena rimskog obreda (Nikčević et al., 2005, 159). Prateći broj crnogorskih pravoslavnih porodica u Peroju od tada do dvadesetog stoljeća, vidimo da je njihov broj 1835. godine bio 230. I od tada je bio uglavnom isti sa neznatnim oscilacijama: 1852–228, 1880–219, 1914–270, 1925–270, 1949–244, a 1961–223 (Miljić, 2007, 609).

Svi Crnogorci u Peroju imali su istovjetne običaje, isti jezik i porijeklo. Naslonjeni jedni na druge vremenom su ekonomski jačali i ljubomorno čuvali i očuvali svoj etnojezički identitet u potpunosti: običaje, nošnju, jezik, pismo, vlastito porijeklo i osjećaj o etničkoj pripadnosti. Izvjesno je da je još poneki Crnogorac dospio u Peroj, poput Marićevića sa Njeguša ili iz Riječke nahije, ili Škoka iz Premanture, Brčela (Crmničani) iz Kavrana. Za razliku od njih četrdeset i sedam porodica Paštrovića u Vodnjanu, ali i brojni Paštrovići, Mrkojevići, Barani, Spičani ... diljem Dalmacije i Istre, gotovo u potpunosti su asimilovani. Ista sudbina je zadesila i brojne “kolonije” crnogorske, pogotovo omanje grupe i pojedince koji su iz znanih i neznanih razloga kročili na tlo Istre. Očito je da je na balkanskim prostorima, pa i na području Dalmacije i Istre prvi korak u gubljenju identiteta bio, upravo, promjena vjere. “Religiozna aktivnost u to vrijeme tvori bitnu odrednicu kako javnog, tako i privatnog života [...] ujedno predstavlja značajan elemenat etničkog identiteta” (Miljić, 2007, 114). To su, očito, znali i mletačka vlast, ali i Perojci. Tako Bernardino Corniani izvještava 1668. godine da “Perojci tvrdokorno ustrajavaju u svojim zabludama da odbijaju katoličke dogme” (Miljić, 2007, 117). Čim su Crnogorci na terenu Istre primili katoličanstvo, lagano i veoma brzo su asimilovani. Mnogi od njih su stupili na mletačke naoružane barke. Stoga su kao mletački vojnici, mornari, oficiri, pa čak i visoki dužnosnici doživjeli akulturaciju, postepeno gubeći svoj i prihvatajući neki drugi etnojezički identitet.

Svi crnogorski naseljenici, sa izuzetkom Crnogoraca u Peroju, uglavnom su srasli sa novom sredinom. Perojci su imali sreću da budu kompaktna crnogorska pravoslavna skupina. Takođe, u svom neposrednom susjedstvu imali su i grčku pravoslavnu župu sv. Nikole u Puli. Perojske pravoslavne porodice nijesu imale drugog izbora nego da se priključe unijatskoj parohiji u Puli. “Ma, koliko god da se u literaturi navodi kako ih je na to uputila civilna i crkvena vlast, to je u konačnici morao biti njihov jedini izbor. U protivnom, ta bi mala pravoslavna zajednica od svega pet obitelji bila bi vrlo brzo inkulturirana u romanski ili hrvatski etnikum” (Štoković, 2010, 25). Uprkos odbijanju da joj se priključe kao pripadnici istog obreda, ipak su prihvatili tu jedinu mogućnost, jer bi asimilacija bila neminovnost. Održanju etničkog i jezičkog identiteta crnogorskih Perojaca išlo je u prilog, i to što je 1691. godine grčka pravoslavna crkva u Puli imala samo pet (grčkih) vjernika. “Grčki duhovni centar sve više postaje mjesto vjerskog sastajanja ljudi iz Peroja” (Miljić, 2007, 117). Stoga je višestruka većina pravoslavnih Crnogoraca u Peroju, očito, ovu crkvu imala, praktično, samo za sebe i svoje vjerske potrebe. Čuvajući svoju vjeru, običaje i jezik sačuvali su svoj crnogorski etnički i jezički identitet i stvorili ono jezgro oko kojeg se decenijama i stoljećima čuvala i očuvala crnogorska samobitnost na istroromanskom tlu.

NEKA ZASVJEDOČENA CRNOGORSKA PREZIMENA U ISTRI

U Istri se pominju sljedeća crnogorska prezimena: Pula – Brajković (1639), Paštrović (1650), Radulović (1639, 1641–1643, 1645, 1650), Šain (1638, 1641, 1644, 1649), Šestan (1638, 1639); Krnica – Radulović (1641, 1642); Šišan – Šain (1644, 1649), Šestan (1649, 1650); Mutvoran – Šain (1646); Ližnjan – Šain (1638, 1641); Marčana – Paštrović (1639), Radulović (1639, 1649), Šain (1643); Filipana – Radulović (1639); Galizana – Terzić (1644) (Bertoša, 1996–1997, 253–296).

U Puli se od 1613. do 1797. godine pominju i sljedeće osobe crnogorskog porijekla: Gasparo Boulcouich²⁰ d(et)to Grubich da Castelnouo (1769), Don(n)a Anna Bulcouich da Castel nouo sotto Catero (1712); Mattio Braicouich (1740); Zuanne Dracouich della Villa di Peroi (1682–1725); Nicolaus Lubotina de' Villa Pedroli (1707); Giac(o)mno Marcouich (1636), Paulo Marcouichio (1689); Zuppano Gasparo Mircouich da Castel nuouo (1744); Capitan Nicoletto Orsino da Budua (1694); Grube Radolouich (1686–1750), Antonio Radolouich (1743–1750); Zuane Stipsich da Cataro (1640); Bortolo Scocco, Zorzi Scocco (1676–1782), Agustin Scocho (1678–1780), Lombardo d(et)to Scocco (1685), Martin Scocco (1774–77); Luca Sain (1685), Elene Terzich q.m Simon da Fiume (1769), Paolo Vlahouich da Castel nuouo (1771), Elena Zancouich da Castel Nuouo (1728) (Bertoša, 1970, 53–54, 74–75, 84, 91, 111–113, 117–119, 124–126; Bertoša, 1971b, 53–54).

20 “Zanimljivo je da ovaj upis, kao i još neki iz puljskih matica, izravno svjedoči o izvornom obliku i podrijetlu prezimena Bolković, danas vezanog najviše za područje Raklja, ali prisutnog i u drugim mjestima Istre, pa i izvan nje. Dakle, prezime Bolković izvorno je glasilo Bulković i potječe s bokokotorskog područja” (Bertoša, 2003a, 164). Prezime Bolković (Bolcovich) zasnvedočeno je i u Puli: Bolković 1643. godine, Antonio Bolchouich (1680–1797), Bolković (Bolcovich) – 1825. godine (Bertoša, 1970, 84; Bertoša, 1996–1997, 258; Bertoša, 2003b, 110).

U Knjizi umrlih u drugoj polovni novembra 1696. godine u Puli je umro messer Andrija iz Bara, poznat pod nadimkom Gagiola. Krajem juna 1755. puljski župnik Giandomenico Razzo krstio je vanbračnog sina Antonija Niccolina, čiji je otac bio pokojni Zuanne, i donne Antonije, udovice nekog providurovog službenika. Dječak se zvao Giampietro, a rodio se 27. juna. Antonio Niccolin, mletački vojnik u družini potpukovnika Stupanovića, bio je iz Boke Kotorske (Bertoša 2003a, 159). U Knjizi krštenih 1694. godine kao kum na obredu upisan je kapetan Nicoletto Orsino iz Budve. U Puli je krštena Marija, kći messera Mattija Sinische, po zanimanju vojnika, i Ane Bulković iz Herceg Novog. U Knjizi vjenčanih u julu 1640. godine spominje se Marija, kćerka pokojnog Ivana Stipšića iz Kotora, koja je stanovala na području Labina. U Knjizi umrlih zabilježen je 1630. messer Antun iz Risna (umro u Puli), udovica Popović iz Perasta 1671. (umrla u Puli), 1812. devetnaestogodišnji Andrija Lazari, sin Blaža iz Prčanja, a 1813. godine zapisan je Angelo, sin Antonija Pilote iz Risna, koji je, takođe, umro u Puli (Bertoša 2003a, 158–159, 161, 163–169).

Prema popisima krizmanika iz 1825. godine zasjeđena su sljedeća crnogorska prezimena: Marčana – Šain; Premantura – Škoko, Vučeta; Šišan – Radulović (Bertoša, 2003b, 113–114). Takođe, u Katastriku prisvojenih komunalnih dobara u Marčani (1771) pominje se više puta prezime Šain i Radulović: Pave Sain q.m Luca q.m Pave, Piero Sain q.m Mattio, Zuanne Sain q.m Gregorio, Marco Radolovich q.m Bose, Mattio Radolovich q.m Zorzi detto Cabol, Michiel Radolovich q.m Tomaso, Zorzi Radolovich q.m Zorzi detto Cabol, Marco Radolovich detto Marcuola, Antonio Radolovich detto Persulich q.m Michiel, Michiel Radolovich q.m Biasio, Piero Radolovich, Zorzi q.m Simon Zorzi, Zuanne Radolovich detto Cabol, Stefano Radolovich q.m Gregorio, Zuanne q.m Vettor, Zuanne q.m Martin, Zuanne q.m Zorzi tutti Radolovich, Stefano Radolovich q.m Domenego detto Cabol, Zuanne Cabol q.m Vettor, e Zuanne Cabol q.m Martin, Piero Radolovich q.m Mattio detto Bellas, Stefano Radolovich q.m Gregorio, Marco Radolovich q.m Zuanne detto Marcuola (Bertoša, 1992–1993, 165–182).

Pored toga, u Matičnoj knjizi vjenčanih Župe svetog Blaža iz Vodnjana (1596–1703) četrdeset i sedam puta je notirano prezime Paštrović (Štoković, 2009, 34). U Matičnoj knjizi umrlih – Vodnjan (1860–1894)²¹ zabilježena su sljedeća crnogorska (i perojška): Dragović, Damjanović, Cucić, Paštrovići, Radulovići, Šaini, Popovići i Ljubotine iz Peroja. U Knjizi rođenih u Fažani (1815–1852) nalazimo 1818. godine Mariju Paštrović (od oca Jovana i majke Lucije)²². U matičnim knjigama rođenih – Marčana (1801–1904) nalazimo brojne Raduloviće, čak u više slučajeva sa dodatkom Kavranac, ponekad i Radulović vul. Kavranac, u jednom slučaju i Radolovich detto Joanis²³.

21 Digitalizovane matične knjige – Croatia, Church Books, 1516–1994, Orthodox (Pravoslavna crkva), Vodnjan. Digitalizovana je u okviru matičnih knjiga Pravoslavne crkve, iako već na poleđini naslovnice matičnih knjiga Vodnjan piše Matične knjige rimokatolika, župa Vodnjan.

22 Digitalizovane matične knjige – Croatia, Church Books, 1516–1994, Roman Catholic (Rimokatolička crkva), Fažana.

23 Digitalizovane matične knjige – Croatia, Church Books, 1516–1994, Roman Catholic (Rimokatolička crkva), Marčana.

PEROJSKI PREZIMENIK (1677–1881)

U Peroju 15. juna 1677. godine pominju se 12 perojskih glavara: Martin Bradić²⁴ (Martin Bradichi), Nikola Brčela od Rafaela (Nicola Brecella q(uendam) Raffael), Staniša Brčela od Nikole (Stanisa Brecella q(uendam) Nicolo), Stevan Dragišić od Marka (Steffano Dragisichi q(uendam) Marco), Marko Dragišić od Luke (Marco Dragisichi q(uendam) Luca), Lazar Draković od Stevana (Lazaro Dracouichi q(uendam) Steffano), Nikola Draković od Stevana (Nicolo Dracouichi q(uendam) Steffano), Stefan Draković od Radole²⁵ (Steffano Dracouichi q(uendam) Radole), župan (meriga) Martin Ljubotina, Jovo Marković od Marka (Giove Marcoviuchi q(uendam) Marco), Nikola Paštrović (Nicolo Pastrovichio), Ivan Rade (Zuane Rade). Dakle, tada je upisano 11 glavara iz sedam perojskih porodica i dvanaesti njihov župan Martin Ljubotinja. Te porodice su bile: Bradić, Brčela, Dragišić, Draković, Rade, Ljubotina, Marković i Paštrović. Neki od upisanih nemaju podatke o ocu (Martin Bradić, Zuane Radu i Nikola Paštrović). Vidi se da su glavari bili istovremeno i očevi i sinovi, ali kao zasebne porodice. Takav primjer je vidljiv kod porodice Draković gdje su uz oca glavara Stevana Drakovića, glavari i njegovi sinovi Nikola i Lazar. Brčele su takođe srodnici, odnosno glavari su i otac Nikola i sin Staniša (Štoković, 2012, 146–147, 149). Porodica Dragišić 1677. godine ima, takođe, dva glavara, oca i sina Marka i Stefana. Smatramo da je prezime Bradić u stvari Brajić, jer je porodica Brajić (Braich) duboko ukorijenja u Peroju. Takođe, prezime Radu je najvjerovatnije Radulović, jer je, takođe, porodica Radulović zasvjedočena mnogo puta u Peroju, ali i diljem Istre. Stoga bi spisak glavarskih perojskih porodica iz 1667. godine bio sljedeći: Brajić, Brčela, Dragišić, Draković, Ljubotina, Marković, Paštrović, Radulović. Treba ukazati da nam ovaj popis glavara ukazuje na još jedno crnogorsko prezime – Dragišić, koje takođe vodi porijeklo iz Limljana u Crmnici. Porodice Dragišić i Paštrović, koje su bile glavarske u Peroju 1677. godine, u periodu od 1784. do 1881. godine ne nalazimo u perojskim matičnim knjigama, što znači da su se ili iselile iz Peroja ili su se, pak, pribratstvile nekoj od znatnijih perojskih porodica.

Prvi upis u perojske matične knjige (Matična knjiga rođenih 1784–1827., 1–20; Matična knjiga vjenčanih 1784–1827., 21–39; Matična knjiga umrlih 1784–1824., 40–60; Matična knjiga vjenčanih 1820–1842., 81–94; Matična knjiga umrlih 1820–1881., 99–125) je iz 1784. godine, a posljednji iz 1881. godine. Matična knjiga rođenih (i krštenih) Pravoslavne crkve u Peroju (1784–1824) započinje rednim brojem 1. i završava brojem 205. Prvi upis je od 8. marta 1784. godine, a posljedni 9. septembra 1816. Prvo krštenje u Peroju obavio je kapelan don Samuilo Ljubotina, po nadimku Jova. Krštena je kćerka Ivana Ljubotine, po nadimku Jova, i njegove žene Marije. Kumovao je Krsto Baltić iz Boke Kotorske, koji je djetetu dao ime Jovana²⁶.

24 Vjerovatno Brajić.

25 Vjerovatnije Radula.

26 Matica (rođenih i krštenih), Peroj, upis 1.

U matičnim knjigama u Peroju (1784–1824) evidentirano je rođenje (i krštenje) 342 djece, 101 vjenčanje i smrt 423 ljudi. Najveći broj djece je rođen 1791. (19)²⁷, 1794. (17), 1788. i 1798. (15), najmanji broj rođenih registrovan je 1811. i 1814. (3) i 1815. (2), dok 1801. godine nije upisano nijedno rođenje i krštenje. Najveći broj vjenčanja zabilježen je 1801, 1804, 1806. i 1816. (6), najmanji broj vjenčanja registrovan je 1785, 1787, 1792, 1809. i 1814. (1), dok nijedno nije upisano 1788, 1789, 1798, 1800, 1805. i 1824. Najviše umrlih je zabilježeno 1820. (24), 1787, 1803, 1808. i 1819. (19), a najmanje 1792. i 1793. (1).

U perojskim matičnim knjigama registrovana su, većinom, prezimena koja su karakteristična za crnogorsku skupinu u Peroju, odnosno ona prezimena koja se odnose na domicilno stanovništvo nastanjeno u samom mjestu koje pripada prvom jezgru doseljenika iz Crne Gore iz 1657. godine. Zasnježena prezimena²⁸ u matičnim knjigama Pravoslavne crkve u Peroju su sljedeća: Brajić (Braich, Braich detto Uccierin, Braich q.m Lazaro), Brajkovich (Braicovich), Brčela (Berzella, Berzella detto Vule), Dabović (Dabbo, Dabovich, Dabovich, Dabovich q.m Đova), Draković (Dracovic, Dracovic detto Antonio, Dracovich detto Iskra, Dracovich detto Zuanne, Dracovich detto Biscup, Dracovich q.m Lazaro), Iskra (Iskra), Jovičić (Giovichich, Giovichich q.m Đovani), Ljubotina (Ljubotina, Ljubotina detto Giova, Ljubotina detto Giovo di Saverio, Ljubotina detto Giova di Zuanne, Ljubotino detto Giova di Nikolo, Giova, Jović), Marićević (Marichicevich), Marković (Marcovich), Popović (Poppo, Poppovich, Poppovich detto Zuanne), Radulović (Radolle), Šain (Sain), Škoko (Scocco, Scoco), Terzija, Terzić (Terzia, Tersich), Vučerić/Vučerin (Vuccherin), Vučeta/Vučetić (Ucceta, Uccetich, Uccetich q. m Frančesko, Uccetich q.m Đovani), Vulović, Zuban (Zubban)²⁹.

Registrovana su u perojskim matičnim knjigama još neka prezimena, ali sasvim rijetko: Babić, Bastijančić (vjеровatno potomstvo Bastiana Bandurića/Bendurića³⁰), B(j)egović³¹, Dupilo (Nikola i Ana), Knežević, Marić, Moskonas, Olujić, Orlić (Orlich), Račićević po nadimku Vrtikapa (Raicchievich, Raicchievich detto Verticapa³², Vrtikapa³³), Rafailović, Vlasić q.m Šorić³⁴ (Vlasich, Vlasić q.m Šorić, Šorić (Jovana Šorić, kćerka Mateja (Vlasića) Šorića iz Peroja)), Vladislavljević (Vladislavglievich), Vojinović/Vujinović³⁵, Vukašinović³⁶... Većina od njih su svešteničke porodice³⁷: B(j)egović (kapelan i

27 U zagradama je naveden broj rođenih, vjenčanih, umrlih.

28 Najčešća su prezimena Ljubotina (i Ljubotina detto Giova, i Giova), Draković, Brajić i Popović.

29 Zuban – Ovo prezime nije zasnježeno u Crnoj Gori. Među doseljenim hajducima u Istru pominje se Vuk Zubac. Možda je prezime Zubac, koje je u stvari ime plemena i mjesta u Crnoj Gori, vremenom modifikovano u Zuban.

30 Matica (rođenih i krštenih), Peroj, upis 84. Prezime Bendorić (Bendorichio) zabilježeno u Puli 1825. godine (Bertoša, 2003b, 110).

31 Kapelan Spiridon B(j)egović (1872–1875).

32 Matica (rođenih i krštenih), Peroj, upis 107 (Silvestro Raicheuich detto Verticapa).

33 Silvestro Verticapa, Matica (rođenih i krštenih), Peroj, upis 95 (1794).

34 Prezime Vlasić (Zuane Vlasich da Stignan) je zasnježeno u Štinjanu 1623. godine (Bertoša, 1970, 125).

35 Prezime Vojinović/Vujinović redovno među licima označenim kao hajdučke harambaše i vojna lica: serdar, knez i harambaša Miloš Vojinović/Vujinović, knez Jovan Vujinović. Miloš Vujinović vodi 100 drugova u hajdučku akciju 1716. godine (Milošević, 1970, 112, 117).

36 Matica (rođenih i krštenih), Peroj, upis 3.

37 Kapelani (većina i učitelji) u Peroju su bili i: Haralampije Mamula (1780–1783), Jovan Knežević (1784–

učitelj Spiridon), Knežević (kapelan Josif Knežević)³⁸, Moskonas (paroh Zuane Moskonas), Olujčić (kapelan Vasilije, njegovi sinovi Petar i Veljko), Rafailović (Don Spiridon Rafailovich da Pastrouichio)³⁹, Vladislavljević (sveštenik Demetrio), Vojinović (paroh Zuane Voinovich).

U Matičnim knjigama Pravoslavne crkve u Peroju pominju se i sljedeće osobe porijeklom iz Crne Gore: Krsto⁴⁰, Demetria, Elena, Nikola, Nadalin⁴¹ Baltići iz Boke Kotorske⁴², Spiridon Ćirković iz Boke Kotorske, kapetan Aleksandar Giancovich iz Herceg Novog⁴³, Andrijana Đuranović di Nikolo (Andriana Giuranovich di Nicolo), kapetan Andrija Jovović iz Herceg Novog, Boka Kotorska⁴⁴, kapetan Dimitrije Komlenović iz Herceg Novog⁴⁵, pop Kovačević i popadija Kovačević (rođena Berberović), kapelan Toma Ljubatović iz Risna⁴⁶, Marko Nikolin Martinović iz Boke Kotorske⁴⁷, Marija, kćerka kapetana Ćetka Miloševića⁴⁸, kapetan Filip Sušić iz Boke Kotorske, sada nastanjen u Trstu⁴⁹, Andrea i Ana, kćerke kapetana Marka Vukašinovića⁵⁰, kapetan Ivan Vuković iz Herceg Novog⁵¹.

Takođe, treba istaći da u perojskim matičnim knjigama, uglavnom, kao kumove, pored Crnogoraca, registrujemo i Hrvate, Italijane, Portugalce, Grke ... (Jakov Arsetić iz Lipe, Ivan Bandulin iz Trsta, Frančesko (Francesco) Bergamasco, Domeniko Bombarda⁵², Martin Božac⁵³, Antonio Bromiro, Giacomo da Cargna, Benetto Costa⁵⁴ iz Lisabona, Jelena Gobo, Antonio Gonan iz Galizane, Carlo Krausz iz postrojbe kneza Antonia Esterhaszija⁵⁵,

1789), Samuilo Ljubotina (1784–1795), Josif Knežević (1786), Partenije Pokrajac (1790), Toma Ljubatović (1800–1801), Jovan Vojnović (1804–1814), Petar Maričević (1809–1814), Konstantin Jovanović (1845–1846), Konstantin Franinović (1847–1848), Jovan Sundečić (1849), Joakim Amanović (1850–1851), Gerasim Alavanja (1852–1853), Ilija Vojvodić (1854) i Spiridon Knežević (1855–1859), Jovan Maričević (1860–1870/1871), Jovan Kovačević (1871–1872), Spiridon B(j)egović (1873–1875), Vasilije Olujčić (1876–1879), Agatandel Raničić (1879–1882), Sebastijan Lukačević (1881–1882) i Nikola Popović (1882–1914). Pored Samuila Ljubotinje tokom 17. i 19. stoljeća porodica Ljubotina dala je i sveštenike Mihaila, Danila i Gerasima (Nikčević et al., 2005, 81–82, 86, 90, 92; Miljić, 2007, 811–814).

38 Josif (Giuseppe) Knežević se prvi put potpisuje kao paroh 5. 12. 1791. godine, a posljednji put 3. 11. 1799.

39 Matica (rođenih i krštenih), Peroj, upis 184.

40 Matica (rođenih i krštenih), Peroj, upis 1.

41 Matica (rođenih i krštenih), Peroj, upis 53.

42 Pominje se 1705. godine patrun Petar Baltić iz Tople, Herceg Novi, patrun i brodovlasnik Vuk Baltić, Lazo Baltić iz Rudina, harambaša Dmitar/Dimitrije Baltić (Zloković, 1971, 21, 23; Milošević, 1970, 102, 105).

43 Matica (rođenih i krštenih), Peroj, upis 38.

44 Matica (rođenih i krštenih), Peroj, upis, 27, 102.

45 Matica (rođenih i krštenih), Peroj, upis 10.

46 Matica (rođenih i krštenih), Peroj, upis 71. Tomo Ljubatović je sveštenik koji je u Peroj došao iz Risna i tu započeo kapelansku službu.

47 Matica (umrlih) Peroj, upis 701.

48 Matica (rođenih i krštenih), Peroj, upis 3.

49 Matica, upis 251 (Signor Cap(tan) Filippo Sussich delle Boche di Cataro, domiciliato a Trieste).

50 Matica (rođenih i krštenih), Peroj, upis 3.

51 Matica (rođenih i krštenih), Peroj, upis 86.

52 Matica (rođenih i krštenih), Peroj, upis 57.

53 Matica (rođenih i krštenih), Peroj, upis 73.

54 Matica (rođenih i krštenih), Peroj, upis 9.

55 Matica (rođenih i krštenih), Peroj, upis 133.

Jure Ličanin, Mate Listić iz Karbuna, Teotochi Moskonas iz Peroja, Jovan Oklopdžija iz Like, kapetan Cipriano Silli⁵⁶, Martin Zonca, Martin Žazić/Šasić (Xaxich) i dr).

PORIJEKLO PEROJSKIH PORODICA

Braić (Brajčić) – hipokoristik od brat, izvedeno od Braj(a) + ić (Grković, 1977, 44). Prezime predstavlja ime crnogorskog plemena iznad Budve – Brajići. U Brajićima su sljedeća bratstva: Prentovići, Pljošte, Šćepančevići, Stojanovići, Jovičići, Živkovići, Popovići, Ivančevići, Martinovići i Dabčevići (Nakićenović, 1999, 120). Brajići su razgovarali sa Petrom Bujovićem 1659. godine da se nasele u Istru (Miljić, 2007, 94). Očito je da je ili neka porodica iz Brajića pristigla na perojsko tlo ili je, možda, prezime Brajković “postalo” Brajić (Brajko – Brajo). I jednom i drugom prezimenu ista je osnova i predstavljaju hipokoristike od brat. Nalazimo u perojskim matičnim knjigama i Brajić po nadimku Vučerin (Braich detto Uchierin), što nam ukazuje na to da je vjerovatno i porodica Vučerin/Vučerić u stvari porijeklom Brajić. Takođe, u perojskim matičnim knjigama nalazimo i Braich q.m Lazaro – izvjesno sekundarno prezime nekog ogranka porodice Brajić iz Peroja.

Brajković – izvedeno od Braj(a) + ko (Grković, 1977, 44). Šimunović ovo prezime svrstava u kategoriju rodbinskih i svojbinskih prezimena, a A. Frančić prezime tipa Bratković u kategoriju prezimena nastalih od izvedenih osobnih imena. “Prezime Brajković izvedeno je iz nadimka Brajko koji kao rodbinski termin osnove brat predstavljalo čest nadimak u identifikaciji unutar patrijarhalnih zajednica” (Vodanović, 2007, 163). Čoralić ističe da su u brojnim primjerima zabilježena i prezimena privremeno ili trajnije nastanjenih Paštovića, a među njima i Brajković (Čoralić, 2013, 4). Brajkovići su, prema etnološkim proučavanjima, iz Gornjeg Orahovca u Boki. Svi, osim jednog, su se iz Gornjeg Orahovca preselili na Glogovac izviše Perasta, a potom u Perast. Odlikovali su se 1687. godini kao junaci stoga su od Venecije dobili zemlju u Bijeloj. “Neki se preseliše u Zadar, od njih je Tomo Brajković upravitelj zadarske Gimnazije” (Nakićenović, 1999, 246, 356). Zasvjedočeni su u Orahovcu (Kotor) 1437. godine, u Dobrom Selu (Cetinje), Pješivcima XVI vijek; u Cucama (Cetinje); Njegušima (Cetinje) 1444. godine (Miljanić, Miljanić, 2007, 49).

Brčela – prezime po imenu sela u Crmničkoj nahiji. Crmnica se dijelila na sedam plemena: Dupilo, Podgor, Brčeli, Sotonići, Boljevići, Limljani i Gluhi Do. Bratstva u Brčelima su: Popovići, Špadijeri, Boškovići, Aleksići, Kneževići, Tomaševići, Franovići, Rolovići (s ogrankom Nikaljevićima), Iličkovići, Subotići, Leverde, Kopitovići, Jovanovići, Gojnići, Đonovići, Raknići, Marovići, Četkovići, Lješevići, Markovići, Vulićevići (Uličevići) i Mijovići. U Peroju sriječemo prezime Brčela, a u Istru se naselio i Vučeta Dupilo 1659. godine. I jedno i drugo prezime (Brčela, Dupilo) je prema imenu mjesta (iz Crmnice) odakle su se doselili. Tako, Nikola Radov Brčela 20. aprila 1681. piše iz Peroja bratu Peru u Crnoj Gori (Miljić, 2007, 815). Jedan od potpisnika zahtjeva predstavnika Crne Gore Veneciji 1648. godine je i Stevan Brčela (Stanojević, 1955, 19). U perojskim

56 Matica (rođenih i krštenih), Peroj, upis 191.

matičnim knjigama nalazimo i na Brčela po nadimku Vule (Berzella detto Vule), što nam ukazuje da je i perojska porodica Vulović vjerovatno proizašla iz porodice Brčela.

Dabović – mjesto u Crmničkoj nahiji. Dabovići imaju 16 domova i 86 stanovnika. Prezime prema nazivu sela, a možda od Vučedabića iz Šestana ili od Dabanovića, takođe, iz Crmnice. Harambaše Jovan i Stjepan Dabović iz Kruševica pominju se 1719. i 1724. godine (Milošević, 1970, 110, 113). Prezime Dabo, Dabović pojavljuje se u Peroju dosta rano. Nalazimo ga na popisu obveznika desetine pulskom kaptolu 1703. godine (Štoković, 2012, 178). U perojskim matičnim knjigama nalazimo i na Dabovich q.m Đova, što, očito, pokazuje povezanost porodice Dabović sa porodicom Jova, odnosno Ljubotina po nadimku Jova.

Dragišić – Prezime zasvjedočeno u Limljanima, Crmnica. Prebjegli u Crmnicu iz Cuca, gdje su se prezivali Pešikani (Miljanić, Miljanić, 2007, 215). Zabilježen je Martin Dragišić i Pero Dragešić/Dragišić u Marčani⁵⁷ (Bertoša, 1971a, 112), Galižana – Dragešić (Dragesich) – 1825. godine (Bertoša, 2003b, 111).

Draković – drakul rum. đavo (Grković, 1977, 83), ime muško Drakul (11. v. Draculus), prezime Drakulić (15. v. Drakulić, vojvoda vlaški 1462), Drakulović Sekula (narodna pjesma). Preko arb. drek < lat. nom. draco, muško ime u narodnoj pjesmi Drekko Kosović⁵⁸ (Skok, 1971, 442). *Drekalović*: bratstvo u Kučima u Crnoj Gori. Dreković: u selu Šestani u Crnogorskom primorju (Mihailović, 2002, 347). Prema ispitivanja Barjaktarovića, Draković se u Peroju izgovara više kao Dreković (Draković). Vjerovatno izvorno Vučendreković, potom Dreković iz Gornjih Šestana (Crmnica). Dreka, po kome su Drekovići, imao je dva sina, od jednog su Vučedabići (možda perojski Dabovići), a od drugog Vučendrekovići (Karanikići i Đonkovići). U perojskim matičnim knjigama zasvjedočeni su i Dracovich detto Iskra, što nam ukazuje da su veoma brojne i ugledne porodice Draković proizašle i zasvjedočena perojska porodica Iskra, dok Dracovich q.m Lazaro, Dracovich detto Zuanne i Dracovich detto Antonio ukazuje na izvjesna sekundarna prezimena nekog ogranka porodice Draković.

Dupilo – Ovo prezime je sasvim rijetko zasvjedočeno u perojskim matičnim knjigama (nalazimo 1786. Nikolu Dupilo, kao i Anu Dupilo). Nastalo je po nazivu sela u Crmnici. Rodonačelnik ove porodice je vjerovatno Vučete iz Dupila, koji se naselio 1659. godine u Istru. Možda su njegovi potomci prezime Dupilo (ili Dupilović) promijenili po svom rodonačelniku Vučeti u Vučetić, koje je mnogo puta zasvjedočeno ne samo u Peroju, već i diljem Istre.

Jovičić (Giovichich) – U Ljubotinju postoji bratstvo Jovetić, a u Ceklinu, takođe Riječka nahija, i prezime Jovićević. Jovičići su zasvjedočeni i u Boljevcima u Crmnici (Miljanić, Miljanić, 2007, 156). Međutim, oblici prezimena zasvjedočeni u perojskim matičnim knjigama, Giovichich-Giova i Giovichich q.m Đovani, ukazuju nam da je porodica Jovičić, Jovičić po nadimku Jova i Jovičić po nadimku Jovan, izvjesno ogranak brojne i ugledne porodice Ljubotina, preciznije njihovog ogranka Ljubotina po nadimku Jova.

57 Martin Draghissich di Marzana (1775–97).

58 Pripadnik bratstva Perović (ogranak Kosović) iz Cuca.

Ljubotina – pleme i oblast Ljubotinj se nalazi u Riječkoj nahiji. Etnik je Ljubotinjanin. U Ljubotinju ima 37 bratstava sa 447 domova. Pored perojskih Ljubotina, ovo prezime nalazimo i u spiskovima oficira mletačkih postrojbi: Petar i Vuk(o) Ljubotina⁵⁹ krajem 17. stoljeća (Markulin, 2014, 107, 111, 114). Takođe, 1717. godine oficiri Petar Ljubotina i Marko Tujković imaju spor oko zemlje (Stanojević, 1955, 201). Postoji mogućnost da perojske Ljubotine potiču iz tri ljubotinjska sela koja su u turskom defteru iz 1521. popisana kao dio Crmnice (Lekić, 2010, 202), stoga i ne čudi uvriježeno mišljenje da su Perojci Crmničani. Treba istaći da je, prema popisu iz 1614. godine, Crmnica imala 25 sela, sa 723 doma. Ljubotinjska sela u okviru Crmničke nahije su: Zabes: 28 kuća i 60 oružanih ljudi pod upravom Đura Nikova, Trnovo: 40 kuća i 100 oružanih ljudi pod upravom Vukoslavca Radonjina, Komarno: 27 kuća i 60 oružanih ljudi pod upravom Vula Tomaševa (Lekić, 2010, 202–203). Moguće je da su upravo pripadnici ova tri ljubotinjska sela kao tadašnji pripadnici Crmničke nahije preci nosilaca prezimena Ljubotina u Peroju. Stoga je sasvim logično pretpostaviti da su ih ostali Crmničani oslovljavali kao Ljubotinjane. “Ova je obitelj bila u prvoj jezgri doseljenja i tijekom vremena nametnula se u Peroju, tako da su u više navrata davali seoskog merigu. Kako su bile barem dvije familije istog prezimena, jedni su imali nadimak Giova, odnosno Jova, a drugi Poppo. Zanimljivo je da je svećenik Samujlo Ljubotina imao nadimak Jova, a ovi drugi Poppo” (Štoković, 2010, 33). Oblici Giova i Ljubotina detto Giova vjerovatno su sekundarna prezimena nekog ogranka porodice Ljubotina u Peroju, kao uostalom i Popović. U perojskim matičnim knjigama zasvjedočeno je, pored Ljubotina detto Giova, i Ljubotina detto Giovo di Saverio, Ljubotina detto Giova di Zuanne, Ljubotino detto Giova di Nikolo, Giova, Jović. Dakle, očito je da je porodica Ljubotina i po uticaju i po brojnosti bila veoma važan segment perojskog društva.

Maričević – hipokoristik od ličnog imena Maroje. Prema etnološkim istraživanjima, potiču iz Kosijera, Riječka nahija (starinom iz Pipera), a njihov predak je došao u Đinoviće, dok se potomstvo iselilo u Orašane. Maričevići slave Mali Gospođindan, a prislužuju Đurđevdan (Jovičević, 1999, 248). Ima Maričevića i na Njegušima, Katunska nahija. Zabilježeno je predanje na Njegušima da je jedan Maričević iz Njeguša u 18. stoljeću odselio u Peroj. Razlog preseljenja bilo je ubistvo nekog Savovića. Maričevići i Pejovići su ogranci jednog od najstarijih bratstava na Njegušima Punoševića (Miljić, 2007, 639). Prvi Maričević koji je zasvjedočen u perojskim matičnim knjigama je Nikola 1792, 1796, 1798. i 1806. godine⁶⁰. Njegov sin kapelan don Petar Maričević pominje se prvi put u Peroju 1803. godine, nešto docnije i njegova žena Ana (rođena Ljubotina) i njegova kćerka Marija (Štoković, 2012, 179).

Marković – prezime u Crmnici, ali i u više crnogorskih plemena. Ipak je izvjesnije da je prezime Marković nastalo, takođe, od imena mjesta, odnosno plemena Mrko(je) vići, jer je bilo više iseljavanja iz ove oblasti i plemena u Istru. U dokumentima Mlečani Mrkojeviće gotovo redovno bilježe kao Marcovich. Tako, npr. u testamentu od 8. avgusta

59 Vuko Ljubotinja (sin pokojnog Jovana Ljubotinje) 1690. godine je poručnik u četi kapetana Marka Đučića (Milošević, 1987, 506–507).

60 Matica (rođenih i krštenih), Peroj, upis 36, 68, 70, 97, 125.

1637. pominje se Millos da Marcovichi habitante alle Fontane in Istria. “Oporučilac, takođe Mrkojević, bio je takođe pripadnik “barche armate” stacioniranih u Istri, ponajprije u Kopru, može se pretpostaviti da je održavao kontakt sa navedenim doseljenikom na posjed Borisijevih” (Marković, 2005, 86). Takođe, smatra Čoralić, zanimljiv je primjer i česte ubilježbe časnika i vojnika s područja današnjih crnogorskih Mrkojevića (Marchovichi), smještenih između Bara i Ulcinja – Capitano Nico da Marcovichi (Čoralić, 2008, 151). Treba ukazati i da je prilikom naseljavanja Premanture (1597–1598) došla i porodica Zvane Markovića (Bertoša, 1995, 73), tako da je moguće da je i njegovo potomstvo prešlo u Peroj.

Paštrović (Paštrojević) – ime “ne potiče od pastores, kako je mislio Ivan Božić, već od praslovenskog pridjeva pastr (šaren), koji se kao prezime javlja i u Svetostefanskoj hrisovulji, a nalazi se i u čakavskom govoru” (Skok, 1971, 617). Prezime Paštrović je zasvjedočeno u 14. stoljeću. U jednom dokumentu iz 1355. godine pominju se vlastelini Paštrovići: Aleksa, Nikola, Ostoja, Radič i Stefan (Tošić, 2009, 147, 148). Kasnije se Paštrović redovno upotrebljava kao plemensko ime, rjeđe kao prezime. Prezime Paštrović (prema plemenu), ali i brojna prezimena sa oznakom da Paštrovih nalazimo u Zadru, ali i duž Dalmacije i Istre. Čoralić ističe da su u brojnim primjerima zabilježena i prezimena privremeno ili trajnije nastanjenih Paštrovića: Biljaković, Bogetić, Brajković, Dragolović, Medin, Medulić, Nikezić, Tomičić, Vučijević, zastavnici Franjo iz Paštrovića i Stjepan Paštrović, kapetan Krsto Paštrović i dr. (Čoralić, 2013, 4). Takođe, u Vodnjanu je ovo prezime zasvjedočeno 47 puta (Štoković, 2009, 34). Kao jedan od perojskih glavara 1677. godine zapisan je i Nikola Paštrović (Štoković, 2012, 146–147, 149).

Popović – od popa, sveštenika. Prema etnološkim proučavanjima, potiču iz Riječke nahije. Braća knez Marko Niković i pop Milo Niković su se preselili u Istru, gdje i danas živi njihovo potomstvo i prezivaju se Popovići. Vjeruju da su to ime dobili po popu Milu Sarapu (Jovićević, 1999, 266). Popovića ima i u Crmnici i u Riječkoj nahiji, ali i diljem Crne Gore. Pored toga, Gojnić ističe da je Perojac Todor Popović (koji je rođen 1908) govorio da su njegovi preci iz Brčela u Crmnici (Miljić, 2007, 681). Štoković navodi da je jedan ogranak Ljubotina imao prezime Poppo/ Popović (Štoković, 2010, 33). Stoga je vjerovatno da perojska porodica Popović proističe od brojne porodice Ljubotina. Porodice Popović, Vučetić i Ljubotinja slave istu krsnu slavu sv. Nikolu (Nikčević et al., 2005, 204), što implicira na njihovu krvnu vezu. Međutim, porodica Popović je nastavila da se širi jer sriječemo oblik prezimena Popović po nadimku Ivan (Poppovich detto Zuanne) nam ukazuje da je ovaj ogranak Ljubotina (Ljubotina detto Giova di Zuanne), takođe bio veoma brojan i da su neki ogranci ove porodice imali i sekundarno prezime.

Radulović – od ličnog imena Radul (hipokoristik, sa suf. -ul od Radoslav, Radomir). Najvjerojatnije je “messer Radole čovjek koji se doselio iz Crne Gore u Peroj zajedno s ostalima” (Štoković, 2009, 34). Prezime Radulović je zasvjedočeno diljem Istre, pogotovo u Kavranu, stoga nerijetko nalazimo Radulović po nadimku Kavranac ili Radulović vul. Kavranac. Ime Radule je često u Crnoj Gori, a postoji i bratstvo Radulovića iz plemena Komana i iz Cuca. Vjerovatno je potomak Radula koji se doselio iz Crne Gore i Ivan Radu/Radulović, koji je zasvjedočen kao perojski glavar 1677. godine, a time i vjerovatni rodonačelnik porodice Radulović u Peroju.

Raičević – ogranak Spaića (Spahić) ranije Đuričića u Cucama (Cetinje), odselili u Police (Trebinje); Rošca (Bjelopavlići), od njih su kod Berana i u Vražegrmcima; Vir (Nikšić); Nikšić i susjedni Ozrinić; Lepetane (Boka Kotorska); Bajice (Raičev do), Cetinje, ranije Martinović, u Zeti potomci Raiča Jova Martinova iselili u Bandiće (Komani); rod u Lješkopolju (Donja i Gornja Gorica, Tološi, Vranjici i Podgorica i u Zeti (Miljanić, Miljanić, 2007, 224). U Peroju nalazimo Raičević po nadimku Vrtikapa (Raiccchievich detto Verticapa). Vrtikapa je prezime koje je zasvjedočeno u selu Ivici. Vrtikape su iz Crne Gore od Nenkovaca. Predanje kaže da se nekoliko dječaka igralo, a jedan od njih je na dignutoj ruci okretao kapu. Tada je naišla četa vojske. Vojnik je ugledao dječaka i rekao: “Dođi ti mali vrtikapa, da nam pokažeš put!” Od tada mu osta prezime Vrtikapa (Mihić, 1975, 552). Štoković smatra da je Silvestru Vrtikapi⁶¹ zapravo pravo prezime Raičević, a bio je oženjen katolkinjom Pierinom, pa je najvjerojatnije zbog toga dobio nadimak Vrtikapa. Kći Marija krštena mu je u Peroju 12. oktobra 1796. godine (Štoković, 2012, 169).

Šain – Nastalo od persijskog šahin u značenju soko (Škaljić, 1966, 579). *Prezime* Šain u Samoboru (Gacko) iz Crne Gore. Šajinović, ogranak bratstva Jovovića u Gluhom Dolu, Crmnica. Zasvjedočeni su u Budvi u XV vijeku; Sutomoru (Bar); Midama (Ulcinj); Brijegu (Božurov Do), Piva; Vraki (Skadar) došli sa oboda Sozine (Bar); u Piperima ogranak Vulikića.

Škoko – Porodica Škoko doselila se iz Premanture u Peroj jer se nije htjela pokatolitičiti. Ovo prezime vezuju za pojam uskok, jer je poznato da su mnogi Crnogorci uskakali na mletačku teritoriju (Miljić, 2007, 639). Frančeska Škoka (Francesco Scocco) 1785. godine nalazimo u perojskim matičnim knjigama umrlih⁶². U Matičnoj knjizi vjenčanih Premanture (1800–1892) nalazimo i Grigoriusa Scoca, koji je oženio Mariju Rakić 20. novembra 1803. godine⁶³, Tomasa Scoca 17. februara 1805. godine⁶⁴, zatim Marcusa Scoca, Martinusa Scoca, Andreasa Scoca ... Jedan podatak koji navodi M. Bertoša nam ukazuje na porijeklo porodice Škoko. Prilikom naseljavanja Premanture (1597–1598) došla je porodica Ivana Radusinovića zvanog Škoko (Bertoša, 1995, 73). Dakle, očito je da porodica Škoko vodi porijeklo od Radusinovića iz Crne Gore. Radusinovići su zasvjedočeni u Buronjima, Lješanska Nahija, od njih su u Drušićima, Rijeka Crnojevića (Miljanić, Miljanić, 2007, 224).

Terzija, Terzić (Terzia, Tersich) – Prezime je nastalo od persijskog terzija u značenju krojač, krojač čohe (Škaljić, 1966, 613), od toga i zanimanje terzija (zanatlija koji se bavio krojenjem, šivenjem i ukrašavanjem stare građanske, narodne nošnje od posebnih tkanina). Zabilježeno je prezime Terzić u Galžanima 1644. godine, a Elena Terzich q.m Simon da Fiume u Rijeci (1769). U Crnoj Gori prezime Terzić nalazimo u Paštrovićima; kod Herceg-Novog; u Zeti (Berislavcima, Golubovcima, Srpska i Matagužima), od njih su u Vranjini na Skadarskom jezeru i u Goliji (Miljanić, Miljanić, 2007, 277). Među

61 Matica (rođenih i krštenih), Peroj, upis 88.

62 Matica (umrlih), Peroj, upis 6.

63 Matica (vjenčanih), Premantura, upis 7.

64 Matica (vjenčanih), Premantura, upis 7.

hajducima pominju se Simo i Petar Terzić, koji su dobili dozvole za hajdučke akcije sa drugovima 1711. godine (Milošević, 1970, 116).

Vučerin/Vučerić – Možda Vučerakovići iz Krnjica (Crmnica), a tamo došli iz Lješanske nahije. Mihailović smatra da je Vučeraković nastalo od neposvjedočenog imena Vučerak (Mihailović, 2002, 213). U Crnoj Gori zabilježen je naziv vučalja i vučerak (sa sinonimima vučer, vučerić, vučilo) u Gruži i znači jednu od dvije daščice na kojima vise brdila (Plas, 1999). Međutim, nalazimo u perojskim matičnim knjigama i Brajić po nadimku Vučerin (Braich detto Uccierin), što nam ukazuje na to da je vjerovatno i porodica Vučerin/Vučerić u stvari porijeklom Brajić. Porodice Brajić, Vučerić, Draković i Radulović slave istu krsnu slavu sv. Dimitrija (Nikčević et al., 2005, 204), što upućuje na njihovu krvnu povezanost.

Vučetić – od ličnog imena Vučeta. Moguće potomci doseljenika u Istru Vuksana Vučeta koji se doselio, prema preporuci providura A. Bernarda, 1656. godine, ili Vučeta iz Dupila, koji se naselio 1659. godine u Istru (u perojskim matičnim knjigama nalazimo 1786. Nikolu Dupilo i Anu Dupilo 1786. godine). Vučetića ima i u Riječkoj i Crmničkoj nahiji i diljem Boke Kotorske i Stare Crne Gore. Nalazimo u perojskim matičnim knjigama i oblike Uccetich q.m Frančesko, Uccetich q.m Đovani, dok u knjizi vjenčanih Premanture (1800–1892)⁶⁵ redovno sriječemo prezime Vučetić (Uccetta, Uccetich): 1807, 1810, 1814, 1817, 1820, 1821. ali i Grubisich detto Uccetta (4. marta 1821), Grubisich dictus Uccetta (24. novembra 1821. godine, 29. avgusta 1824. i 1. septembra 1827) što nam ukazuje na izvjesna sekundarna prezimena nastala od Vučetića.

Prezimana *Vučković* nema među perojskim Crnogorcima, ali se, prema predanju u Riječkoj nahiji, u Istru iselio Nikola Markov Vučković zbog nehotičnog ubistva svoga sinovca. To se desilo oko 1780. godine (Jovičević, 1999, 266).

Vulović – iz okoline Perasta, u Grblju (došli iz Stare Crne Gore). U Perastu su izumrli, a doselili su iz Hercegovine u 16. stoljeću. slavili su sv. Krst, u Kostanjici iz Hercegovine u 17. stoljeću, slave sv. Tomu (Nakićenović, 1990, 113, 118, 357, 359). Vulovići mogu biti i potomci glavaru ljubotinjskog sela Komarno Vula Tomaševa. Međutim, izvjesnije je da su Vulovići ogranak porodice Brčela (Berzella detto Vule).

NEKE ZNAČAJKE JEZIČKOG IDENTITETA PEROJSKIH CRNOGORACA

Među istarskim Crnogorcima jedino u Peroju je očuvan starocrnogorski govor donijet iz njihovog zavičaja prije više od tri i po stoljeća. Više autora se bavilo proučavanjem govora perojskih Crnogoraca. Prema njihovom mišljenju, taj govor je crmnički ili preciznije neka vrsta “miješanog” starocrnogorskog govora (govora Crmnice, ali i drugih starocrnogorsko-primorskih govora). Očivali su sve glavne osobine jezika svojih praotaca i dugo vremena bili svojevrсна oaza usred istroromanskih govora. Kako je to lijepo zapazio Ribarić, “i vokalizam i konsontatizam, i morfologija i sintaksa, i rječnik i akcenat – sve je crnogorsko” (Miljić, 2007, 415). Naravno, tokom burnih stoljeća, posredno i neposredno, primili su ponešto i od čakavaca i od Istroromana, izgubili su neke crnogorske osobenosti,

65 Matica, (vjenčanih), Premantura, upis, 30, 38, 50.

ali su sačuvali, preciznije rečeno u znatnoj mjeri konzervirali crnogorski govorni idiom 17. stoljeća. Oni su svoj jezik poput svojevrstne etnolingvističke lične karte stoljećima čuvali i očuvali.

Mnoge riječi koje je zabilježio Ribarić, imaju fonemu /e/ umjesto nekadašnjeg poluglasnika. Na teritoriji starocrnogorskih govora negdje imamo fonemu /a/ umjesto poluglasnika, rjeđe /e/, a u većini imamo vokal između a i e, ali ipak bliže fonemi /a/ ili kako Zore kaže “Kad bi ono ɤ izgovorio kao njemačko omekšano ä, mislim da bi se dobro približio onomu izgovoru; dakle, opānākā, pušakā, māsakā, junakā, ženā, tj. ɤ u onim riječima zveči zvekom između a i e“ (Zore, 1879, 199). Stoga, ukoliko većinu primjera iz Ribarićevog rječnika uporedimo sa konstatacijom o crnogorskim poluglasnicima iz 1879. godine (Zore, 1879, 199), dobićemo istovjetnu situaciju sa stanjem u crnogorskim govorima: dānas, noćās, pušakā, māsakā, junakā, ženā, cākli se i dr. Što se tiče jekavskog jotovanja u perojskom govoru, ono je istovjetno sa crnogorskom maticom: bešeda, šedet, đevojka, đeca, đed, ćerat, videti, videlo, izesti i sl. Zatim, oblici ni, vi, (nama, vama), kao i sekundarni ijekavizmi tipa sakrijevati, pokrijevati, kažijevati, pokažijevati. Osobnost perojskog, ali i drugih crnogorskih govora jeste da fonema /j/ ima dosta nestabilnu artikulaciju: est (jest), esam (jesam), edna (jedna), ednom (jednom) i sl. kao i prilozni tipa dotolen (dotle, do tog mjesta), ondar (onda), ozgor/ozgora (odozgo), ozdo (odozdo) i sl. Ono što predstavlja osobito bogatstvo perojskog govora jeste leksika, koju je sakupio veliki proučavalac i poznavalac govora Crnogoraca u Peroju Josip Ribarić (Miljić, 2007, 495–544). Stoga ćemo se osvrnuti na neke osobene lekseme, koje su precizno Perojaca donijeli iz svoje crnogorske grude:

bratanić, bratanična – bratov sin i kćerka, u Crnoj Gori i bratućed – stričev sin (Stevanović et al., 1983, 49);

brav – jedno grlo sitne stoke (Stevanović et al., 1983, 46);

brivati se – brijati se;

brnjica – minduša, naušnica (Stevanović et al., 1983, 53);

cklo – staklo; cakliti se – stakliti se, sijati se;

gđekoji, -a, -e, neod. pridj. zamjenica – neki, poneki (Stevanović et al., 1983, 113);

grk, -a, -o, komp. grči, -a, -e – gorak, gorka, gorko (Stevanović et al., 1983, 134);

guči, gučit(i) = skriva, skrivati (Okuka, 2008, 181);

guvno – gumno: Kupimo se na mjedeno guvno (Stevanović et al., 1983, 138);

iskat, ištem – tražiti da se što dobije, tražiti da se nešto otkrije, pronade, nastojati da se nađe (Stevanović et al., 1983, 291);

kokot – pijetao, pijevac (Stevanović et al., 1983, 357);

lelek, lelekanje – izražavanje žalosti ponavljanjem uzvika “lele” (Stevanović et al., 1983, 403);

metnuti, metati – stavljati, dovesti (Stevanović et al., 1983, 435);

mrčiti – činiti mrkim, gariti, garaviti: puške nijesmo mrčili (Stevanović et al., 1983, 458); Što se mrči kad kovat nećeš (Njegoš, 2010, 32);

obukivati, obukujem – oblačiti, odijevati (Stevanović et al., 1983, 552);

odoljeti – uspješno se oduprijeti, ne popustiti, izdržati napad, teško stanje (Stevanović et al., 1983, 566);

oganj – vatra u zatvorenom prostoru, odatle ognjište;
ponedjenik – ponedjeljak;
pot, pota – znoj (Stevanović et al., 1983, 104);
provukovati se – provlačiti se;
ruho – odijelo, odjeća (Stevanović et al., 1983, 241);
skut – prednji donji dio odjeće, donji dio ženske odjeće, šlep (Stevanović et al., 1983, 297);
splačine – pomije: U fukare oči od splačine (Stevanović et al., 1983, 325);
srkati, srčem – ustima uzimati neku tečnost ili žitku hranu uvlačenjem u sebe, pri čemu se čuje slabiji ili jači šum (Stevanović et al., 1983, 335);
tigla – njem. crijep (Stevanović et al., 1983, 382);
toka, toke – dio odjeće koji se oblači oko ramena i leđa, s prišivenim metalnim kopcama i dugmadima s jedne i druge strane prsiju: na svakoga toke i oružje (Stevanović et al., 1983, 387);
užeže/užiže – paliti, opaljivati iz topova (Stevanović et al., 1983, 425);
variti – kuvati, od toga i kuvano mlijeko varenika;
velji, -a, -e – veliki, velika, veliko: Velju mu je muku udario. Kolač velji u malenu torbu (Stevanović et al., 1983, 68);
vrgnuti, vrći, vrgnem – staviti, postaviti, (za)mahnuti, potegnuti: što si cara vrga u tamicu, vrć ću tebe, mio sestričiću, za valiju na Urmeliju, nožem vrže, posječe mu glavu (Stevanović et al., 1983, 103);
vrnuti, vrnem – vratiti: ne kćeše ih vrnut bez otkupa (Stevanović et al., 1983, 105);
zboriti – govoriti: Što zborāše Hamza i Nikšići? Dosta zbora, hajde na mejdana (Stevanović et al., 1983, 251).

Dalibor Brozović je zapazio da “Perojci imaju stanovite veoma neobične romanizme [...] Nijesu li Perojci te specifične romanizme donijeli sa sobom sa juga, iz stare domovine Crne Gore” (Nikčević et al., 2005, 174). Očito je da je sloj riječi preuzetih iz romanskih jezika produkt velikog uticaja njihovog izvornog govornog idioma, crnogorskih govora, dijelom i italijanskog jezika. Sve ove lekseme, bez obzira na to odakle potiču, odavno su postale dio crnogorskih govora. I u perojskom govoru “romanizmi su, stoga, strane riječi samo po svom porijeklu, jer su one, većinom, direktno preuzete iz njihovog crnogorskog govornog idioma, a tamo su one odavno postale neraskidivi segment jezičkog narodnog tkiva. To znači da pomenute leksičke nanose ne treba ni tumačiti kao strane riječi, jer su odavno stekle ista prava kao i autohtone lekseme u crnogorskom vernakularu” (Krivokapić, 2013):

avizati /it. avvisare/ – obavijestiti, opomenuti, javiti: Da ni rečete da ve nijesmo avizali. Poslali tamo da avizaju. Vaše plemenito gospodstvo biće avizano. Bio je avizan (Krivokapić, 2013,4). „Crnogorci oštromnog zovu avizan, svemu se može avizat, ali kažu i dovijat“ (Medaković, 1860, 32);
biš, biša, bišotina, izbišati /vulg. lat. bistia, it. biscia/ – crv koji nagriza drvo, cvrljivo, crvotočina (Lipovac-Radulović, 1981, 34, 135): Greda je izbišala. Izbišana vrata. Biša mi je potpuno nagrđila tpezu;

bronzin, – ina /ven. broncin/ – kotao za kuvanje od bronze (Lipovac-Radulović, 1981, 40);

gradele /ven. gradele, it. gratella/ – vrsta roštilja: Nema ti ništa ljepše nego ribe sa gradela (Lipovac-Radulović, 1981, 109);

dreto/drito /ven. drito, it. diritto/ – pravo (Lipovac-Radulović, 1981, 67);

kapac /it. capace/ – sposobnost, spremnost, snaga, biti u stanju, biti sposoban: Nije kapac podići ni deset kila (Lipovac-Radulović, 1981, 153). Nijesam kapac od Cuca - u značenju nemam vlasti, nijesam sposoban da naredim Cucama;

klak /it. calcinaio/ – kreč (Lipovac-Radulović, 1981, 164), klačina – krečana: Kuću je u klak ozidao;

komin /lat. caminus, it. camino/ – dimnjak: Kroz komin kulja škuri dim (Lipovac-Radulović, 1981, 168);

kotula /ven. Cotola/ – suknja: Kupila sam dvije kotule (Lipovac-Radulović, 1981, 177);

manjkav /it. mancare/ – nedostajati, nedostatak nečega: Nećemo manjkati i unaprijed gružati Vaše preuzvišeno gospodstvo. Neću manjkati za obslužiti (Krivokapić, 2013, 5);

maráč, marac /lat.martius; it.marzo/ – mart, ožujak: Marča 27 1738. Na 30 marca 1754 (Krivokapić, 2013, 7);

ocet/ocat – /lat.acetum/ – sirće: I tako u prvu neđelju našo je drpića na šuran đe prodava ocat (Krivokapić, 2013, 3);

pògan, -ani /lat. paganus/ – nečovjek, ništa čovjek, nekrst: To je pògan, nema u njega čovjeka (Lipovac-Radulović, 1981, 270);

pogàn, -a, -o /lat. paganus/ – adj. zločest, zao: Što ti je to dijete pogàno? (Lipovac-Radulović, 1981, 270);

preša – /it. arh. pressa/ – žurba, neophodnost, hitnja: Za nas armata nije ot preše, preuzvišeno gospodstvo u prešu, kad bi principu bila preša, ko bi za njega prije krv prolio (Krivokapić, 2013, 5);

škur, -a, -o /it. scuro/ – adj. taman, zagasiti: Što nosiš tu škuru robu (Lipovac-Radulović, 1981, 331);

ura /it. ora/- čas, sat: Koja je ura? (Lipovac-Radulović, 1981, 367);

ušestat /it. assestare/ – urediti: Ušestaj mi ovu veštu (Lipovac-Radulović, 1981, 368);

užanca /it.usanza; ven.uzanza/ – običaj, navika: Kako je užanca (Krivokapić, 2013, 6).

ZAKLJUČAK

Brojne migracije obilježile su crnogorsku istoriju. Naseljenici mletačke Dalmacije i Istre sa crnogorskog etnolingvističkog prostora gotovo redovno su uzimali ime plemena, pa čak i mjesta iz koga potiču umjesto prezimena. Očito je da im je bio cilj da time održe svoj identitet i da njihovo potomstvo ne zaboravi svoje porijeklo. Tako redovno srijećemo prezimena tipa: Paštrović, Crnica (Crmnica), Zuzza (Cuca), Ljubotina (Ljubotinj), Podgorica, Maina (Maine), Braić (Brajčići), Režević, Kliment, Kuč, Brčela, Dupilo, Sozina, Marković (Mrko(je)vić), Budua (Budva), Gnieghus (Njeguš), Sestana (Šestani) i sl. Većina Crnogoraca asimilovana je u novim sredinama. Prvi korak u akulturaciji

crnogorskih pridošlica bila je, svakako, promjena vjere. U to doba vjera je bila ona karika koja je ujedinjavala ili razjedinjavala brojne etničke skupine. Prihvatanjem katoličanstva pojedinci, ali i grupe Crnogoraca, lagano, ali sigurno su gubili kopču sa svojim jezikom i porijeklom. Crnogorci su se sjedinili sa novom sredinom, postajući njen neraskidivi dio, gubeći vezu sa svojom maticom, kao i svoja etnojezička obilježja, utapajući se u neki drugi etnos. Tek poneko prezime u kome “čuči” ime plemena, oblasti ili bratstva podsjeća nas na njihovo crnogorsko etnojezičko ishodište, često u brojnim povijesnim dokumentima ubilježeno kao “da Montenegro”. Za razliku od inih crnogorskih naseljenika na istarsko tlo, Crnogorci u Peroju su sačuvali sve svoje osobitosti. Tokom burnih stoljeća sačuvali su svoje ime i prezime, crnogorsko porijeklo, običaje, nošnju, vjeru, čuvajući stoljećima osobeni crnogorski govorni idiom iz 17. stoljeća. Upućeni jedni na druge oduprli su se svim iskušenjima i očuvali u potpunosti svoj etnolingvistički identitet. Prošla su stoljeća od kada je prvi Crnogorac zakoračio u Peroj, a njihovi potomci vole da kažu za sebe i svoj Peroj “niti se otočić proširio, niti ga je more izbrisalo”. U moru crnogorskih naseljenika čiji potomci, vjerovatno, i ne znaju svoje porijeklo, svjetli jedna mala crnogorska oaza zvana Peroj, nastala i opstala u srcu istroromanskog jezika i kulture.

THE PRESERVING AND/OR LOSING ETHNO-LINGUISTIC IDENTITY
OF THE ISTRIAN MONTENEGRIANS*Miloš KRIVOKAPIĆ*University of Montenegro, Faculty of Philosophy, Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Montenegro
e-mail: krivokapicmilos@yahoo.com*Nenad PEROŠEVIĆ*University of Montenegro, Faculty of Philosophy, Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Montenegro
e-mail: nenadp-nk@t-com.me

SUMMARY

Montenegrin migrations over the past centuries have marked its history. Like the series of continuous waves montenegrin migrations have been splashing the territories of Dalmacija and Istria (which were officially under Venetian authority), and refreshing over and over again many Venetian's military formations for new soldiers who wanted military glory. Along with the rest of the newcomers they have been giving new "breath of fresh air" to the places all over the territory that was under Venetian authority. Venetian subjects and Ottoman refugees, but also the ones who were forced to be part of many migrations, found their place under the protection of Venetian government. Montenegrins were addapting to the new enviroment as Venetian soldiers, officers, even as generals, while becoming its unbreakable part. But, unfortunately they were also paying a huge price by losing their ethno and linguistic caracters. All Montenegrin migrants, except for the Montenegrins in Peroj, have lost their ethno-linguistic code over the centuries. As soon as Montenegrins in Istria accepted other religion they were quickly assimilated. All of them except for the Montenegrins in Peroj have lived through acculturation over the past 3–4 centuries. In their close neighbourhood there was Greek orthodox church. By the end of the seventeenth century Greek church in Pula had only five Greek belivers and that helped preserving the ethno-linguistic identity of the Montenegrins in Peroj. Because of that most of the Montenegrins practicly had that church for their own reileigion needs. Montenegrins in Peroj have preserved their origin, customs, costumes, religion and language over the past few centuries. They preserved themselves and their ethno-linguistic code which they brought from montenegrin homeland. Many rulers have been controlling Peroj, but Montenegrins managed to remain steady more than 350 years as their "island in the Istrian sea". Many centuries have passed since the first Montenegrin had set foot in Peroj. Their descendants like to say " the island has not magnified, neither the sea has wiped it out". Finally, Peroj was that nucleus in which Montenegrin identity on the Istro-romanian land has been preserved and had preserved.

Keywords: migrations, migrants, Montenegrins, Istria, Peroj, language, origin, last names

- Bertoša, S. (1996–1997):** Etnička struktura Pule i njezinih sela u prvoj polovici XVII. stoljeća, *Vjesnik Istarskog arhiva*, 6–7, 253–296.
- Bertoša, S. (2001):** O pripadnicima nekatoličkih vjera u Puli od XVII do XIX stoljeća. *Croatica Christiana periodica*, 25, 48, 105–113.
- Bertoša, S. (2003a):** Nastanjenici i prolaznici iz Dubrovačke Republike, Boke Kotorske i Mletačke Albanije u Puli (17–19 stoljeće). *Anali Dubrovnik*, 41, 157–174.
- Bertoša, S. (2003b):** Puljska prezimena prema popisima krizmanika iz 1825. godine. *Croatica Christiana periodica*, 27, 52, 107–117.
- Bertoša, S. (2009):** Kulturalno-antropološki aspekti hajdučkog naseljavanja južne Istre (1671–1676), *Lingua montenegrina – časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja*, 3, Cetinje, 381–406.
- Bertoša, S. (2010):** Le tribolazioni dell’adattamento: alcuni aspetti del ripopolamento dell’Istria meridionale con gli aiducchi (1671–1676). *Atti del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno*, XL, 1, Rovigno, 201–230.
- Čoralić, L. (2008):** Mletački časnici, svećenici, građani – tragom Barana u Zadru (XVII.–XVIII. stoljeće). *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 50, 147–192.
- Čoralić, L. (2009):** ‘Benemerita nazione’: albanski vojnici i časnici u Zadru (XVI.–XVIII. st.). *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU u Zagrebu*, 27, 121–164.
- Čoralić, L. (2012):** Zadarski patricij Šimun Nassi – pukovnik hrvatskih konjanika u mletačkoj vojsci (početak 18. stoljeća). *Povijesni zbornik*, 5, 5–17.
- Čoralić, L. (2013):** Iseljenici iz Paštovića u Zadru (XVI–XIX st.). *Historijski zbornik*, 64, 1, 1–27.
- Čoralić, L., Katušić, M. (2010):** Crnogorac Rade Maina – mletački general u Zadru (druga polovica XVIII stoljeća). *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 39, 125–152.
- Grković, M. (1977):** Rečnik ličnih imena kod Srba. Beograd, Vuk Karadžić.
- Jovičević, A. (1999):** Riječka nahija. Podgorica, CID.
- Krivokapić, M. (2013):** Romanizmi u jeziku serdara i gubernadura Radonjica. *Zbornik sa Međunarodnog naučnog skupa “Njegoševi dani 5”*, 391–397.
- Lekić, S. (2010):** Najstariji pomeni crmničkih naselja. *Podgorica, Matica*, 44, 189–206.
- Lipovac-Radulović, V. (1981):** Romanizmi u Crnoj Gori, jugoistočni dio Boke Kotorske. Cetinje, Podgorica, Obod, Pobjeda.
- Marković, S. (2005):** Barski patricijski rod Borisi u prošlosti: Jadran, Evropa, Mediteran. *Povijesni prilozi*, 28, 71–105.
- Markulin, N. (2014):** Vojno poduzetništvo u mletačkoj Dalmaciji i Boki za vrijeme Morejskog rata (1684–1699). *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 56, 91–142.
- Medaković, V. M. F. (1860):** Život i običaji Crnogoraca. Novi Sad, [s.n.].
- Miculian, A. (1995):** Copia dei Capitoli già stabiliti dall’Ill.mo et ecc.mo Sig.r Antonio Barbaro Prov.re Gnal in Dalmatia, et Albania per gl’Haiduci. *Atti del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno*, XXV, Rovigno, 371–386.
- Mihailović, V. (2002):** Srpski prezimenik. Novi Sad, Aurora.

- Mihić, Lj. (1975):** Ljubinjse sa okolinom. Šabac, GIP “Dragan Srnić”.
- Milošević, M. (1970):** Prilozi problematici kopnene trgovine poslije osvajanja Herceg Novog i okoline od Turaka 1687. godine. Boka, 2, 81–119.
- Milošević, M. (1987):** Hajduci u Boki Kotorskoj (1648–1718). Titograd, Crnogorska akademija nauka.
- Miljanić, A., Miljanić, V. (2007):** Prezimena u Crnoj Gori. Beograd, Beogradska knjiga.
- Miljić, M. (2007):** Peroj-Crnogorci u Peroju: 1657–2007. Podgorica, Centar za iseljenike Crne Gore.
- Miović-Perić, V. (1997):** Na razmeđu: osmansko-dubrovačka granica (1667–1806). Dubrovnik, Zavod za povjesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku.
- Nakićenović, S. (1999):** Boka. Podgorica, CID.
- Nikčević, M. et al. (2005):** Perojski kulturnopovijesni mozaik. Povijesno-kulturni presjek crnogorske enklave u Istri. Osijek-Podgorica, HCDP Croatica-Montenegrina”, CKD “Montenegro-Montenegrina, Geos, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje.
- Njgoš Petrović, Petar II (2010):** Gorski vijenac & Luča Mikrokozma. Podgorica, Narodna knjiga.
- Okuka, M. (2008):** Srpski dijalekti. Zagreb, SKD Prosvjeta.
- Pejović, Đ. (2003):** Iseljavanja Crnogoraca u XIX vijeku. Podgorica, Centar za iseljenike Crne Gore.
- Plas, P. (1999):** Nekoliko aspekata simbolike vučjih usta u srpskim običajima i vjerovanjima. Kodovi slovenskih kultura. Clio, 4, 184–212.
- Skok, P. (1971):** Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb, JAZU.
- Stanojević, G. (1955):** Crna Gora u doba vladike Danila. Cetinje, Istorijski institut NR Crne Gore.
- Stanojević, G. (1965):** Naseljavanje Istre u XVII vijeku s osvrtom na iseljavanje iz Crne Gore i crnogorskog primorja. Istorijski zapisi, XXII, 3, 429–467.
- Stevanović, M. et al. (1983):** Rečnik jezika Petra II Petrovića Njgoša, 1 i 2. Beograd, Titograd, Cetinje, Vuk Karadžić, Narodna knjiga, Obod, Prosveta, SANU, Srpska književna zadruga, CANU.
- Škaljić, A. (1966):** Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku. Sarajevo, Izdavačko preduzeće Svjetlost.
- Štoković, A. (2009):** Jesu li vodnjanski Paštrovići Crnogorci katolici? Prilog poznavanju demografske povijesti na jugu istarskog poluotoka. Problemi sjevernog Jadrana, 10, 31–43.
- Štoković, A. (2010):** Osnivanje grčko-pravoslavne parohije sv. Spiridona u Peroju 1784. (Prilog promišljanju povijesti pravoslavlja u Istri). Problemi sjevernog Jadrana, 11, 21–37.
- Štoković, A. (2012):** Crnogorsko nasljeđe u Istri (Peroj – nove spoznaje oko doseljavanja i udomljavanja Crnogoraca 1657–1816). Osijek, Podgorica, Crnogorsko kulturno društvo Montenegro-Montenegrina, Hrvatsko-crnogorsko društvo prijateljstva Croatica-Montenegrina, Institut za crnogorski jezik i književnost.

- Tošić, Đ. (2009):** Bosanski “lutajući vitezovi” Paštrovići. Istorijski časopis, LVIII, 147–172.
- Vodanović, B. (2007):** Prezimena na otoku Pašmanu. Hieronymus, 1, 157–176.
- Zloković, M. (1971):** Mletačka uprava u Herceg Novom. Boka: zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, 3, 5–36.
- Zore, L. (1879):** „Ђ и Ђ у Crnoj Gori i Boki Kotorskoj“. Slovinac, II, 199.

LIČNOST I PROSVJETITELJSKI RAD SVETOG PETRA CETINJSKOG

Saša MILIĆ

Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet, Studijski program za pedagogiju,
Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Crna Gora
e-mail: sasamilic@ac.me

SAŽETAK

Cilj ovog naučnog rada bio je da se istraži presudan doprinos Petra I Petrovića Njegoša (kasnije kanoniziran pod imenom Sveti Petar Cetinjski) na državni, civilizacijski i građanski razvoj crnogorskog društva, kao i da se sagledaju veze i uticaji drugih država na istorijski trenutak u kome je Petar I vladao. U ovom radu smo koristili istorijsko-pedagoški metod istraživanja. Činjenice potrebne za interpretaciju značaja, misli, ideja, ličnosti i društveno-istorijskih i kulturnih prilika u Crnoj Gori u doba Svetog Petra Cetinjskog utvrđene su istorijskom metodom.

Ključne riječi: Sveti Petar Cetinjski, Crna Gora, prosvjeta, štamparija, poslanice, pjesme, zakonik

LA PERSONALITÀ E L'OPERA PEDAGOGICA DI SAN PIETRO DI CETINJE

SINTESI

Con il presente saggio si intende esaminare il contributo decisivo che Petar I Petrović Njegoš (in seguito venne santificato con il nome di San Pietro di Cetinje) ebbe sullo sviluppo statale, civile e civico della società montenegrina, nonché analizzare i legami e gli ascendenti di altri stati sul momento storico in cui governò Petar I. Nel contributo abbiamo utilizzato un approccio di ricerca storico-pedagogico. I fatti necessari all'interpretazione dell'importanza del pensiero, delle idee, della personalità e delle occasioni storiche, sociali e culturali in Montenegro all'epoca di San Pietro di Cetinje sono stati presi in considerazione con un approccio storico.

Parole chiave: San Pietro di Cetinje, Montenegro, istruzione, tipografia, scritti, poesie, codice

UVOD

Sveti Petar Cetinjski višestruko je važna i interesantna ličnost za istoriju Crne Gore: kao duhovni narodni vođa, diplomata, patriota, vojskovođa, kulturno-prosvjetni radnik i pjesnik. Govorio je nekoliko stranih jezika (ruski, italijanski, njemački, a mogao se još služiti engleskim i francuskim jezikom). Pokazao je veoma izražen interes za bogoslovlje i prirodne nauke, kao i za istoriju i geografiju. Dovoljno je baciti letimičan pogled na sadržaj literature u njegovoj probranoj biblioteci. Klasične pisce imao je u prevodu: Ezopa na ruskom, Vergilija na njemačkom, Polibija na francuskom. U svojoj biblioteci pored ostalih knjiga, imao je: Šekspira, Vilanda, Bifona i Voltera. Pored crkvenih knjiga imao je priličan broj istorijskih i geografskih djela i putopisa, nešto naučnih djela, nešto filozofskih i čisto književnih. Posjedovao je priličan broj rječnika i gramatika stranih jezika i drugih pomoćnih knjiga. Svaki slobodan trenutak, mada ih je teško stvarao, koristio je za svoje lično usavršavanje, uzdizanje na duhovnom planu. Vrijeme provedeno uz knjigu nikad nije smatrao izgubljenim ni uzaludno potrošenim (Mihailović, 1975, 33).

Osnovna svojstva njegova kao političara i državnika – pravovremeno upoznavanje glavnih momenata date situacije u kojoj je sve njih trebalo ocjenjivati po međusobnoj vezi, realizam u utvrđivanju mogućnosti za nove korake, strpljivost, istrajnost i taktičnost u radu na ostvarivanju zamišljenih ciljeva – dolazila su, postupno do potpunijeg izražaja. I na samrtnoj postelji on je mislio na Crnu Goru i Brda i svoj narod. Žalio je što nije mogao više učiniti, što nije više postigao.¹ Umro je 18. oktobra 1830. godine na Cetinju. Zadnje trenutke svoga života proveo je u Cetinjskom manastiru, dajući glavarima potrebna uputstva i razgovarajući sa njima (Pavićević, 2004, 167).

Svojim radom i svojim djelom Sveti Petar Cetinjski bio je veoma zapažen i na južnoslovenskim i na evropskim prostorima. Stranci koji su posjećivali Crnu Goru i imali prilike da ga upoznaju o njemu su rekli slijedeće: „On je najveći čovjek kojega je rodila Crna Gora“ (Delari) „Čovjek od duha“ (Gote). „Upravlja Crnom Gorom s osobitom pameću i brani je s neustrašivom hrabrošću“ (Marmije). „Čovjek jakog duha i vrlo čvrstoga karaktera“ (Napoleonov maršal Marmon). „Petar I Petrović je bio za ovu malu brdsku zemlju što je Petar I bio za Rusku imperiju“ (Marmije). Jedan anonimni putopisac ostavio je zapisano: „Jezik ilirski govori savršeno, i mnogo se trudi da ga u čistoti njegovoj njeguje. Govori ga takvom elegancijom i tako čisto kao da je Rimljanin ili Toskanac [...]“. I drugi, takođe nepotpisani, pisci kazali su i zabilježili o Svetom Petru Cetinjskom: „I stasom i oblikom on je najljepši čovjek u cijeloj zemlji. Vladika živi veoma skromno [...] niti je razmetljiv, niti izdašan“. Viala de Somijer, pukovnik francuske vojske u Boki Kotorskoj bio je njegov protivnik, ali i pregovarač, zabilježio je sledeće: „On mnogo voli kulturu za koju je učinio najveće napore, ali on se tuži i žali da se njegov narod pokazuje

1 Njegove riječi su bile: „[...] Da mi bi da vidim svoj narod smiren i složen, pa da zadovoljno sklopim oči i da mi duša iz grudi pjevajući izleti i da mi se vid ugasi opijen njihovim velikim kola narodnih po poljanama. I ne dočekah da vidim školu sazidanu i djecu sa knjigama kako se oko učitelja skupljaju. Veliki je rad valjalo započeti, ali zla ovoga svijeta jača su od mojih sila i ne stigoh ni do sredite puta. Preda mnom je obronka u koji mi propada tijelo, a put je onaj još naprijed, ne vidim ga ali znam da je tamo [...].“ (Vuković, 1963, 517)

suviše privezan starim običajima [...]. On je uvijek volio umjetnosti, u svojoj mladosti posvetio se mehanici, čije je zakone studirao [...]“.

Viala de Somijer je još zabilježio: „[...] da se rodio da bude vojnik, bio bi možda drugi Skenderbeg“ (Lekić, 1985). I ljudi naših prostora divili su se Svetom Petru Cetinjskom. Kada je Viala de Somijer upitao guvernadura Vukolaja Radonjića: „otkuda toliko uticaj i vlast vladčina u Crnoj Gori, Radonjić je odgovorio. Vladika Petar svojim ponašanjem, radom i zaslugama osvojio je za sebe i zadobio duše svih Crnogoraca“. Kada se zna da je guvernadur Radonjić bio jedan od najvećih protivnika vladinih, njegove naprijed navedene riječi u toliko su karakterističnije i značajnije (Popović, 1928). Značajno je istaći i to da su ga mnoge značajne južnoslovenske ličnosti, kao što su Vuk Stefanović Karadžić, Sima Milutinović i dr., veoma cijenili i poštovali (Popović, 1977).

Ovaj rad predstavlja historijsko-pedagoško istraživanje. Činjenice potrebne za interpretaciju značaja, misli, ideja, ličnosti i društveno-istorijskih i kulturnih prilika u Crnoj Gori u doba Svetog Petra Cetinjskog utvrđene su historijskom metodom. Sagledali samo dostignuća i drugih relevantnih naučnih disciplina (filologije, etnologije, sociologije i dr.). Kao osnovni izvori u ovom istraživanju korišteni su: pisma, poslanice, pjesme, Zakonik i ostala originalna dokumenta. U samom radu nastojalo se što više osloniti i povezati sa arhivskom građom, te je u tu svrhu proučeno i analizirano više od petsto pisama i poslanica Svetog Petra Cetinjskog, Zakonik Svetog Petra Cetinjskog i devetnaest njegovih pjesama. U toku prikupljanja podataka za ovu studiju korišćeni su knjižni fondovi sljedećih ustanova: Centralna narodna biblioteka „Đurađ Crnojević“, Cetinje, Arhiv Crne Gore. Cetinje, Arhiv Cetinjskog manastira, Cetinje, Narodna biblioteka „Božidar Ljumović“, Podgorica, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica i Arhiv manastira Ostrog, Ostrog. Pored izvorne građe, koristili smo i relevantnu historijsku, pedagošku i pravnu literaturu.

KRATAK ŽIVOTOPIS SVETOG PETRA CETINJSKOG

Sveti Petar Cetinjski (Njeguši 8. 11. 1748 – Cetinje 18. 10. 1830) – crnogorski mitropolit i gospodar od 1784. do 1830. godine. Rođen je na Njegušima septembra mjeseca 1748. godine.² Poticao je iz porodice Marka i Marije Petrović. Zasluga za odabir Svetog Petra Cetinjskog, za potencijalnog vladara i mitropolita crnogorskog, pripada mitropolitu Crnogorskom Savi. Sa vladikom Danilom (1696) tron Crnogorske i Skenderijske mitropolije postaje nasljedan u kući Petrovića, prelazeći uglavnom sa strica na sinovca. Danila je naslijedio Sava zatim Vasilije, a njih Petar I i Petar II, koji su teokratski upravljali Crnom Gorom (Popović, 1977, 342). Crnom Gorom s kraja 18. i početka 19. vijeka i dalje je vladala plemenska organizacija. Kompleksan sistem bratstava i klanova, nakon nekoliko vjekova konstantnih unutrašnjih sukoba, oformio je jasnu teritorijalnu podjelu na 4 nahije

2 Čini se neophodnim da u ovom uvodnom djelu razjasnimo jednu terminološku nedosljednost ovoga rada, naime, radi se o tome da se u radu upotrebljavaju tri imena i to: Petar I Petrović Njegoš, vladika Petar i Sveti Petar Cetinjski. Ta terminološka nedosljednost nastala je zbog toga što sam kontekst zahtijeva nekada upotrebu jednog, nekada drugog, a nekada trećeg imena. Od posvećenja Petra I 1834. godine u svim crkvenim dokumentima prisutno je ime Sveti Petar Cetinjski, te se i mi u ovom radu najčešće opredjeljujemo za to ime.

i 7 Brda. U tom vremenskom periodu vladala je plemenska organizacija (Luković, 2014). Osnovno školovanje Petar je dobio u manastaru Pod Lastva u Boki Kotorskoj. Kada je 1765. godine mitropolit Vasilije Petrović, dominantni pomoćnik mitropolita Save, otputovao po treći put u Rusiju, odveo je sa sobom i jerodakona Petra na školovanje. Ali, poslije smrti mitropolita Vasilija (1766. godine) jerodakon Petar prekinuo je školovanje u Rusiji i vratio se u Crnu Goru gdje ga je mitropolit Sava rukopoložio u čin jeromonaha. Nešto kasnije Petar I je imenovan za arhimandrita. Poslije smrti mitropolita Arsenija Plamenca, koji je od smrti mitropolita Save do svoje smrti 1784. godine, bio jedini vladika u Crnoj Gori, narodni glavari su donijeli odluku da se arhimandrit Petar zavladiči. U oktobru 1784. godine zavladičio se i odmah poslije zavladičenja preuzeo je na sebe inicijativu u političkim pitanjima (Tomović-Šundić, 2008). Nakon zavladičenja Petar I odlazi u Rusiju, no vrlo brzo biva protjeran iz nje uz sumnju u njegovu odanost carskoj Rusiji. Dok je vladika boravio u Rusiji, Crnu Goru je napao skadarski vezir Mahmuz-paša Bušatlija. Tom prilikom osmanska vojska je prodrla do Cetinja, zapalila Cetinjski manastir, uništila mnoge kuće i nametnula Crnogorcima plaćanje poreza. Nakon povratka, Petar I se posvetio sređivanju unutrašnjih prilika u svojoj zemlji i pripremama za novi rat sa Osmanlijama. Rat Habsburške monarhije i Ruske Carevine protiv Osmanlija izbio je 1787., odnosno 1788. godine i Petar I se odazvao pozivu oba dvora da Crnogorci uđu u rat. Ovaj rat nije imao povoljnog ishoda kako po Crnogorce tako ni po hrišćansku koaliciju koji su sklopili nepovoljan mir sa Osmanlijama u Jašiju 1791. godine. Tokom ratnih operacija dolazilo je do napetosti između Petra I i austrijskih predstavnika, uslijed njihove otvorene podrške gubernaduru Jovanu Radonjiću.

Ipak najveću opasnost po Crnu Goru i dalje je predstavljao Mahmut-paša Bušatlija. Crna Gora je bila smetnja ambicioznom skadarskom paši koji je težio pacifikaciji svojih posjeda prije sprovođenja u djelo svojih namjera kreiranja značajnije pozicije u Osmanskom carstvu. Do presudnih bitki sa skadarskim pašom došlo je 1796. godine na Martinićima i Krusima. Osmanlije su u obje bitke poraženi, a u bici na Krusima, poginuo je i Mahmut-paša. Ove pobjede dovele su do proširenje Crne Gore na brdska plemena Bjelopavlići i Piperi. Takođe Petar I iskoristio je pobjednički zanos da uspostavi državne institucije. Vladika Petar I je nekoliko puta pokušao da Boku pripoji Crnoj Gori. Prvi put 1797. godine, nakon što je Napoleon ukinuo Mletačku republiku, vladika Petar I je sa Crnogorcima zauzeo Budvu (tada dio provincije Boka), ali je ubrzo morao da se povuče jer je mirom u Kampoformiju iste godine, Boka pripala Austriji. Na poziv Rusije, Crnogorci su po drugi put ušli u Boku, a zajedno sa Bokeljima i Rusima učestvovali su u ratnim operacijama protiv Francuza, kako u Boki tako i u okolini Dubrovnika. Nakon Napoleonovog poraza u Rusiji 1812. i poraza od Evropske koalicije 1813., Petar I je septembra 1813. godine po treći put poveo Crnogorce u Boku. U ovim operacijama Francuzi su istisnuti iz svih mjesta u Boki osim Kotora, koji se držao do decembra kada su se francuske snage predale. Rezultat ovih operacija bilo je proglašenje ujedinjenja Crne Gore i Boke u Dobroti 29. 10. 1813. godine. Ipak na Bečkom kongresu velike sile su odlučile da Boka pripadne Austriji. Rusija nije podržala crnogorski zahtjev da Boka ostane u njenom sastavu, pa je ruski car Aleksandar I zatražio vladike da Crnogorci ne prave probleme austrijskim trupama. Petar I i Crnogorci su po treći put bili prinuđeni da se povuku iz Boke (Pavićević, 2004).

Period vladavine Petra I nakon 1815. godine obilježile su gladne godine i nezavidna situacija posebno nakon prekida isplaćivanja ruske godišnje pomoći. Jedini veći uspjeh do kraja njegove vladavine postignut je 1820. godine kada je u Morači poražena vojska bosanskog Džalaludin paše koju je predvodio njegov delibaša. Nakon ove pobjede plemena Morača i Rovca ulaze u sastav Crne Gore.

U spoljnoj politici Petar I se uglavnom oslanjao na Rusiju, mada je i sa njom imao gorkih iskustava. Iz Rusije je protjeran 1785. godine, a najbolji odnosi između Ruske Carevine i Crne Gore bili su za vrijeme cara Pavla I (1796–1801) koji je Crnoj Gori redovno isplaćivao godišnju pomoć, a nakon pobjede na Martinićima i Krusima, car Pavle je odlikovao Petra I Ordenom Aleksandra Nevskog I stepena. Vladika Petar I pokušao je da se približi Francuzima 1803. godine, što je izazvalo zabrinutost u Petrogradu. Zastupljeno je bilo mišljenje da je Petar I smetnja ruskom uticaju i nakon 1803. godine krenuli su napadi. Prvo je ruski Sinod optužio crnogorskog vladiku da je zanemario crkvene poslove, a potom je iz Rusije poslat grof Marko Ivelić da uhapsi vladiku i da ga sprovede u Rusiju, gdje ga je čekala internacija u Sibir. Spor je riješen otvaranjem ruskog konzulata u Kotoru 1804. godine koji je, između ostalog, imao za cilj i da ispita optužbe o Petru I. Tek dolaskom na prijesto cara Nikolaja I 1825. godine, Rusija je ponovo počela da isplaćuje finansijsku pomoć Crnoj Gori. Posljednje godine života vladika je proveo isključivo na Cetinju. Tu je uz pomoć sekretara Sima Milutinovića Sarajlije pojačao prepisku s ruskim vladarem i carskom vladom. Takođe vršio je sve neophodne pripreme za osiguranje vlasti svom nasljedniku. Krajem oktobra 1830. godine Petar I se razbolio. Pred prisutnim glavarima, izdiktirao je Simu Milutinoviću testament u kojem je za svog nasljednika odredio Rada Tomova Petrovića. Sljedećeg dana, Vladika Petar I je umro (Pavićević, 2004). Četiri godine nakon njegove smrti, 18. oktobra 1834. godine otvoren je njegov grob. Našavši njegovo tijelo cjelokupno, Vladika Petar II Petrović Njegoš istoga je dana jednim štampanim proglasom objavio taj događaj. Ovaj akt Vladike Petra II, poglavara tada autokefalne pravoslavne crkve u Crnoj Gori, smatra se i zvaničnim aktom kojim je mitropolit Petar I kanoniziran. Crnogoska pravoslavna crkva izgubila je autokefalnost 1920.g dekretom Aleksandra Karađorđevića i pripojena Srpskoj pravoslavnoj crkvi, te je shodno tome i Sveti Petar Cetinjski uvršten u red svetitelja Srpske pravoslavne crkve. Uostalom, on je još za života od naroda smatran i poštovan za svetitelja, pa je stoga odnosni proglas u narodu primljen i bez najmanje sumnje, upravo sa najvećim oduševljenjem i radošću (Pejović, 1981).

TEOKRATSKO UREĐENJE CRNOGORSKE DRŽAVE

U teokratkom obliku vladavine kakav je postojao u Crnoj Gori tokom XVII i XVIII vijeka i do sredine XIX vijeka, Sveti Petar Cetinjski je objedinio i svjetovnu i duhovnu funkciju – dvovlast. Za crnogorske prilike ovaj oblik vlasti je bio objektivno moguć, a za druge zajednice toga vremena dosta rijedak. To je oblik vladavine koji obezbjeđuje položaj mitropolita kao crkvenog poglavara i vrhovnog zemaljskog predstavnika (Vuksan, 1951). Crkva je ona idejna i materijalna snaga koja nije potisnuta i odvojena od države niti je došla u sukob sa javnom vlašću. Mladoj državi i Zakoniku, na kojem je javna vlast

počivala, crkva je dala snažan pečat, koji je vidljiv unutar i spolja, a u povratnom smjeru začeti društveni tokovi osiguravali su crkvi i mir i ugled. Jednom riječju, crkva je bila vrlo prisutna u stvarnosti Crne Gore i nastojala je da očuva političku, vjersku i ekonomsku moć. To je i uspijevala zahvaljujući svojim prvosveštenicima, između ostalih i Svetom Petru Cetinjskom (Folić, 2009).

Pojava teokratije u Crnoj Gori vezana je za propast srednjovjekovne države Crnojevića 1496. godine i njenim padom pod Osmansko carstvo. Pad feudalne države preživjele su dvije institucije: crnogorska Mitropolija i crnogorski Zbor. Zbor kao narodni sabor koji je u početku imao vrhovno pravo odlučivanja ubrzo je stekao potrebu za jakim političkim vođom. Kao prirodna ličnost javio se crnogorski Mitropolit, koji ne samo da je imao jak uticaj u narodu kao duhovni vođa, već i kao najjači ekonomski subjekat jer je Mitropolija bila u posjedu velike količine zemlje. Uslijed toga u narodu se proširio termin Vladika (onaj koji vlada) za crnogorskog Mitropolita. Ipak put Vladike ka svetovnoj vlasti nije bio bez prepreka. Za političko vođstvo imali su pretenzije crnogorske spahije, kao predstavnici osmanske vlasti tokom 17. vijeka i crnogorski guvernaduri, kao predstavnici mletačke, a potom i austrijske vlasti, s kraja 18. i početkom 19. vijeka. Uz to crnogorska plemena, koja su slali svoje predstavnike na Zbor, su često bila u međusobnom sukobu i nijesu uvijek željela da izvršavaju zajedničke odluke (Stanojević, 1975). Uspostavljanjem veza sa Ruskom carevinom 1711. godine, tj. prije svega osiguranjem godišnje pomoći, crnogorski mitropoliti su ostvarili političku dominaciju nad plemenima koja je omogućila njihovo ujedinjenje protiv zajedničkog neprijatelja. Međutim tek će Sveti Petar Cetinjski kreirati apsolutnu teokratsku vlast razračunavanjem sa ostalim političkim konkurentima. Vojnim pobjedama ostvariće prestiž nad svojim najvećim konkurentom, guvernadurom Jovanom Radonjićem, dok će institucionalnim reformama učiniti Zbor zastarjelim. Ovakav vid vlasti nastaviće i proširiti Petar II Petrović Njegoš. Teokratska vlast u Crnoj Gori biće ukinuta 1851. godine, kada je Knjaz Danilo odvojio duhovnu od svetovne vlasti (Pavićević, 2004).

STANJE PROSVJETE U CRNOJ GORI PRIJE SVETOG PETRA CETINJSKOG

Političke, društvene i materijalne prilike u Crnoj Gori i Brdima krajem XVIII i početkom XIX vijeka isključivale su i manje mogućnosti za organizovan rad na prosvjećivanju naroda. Najčešći, a često i jedini vid prosvjećivanja sastojao se u upućivanju nekoliko darovitih mladića iz uglednih porodica u Rusiju radi osposobljavanja za crkvene i glavarske dužnosti u plemenima. Tražena je pomoć za otvaranje škole i štamparije, iako očekivanja i nastojanja najčešće nijesu bila zadovoljena. Na naučenom od predaka i stečenom sopstvenom iskustvu duhovni život ljudi u plemenima u osnovi se morao i dalje zasnivati. Oni koji su bili više zainteresovani učili su slova u manastiru, od ne mnogo učenijih kaluđera i usvajali vrline na temelju onoga čemu su ih učili priroda i naslijeđe starijih. Na osnovu toga, ljudi su razvijali pojmove o slobodi i dužnostima prema drugom i narodu, čijih su vrijednosti i mogućnosti postajali sve više svjesni (Pejović, 1981, 229).

Slabo stanje osnovne pismenosti naroda u svemu je odgovaralo teškim ekonomskim i drugim uslovima života za dugo vrijeme. Neprekidna borba za goli opstanak stanovniš-

tva, kao i česti međusobni sporovi i sukobi sa Turcima, u stvari su isključivali mogućnost imalo osjetnijeg rada na polju prosvjećivanja. Opismenjavanje u nekoliko manastira jedva je moglo poslužiti popovima za vršenje nekih crkvenih obreda. Dobro pripremljeni zbornici raznih isprava i drugih dokumenata samo donekle bi mogli sadržavati podatke o broju pismenih u određeno vrijeme i na određenom području. Dugo vremena istaknutiji ljudi Crne Gore nijesu znali slova, već su na kraju teksta iza pera drugih stavljali pečat sa inicijalima prstena. Nivo pismenosti vjerovatno najbolje ilustruje podatak iz 1818. godine, kad je u Crmnici bio samo jedan sposoban da umnoži jedan raspis Svetog Petra, jer „drugoga u svu žalosnu nahiju nije nikoga“ (Pavićević, 2004).

Osnovna pismenost se kao i ranije donekle mogla naučiti naprije u manastirima, na Cetinju, u Stanjevićima, u Brčelima, u Ostrogu, Čeliji Piperskoj, Morači, te u kući pismenijeg popa, a samo u ponekom selu u imućnijem domu, najčešće uz pomoć privatnog učitelja. U tome su se mogli pomagati rijetkim knjigama, uglavnom crkvene sadržine. Čitanje i pisanje slovenskog pisma sa malo poznavanja raznih crkvenih pravila predstavljali su sadržinu na ovaj način dobijenog znanja. Tako stečenim obrazovanjem, tj. jedva naučenim čitanjem i pisanjem, nije se mogla unapređivati aktivnost organa države onako kako su to zahtijevale opšte potrebe. Ovako opismenjavanje najviše je moglo poslužiti potrebama kaluđera i sveštenika ali ne i pojedinaca koji su morali da rješavaju sporove među plemenima i između njih i s ugledom starješine se zalažu za regulisanje odnosa u graničnim područjima zemlje (Pavićević, 2004, 160–161).

RAD NA OTVARANJU ŠKOLE I ŠTAMPARIJE U CRNOJ GORI

Odavno uočavana potreba da se osnuje škola u zemlji, nije ostvarivana. Jedino moguća pomoć, iz Rusije, nije cjelishodnije mogla biti iskorišćena i o otvaranju škole nije moglo biti riječi. U vrijeme kraćeg orjentisanja Crne Gore prema Austriji, arhimandrit Petar Petrović i Vladika Plamenac molili su bečku vladu 1779. godine da im obezbijedi za izdržavanje škola u zemlji 2.000 forinata godišnje i da im se pošalje učitelj. Nekoliko godina kasnije, neposredno poslije rukopoloženja u Sremskim Karlovcima, mitropolit Petar I se krajem novembra 1784. godine obratio Sinodu ruske crkve za pomoć radi osnivanja škole i štamparije. No dobivši pomoć iz Rusije, ponovo je našao za potrebno da posredstvom delegata 1791. godine moli austrijsku vlast za pomoć, kojom bi se, koliko-toliko, Crna Gora mogla dovesti „iz tme vo prosveštenje“, ali ni otuda nije bilo njihovog odziva (Milović, 1987, 13–14, 45–46). Najzad mu je ostalo da se pouzda u to da će prikupljanjem prihoda Cetinjskog manastira i pomoći koju ovaj dobija iz Rusije uspjeti da osnuje školu („malu za učenje djece“). Nekoliko godina kasnije našao je za potrebno da u Rusiju pošalje naročitog izaslanika (Nikolu Davidovića), sa zadatkom da traži neophodnu pomoć za otvaranje škola (vojnih i gradskih) i štamparije (sa građanskim i crkvenim slovima). U maju 1798. godine tražena je pomoć ruskog cara i za osnivanje i održavanje škole, ali materijalne i druge okolnosti i dalje nisu dopuštale da se ova želja ostvari. Do osnivanja škole nije došlo i pored toga što je od januara 1799. godine car Pavle odobrio je da se na kraju svake godine Crnoj Gori šalje pomoć od 1000 dukata i podrazumijevajući i „svakojaka polazna zavedenija“. Pošto na nekoliko molbi nije bilo

odziva iz Rusije, moralo se očekivati inicijativu u tom smislu i pomoć sa druge strane (Pavićević, 2007).

Na želju prosvjetitelja Dositeja Obradovića koji je sa svojim učenicom Pavlom Solarićem bio spreman „đegođ među moje ljude poći, gdi bi se jedno lijepo učilište vzdignuti moglo i ako i malena štamparija za potrebe škole i cijele nacije ustanovila“ izražena u pismu Svetog Petra Cetinjskog iz Trsta početkom marta 1805. godine, ovaj mu je tek oktobra iste godine odgovorio.³ Interesantno je Dositejevo uvjerenje da je i Crna Gora predstavljala cjelinu u kojoj bi škola i štamparija mnogo značila za ostvarivanje zamisli koje je imao.

Uvidjevši da su njegove molbe za pomoć radi osnivanja škole i štamparije uzaludne, Sveti Petar Cetinjski je odlučio da pomoć i podršku traži na drugom mjestu. Borba za afirmaciju svoje zemlje i svoga „bijednoga naroda“ navela ga je na misao da se obrati Kongresu diplomata u Veroni 1822. godine i zamoli za pokroviteljstvo i pomoć jedne od evropskih država, kako ni „u ovim gorama s urednim praviteljstvom vozsjalo evropejsko prosvješćenje“ da ne bi Crna Gora i dalje ostala „u mraku nevježstva“. Krajem 1826. godine obratio se novom ruskom caru, Nikoli I, preko svog opunomoćnika Atanasija Stojkovića, takođe s molbom za pomoć i radi ustanovljenja škole. Škola, međutim, ni tada nije otvorena (Pejović, 1981).

U kulturnom i prosvjetnom životu Crne Gore i Brda svakako se osjećala i aktivnost učenijih ljudi sa strane, koji se kreće ili duže vrijeme provodi u službi države. Ovdje se u vidu ima aktivnost ličnosti kakve su bile Francisko Dolći, đakon Aleksije, ruski komesar kod Svetog Petra Cetinjskog, Simeun Orlović, Sima Milutinović i drugi koji su kraće vrijeme proveli u Crnoj Gori i ostali manje zapaženi. Ne treba izgubiti iz vida ni značaj koji su za razumijevanje ljudi mogle imati posjete pojedinih emisara, svakako najviše ruskih, koji su obilazili izvjesne krajeve zemlje, interesujući se jednovremeno za njen položaj i bogatstva, za vojnu snagu stanovništva, njegove uslove života, međusobne odnose i raspoloženja. Radeći na postavljenju temelja države, Sveti Petar se najviše morao služiti usmenom i pisanom riječju. Sadržajna i jednostavno izgovorena, riječ je za čitavo vrijeme njegove vladavine bila izvanredno pouzdano i državotvorno sredstvo djelovanja na pojedince, bratstva i plemena. Nije čudno što je pisao da „u mene izvan pera jezika nemade sile nikakve za privesti nepokorne na poslušenje“ (Marković, 1982). Njegova ruka je morala suditi i pisati u isto vrijeme. Uopšte uslovi života u Crnoj Gori i Brdima zahtijevali su od državnika i svojstva prosvjetitelja.

3 U odgovoru stoji: „Blagorodni gospodin Dositej Obradović, Primio sam s punim udovoljstvijem Vaše pošteno pismo, također i novo napečetane u našem jeziku knjige od ljubavi Vaše k meni poslane, na koje čuvstvitelno blagodareći Vam serdečno želim što bi u našem dragom rodu sveder više takvih ljudij bilo, koji bi svoji dugovanja i trudi po primjeru Vašem u s takvijem userdijem, kako i Vi, ljubeznješrmuje Obradović, na prosvjasvešćenije svojoj naciji posvješćavali. Drago mi je što Vi imadete jednog mladića dostojnog sebi nasljednika, a ja se trudim, da i ovdje bude zavedena malena škola. Molim ne prihvatajte se na drugu stranu do polučeniiji drugoga mojega pisma.“ O tome vidi više u: Pejović, 1981, 233.

POSLANICE I NJIHOV PROSVJETITELJSKI ZNAČAJ

Jedan od naistaknutijih vidova prosvjetiteljskog rada Svetog Petra Cetinjskog su njegove poslanice. One predstavljaju poseban način staranja i opštenja o glavnim pitanjima u zemlji koja treba da se raspravlja sa glavarima, plemenima, nahijama i narodom. One su istorijsko svjedočanstvo koje višeslojno odslikava doba u kome su nastale i ostavile traga (Vuksan, 1935). Odnose se na najvažnije radnje, događaje i pitanja u državi: krvna osveta, oslobodilačka borba, protivturski uticaj, odnosi sa drugim zemljama, trgovina, crkva, primjena Zakonika i državotvorne radnje, nevolje svih vrsta itd. On pati za svojim narodom kojeg jad jadu dodaje, savjetuje ga da se okani svada, moli da se zakrvljeni izmire ili „uhvate vjeru do Đurđevadne“, preporučuje dobrosusjedski mir na granicama, hvali dobre radnje i primjere, prekori jeva neposlušne i tako redom. Rijetka su njegova radovanja i mir, koja po pravilu kratko traju. Kad mu stižu crni glasi, onda opominje i prijeti da se čuvaju ambasa osvete, primanja turskog mita, krađa i slično. Najviše što je mogao da uradi jeste da zakune i prokune, što je činio dosta rijetko (Popović, 1977, 352, 374).

Religiozna pozivanja u poslanicama su prepoznatljiva i shvatljiva, pogotovu kada dolaze od prvosveštenika, karakteriše ih njegovo nepokolebljivo uvjerenje u zadatke, ciljeve, pravdu, istinu, nadu i ljubav. Dijelovi nekih poslanica mogli bi po ljepoti jezika i dubini ideja da uđu u antologiju proze južnoslovenskih naroda. U njima se sudaraju svijetovi i shvatanja, u njima su fini treptaji duše i visok uzlet misli. Dramatika i naboj stalno prate ljude i događaje. Poslanice su službena akta, besjede, obična pisma, javne isprave i opet sve to zajedno i ujedno. U njima život i događaji prelaze u istoriju i obratno—istorija se prepoznaje u svakodnevnom tokovima i zbivanjima. Putem poslanica ustajao je protiv vjerovanja u vještice, proklete bajalice, samozvane svečeve i druge izmišljotine u koje mogu samo duhovno slijepi ljudi vjerovati. Pišući poslanice o mnogim zbivanjima u životu, do izražaja su dolazile njegove etičke i književne misli sa elementima najbitnijeg. Izrazitu vrijednost u etičkom smislu nalazimo u Poslanici Petra I Bokeljima gdje kaže - „No kao što blagorodne duše čovjek, sve što na viši stepen u gospodstvo i u vlasti izlazi i koliko se u višemu bogatstvu i sreći nahodi, tolikođer on sve veće iste prilične njegovome blagorodstvu načine za potvrditi svoje dostojanstvo blagodejanjem, milostiju i krotkim življenjem, a najpače blagodarnim srcem k svojemu blagodetelju, tako i neblagorodni čojek, kad se vidi iz niskoga bića uzdignut đe se nije nadao, zaboravi i Boga i dušu, kamo li neće zaboravit svoga blagodetelja, pa na krilima visokoumlja ili, ljepše reći, prebezumne gordosti, bezobrazno leteći paklenim i otrovnim duhom iz njegove utrobe diše“ (ABO NMCG, FP1, 796). Najzad, one kao autentičan dokumenat vremena o najvažnijem što se događalo u životu plemena i zemlje u cjelini ukazuju na osnove i kontinuitet izražavane misli, koja je kasnije dobijala i svoje poetsko uobličjenje.

Pažljivom analizom poslanica, u pitanju njihovog sadržaja prema zbivanjima susriječemo istorijski sloj, religiozni, moralni, prosvjetiteljski, sociološki, pravni, etnički, lingvistički, psihološki, geografski i kulturni sloj. Posmatrane višedimenzionalno otkrivaju svoje duboko značenje i trajnu naučnu i istorijsku vrijednost. Religiozna pozivanja u poslanicama su prepoznatljiva i shvatljiva, pogotovu kada dolaze od prvosveštenika, karakteriše ih njegovo nepokolebljivo uvjerenje u zadatke, ciljeve, pravdu, istinu, nadu

i ljubav. Ne izostaje opominjanje sa božijom kaznom koja treba da stigne počiniocima prestupa. Pratimo međusobno povezane sociološke procese suprotnih interesa i potreba: da, sam narod poštuje zakone i sudove, neposlušne da kažnjavaju, žive u slobodi i miru, da im tuđin ne gospodari i ne zapovijeda. Nezadovoljan poštovanjem zakona od strane Crnogorcima, Petar I je uputio brojne poslanice slične sadržine, a možda najjasniji apel uputio je u Poslanici Katunjanima 1818. g. kada kaže da „Nijesu zakoni za dobre, nego za zle ljude postavljeni; budući oni ne poznaju od Boga uliveni u srca njihova naravski zakon, zato je potrebno bilo zakone postaviti da svakoga reda zlođeji budu kastigani, jer inako valjalo bi da svi narodi u svijetu budu nesrećni, kako i jesu oni gde takvih zakonah nema i gdje se dobri ljudi ne počituju, a zli ne kastigaju” (ABO NMCG, FP1, 2738.1). Moralni stav prema događajima u zemlji Sveti Petar Cetinjski iskazuje u odnosu prema Crnogorcima, zbog kojih je zaboravio na samog sebe, samo da izgrade i odreže mir i zakoniti red u tek stvorenoj državi. Tako on u poslanici Arhimandritu Arseniju Gagoviću 1804. g. naglašava da mu „ne daje ništa i ne ištem da mi dade ikakve stvari, nako samo da prekrati međusobno krvoproliće i ostala bazekona djela i da u miru i u ljubavi hristijanski žive“ (ABO NMCG, FP1, 930.1). U mnogim poslanicama moralni stav vladarev i pouka o posljedicama su takvi da ih nijesu mogli zaobići oni kojima su upućivane. Moć morala i moć riječi prvosveštenika su, često puta, bili jači od svakog oružja i stoga u Poslanici Njegušima 1827. g. naglašava da „Domaća rat i velika carstva razura i u nesreću obraća, kamo li neće jedno pleme, oli jednu nahiju u naša uboga i siromašna mjesta razuriti; također sloga i poslušanje čine da jedan mali narod postane velikim i silnim narodom. Spomenite se, dakle, svojega dobra i svoje slave i poštenja, da se vaši zlotvori ne vesele“ (ABO NMCG, FP1, 3754.2). Psihološki proces prosijava na mnogim mjestima u poslanicama. Sveti Petar Cetinjski trpi muku zbog naroda, žali neslobodnu braću, žalostan je i nesretan zbog svađa, i krvoprolića, ulaže silnu volju i energiju da zaustavi smetnje i sukobe. S tom namjerom on u Poslanici Katunjanima 1805. g. „svakoga Crnogorca [...] moli i zaklinje neka svaki stoji s mirom i neka trpi kako i on trpi, zašto zna da će naše trpjenje bolje za nas biti, nego li ikakva naša osveta“ (ABO NMCG, FP1, 1021.1). Sličnu poruku Petar I šalje u i Poslanici Crnogorcima i Brđanima 1812. g. i sa žaljenjem konstatuje „Vidim da vi svaki dan više u svoje samovoljstvo i bezakonije napredujete, i da vi je milije zlo i sramota, nego li dobro i poštenje, i neka vi bude po želaniju vašemu. Ja se od svega zla i dobra ličim i po danas niti me u vaše posle prizivajte, niti ću se u njih miješati, nego ostajem još zaludu vaš dobroželatelj, nesrećni [...] Vladika Petar“ (ABO NMCG, FP1, 1926.1–2). Dijelovi nekih poslanica mogli bi po ljepoti jezika i dubini ideja da uđu u antologiju proze južno-slovenskih naroda. U njima se sudaraju svijetovi i shvatanja, u njima su fini treptaji duše i visok uzlet misli. Dramatika i naboj stalno prate ljude i događaje. Poslanice su službena akta, besjede, obična pisma, javne isprave i opet sve to zajedno i ujedno. U njima život i događaji prelaze u istoriju i obratno–istorija se prepoznaje u svakodnevnim tokovima i zbivanjima.

Sveti Petar Cetinjski je svojom razložnom riječju neprekidno orijentisao svijest i volju ljudi ka osjećanju zajedničkih ciljeva i njihovom ostvarivanju. I kao prosvjetnu djelatnost treba razumjeti nastojanja Svetog Petra Cetinjskog da se u svemu poštuju sanitarne mjere koje su propisali organi susjednih vlasti, kako one koje se odnose na zaštitu zdravlja

ljudi tako i one kojima je trebalo spriječiti prenošenje stočne zaraze. Objašnjavanjem potrebe da se uzimaju u obzir takvi i razni drugi zahtjevi organa razvijenih evropskih država, što je bilo u najtješnjoj vezi s interesima opstanka Crnogoraca, moralo se postepeno nešto mijenjati i u njihovoj svijesti i shvatanjima. Krajnje uvjerljivo je 1809. g., na primjer, pisao svima da će za zlo danas učinjeno francuskom državljaninu sutra platiti stotine Crnogoraca, ne zaboravljajući nikada da istakne potrebu odbrane njihovog prava i dostojanstva (Pejović, 1981). Iako je tokom cijele svoje vladavine slao brojne apele za suzbijanje krvne osvete, iz Poslanice upućene Njegušima takođe 1827. g se vidi da je osveta kao sredstvo ostvarenja pravde kod Crnogoraca još duboko ukorijenjena. Stoga Petar I moli Crnogorce da razumiju slijedeće „Razumijem da Stanko Savov Kustudija istinito misli osvetiti svojega pokojnoga brata koji je u tamnici u Kotor umreo i da zato ima dogovor s nekim Njegušima koji su pod proces i drugijema prijateljima. Ja znam, a i vi znate, ako tu osvetu učine da će to biti u trista zlijeh srećah za sve vaše pleme i da više zla ne bi mogli učiniti sebe i svijema vama i svemu našem narodu.“ (ABO NMCG, FP1, 4751)

Svaka riječ njegova, izgovorena ili napisana u uslovima života zemlje čiji se najveći dio stanovništva neprekidno morao boriti da preživi sutrašnji dan, predstavljala je i najvažnije sredstvo borbe za njegovu emancipaciju. Od riječi koje je izgovarao i pisao crnogorsko-brdski vladar morao je mnogo očekivati. Pomoću njih, razumjevajući ih kao funkciju prosvjećivanja u najpunijem smislu ovog pojma, trebalo je svakodnevno djelovati na svijest ljudi, ubjeđivanjem da se zalažu za ono što zahtjevaju interesi opstanka svih. Drugim putem se i nije moglo početi, a ni riječ se nije mogla kao sredstvo za dugo kombinovati sa još nečim, svakako više uvjerljivijim. Snaga pisane riječi Svetog Petra Cetinjskog, mnogih njegovih poslanica, djelovala je i politički prosvjećivala i onda kada je trebalo odstranjivati sve neposredne opasnosti koje su mnogo puta prijetile jedinstvu crnogorskih i brdskih plemena. Poruke nastale iz potreba opstanka i interesa razvitka pod teškim uslovima stvarane zajednice Crne Gore i Brda djelovale su na svijest ljudi koliko je to ovakav vid djelatnosti uopšte mogao. Rješavanjem pitanja države i zadataka naroda, on je i usmeno i pismenom riječju prosvjećivao ne samo politički već i privredno (uvođenjem novih poljoprivrednih kultura) i zdravstveno (i sam je znao pelcovati djecu i obezbjediti zaštitu od zaraza). Njegova inicijativa na svim ovim poljima rada prihvatana je sa punom pažnjom i interesovanjem. Putem poslanica ustajao je protiv vjerovanja u vještice, proklete bajalice, samozvane svečeve i druge izmišljotine u koje mogu samo duhovno slijepi ljudi vjerovati. Više puta slušane i čitane njegove poslanice, pisane plemenima, prema potrebama i povodima na koje je morao reagovati, u negativnom ili pozitivnom smislu, predstavljale su dobro štivo i za nepismene jer su govorile o uvijek i za sve aktuelnom pitanju. Pišući poslanice o mnogim zbivanjima u životu, do izražaja su dolazile njegove etičke i književne misli sa elementima najbitnijeg. To se čuvalo u pamćenju i svijesti naroda i svakako nije ostajalo bez odjeka u shvatanjima i opredjeljivanju ljudi. Ovakvom vidu prosvjećivanja doprinosili su i njegovi iskusniji emisari (iguman Mojsije Zečević i dr.), kojima je davao svoje poslanice pisane plemenima, povodom nekog važnijeg događaja, sa zadatkom da ih čitaju na skupovima naroda i do pojedinosti tumače. Najzad, poslanice kao autentičan dokumenat vremena o najvažnijem što se doga-

đalo u životu plemena i zemlje u cjelini ukazuju na osnove i kontinuitet izražavane misli, koja je kasnije dobijala i svoje poetsko uobličjenje. Svoju posvećenost civilizacijskom napretku crnogorskog naroda Petar I jasno iskazuje u Poslanici Katunjanima 1818. g. i kaže „Izvjесno je vam i svemu crnogorskomu i brdskomu narodu da u sve vrijeme mojega vladiceštvovanja nijesam ja prestavao radeći za obšto narodno dobro i poštenje, za koje niti sam štedio mojega truda i mojega imenija, nego i život moj i dušu postavljao na polzu i slobodu mojega otečestva. Ovo znadu i ostali, najpače nam susjedstveni narodi; i ako bi ste vi ovo zaboravili ostaju oni, koji će ovu istinu pred cijelijem svijetom svjedočiti; ostaje mene za utješnije moja čista совјест, koja će me svagda veseliti, što sam ja neprestano ispunjao moje dužnosti, kako istiniti i pravi sin i sluga otečestva; ostajete i vi po neposlušanju i samovoljstvu sami sebe pred Bogom i pred svijetom krivci za sve nesreće, koje su se među vama dogodile i koje će se unaprijed dogoditi.“ (ABO NMCG, FP1, 2738.2)

Koliko je Petar I bio veliki duhom govori i jedna od njegovih poslanica: „A ja ne bih rad ni Turčinu, koji je dobar i pošten čovjek, nikakva zla koliko ni dobrome i poštenome Hrišćaninu, zašto znam što mi Bog zapovijeda [...]“ (Milović, 1987, 296–297) Ne gledati u svakom Turčinu neprijatelja, već vidjeti među njima i dobre i poštene ljude, je zaista vrlina čovjeka koja je aktuelna i danas. Svojim poslanicama Petar I je uvijek nastojao kazati svom narodu da je njegova sudbina u rukama crnogorskog naroda i da uvijek sami odlučuju o svojem sutra. Tako piše: „Nego dobro rasudite i spomenite se, ljubezna braćo, da sada stoji sreća ili nesreća u vaše ruke. Ako vi budete među sobom složni i poslušni, sve će dobro i lijepo bit i to će vam pohvalu i poštenje donijeti, ako li ovako ne učinite, sva će krivica na vas ostati i vi ćete se sami sebe postidjeti [...]“ (Popović, 1977, 381) Njegovati dobrosusjedske odnose je danas veoma važno – možda još važnije je to bilo u doba Petra I, kada se Crna Gora kao država tek stvarala. Zato on piše: „Pitali su jednoga mudroga i prosvijećenoga čovjeka: koji je prijatelj najbolji i koja zemlja jest najbolja? Ovi je odgovorio da je dobar susjed najbolji prijatelj i zemlja da jest najbolja, koja se najbliže kuće nahodi. Ja mislim da je pogodio [...]. Vaši susjedi biće vam dobri i najbolji prijatelji, vi ćete uživati njihovu ljubav i prijateljstvo, ako od svoje strane budete ravnim načinom sootvjestvovali i učinili se dostojni susjedske ljubavi i prijateljstva.“ (Popović, 1977, 383) Davno je rečeno da mir kuću gradi, a svađa razgrađuje. Poštovati ovo u Crnoj Gori toga doba, bilo je preče nego bilo šta drugo. Sveti Petar Cetinjski je toga bio svjestan i kaže: „Domaći rat i velika carstva razura i u nesreću obraća, kamo li neće jedno pleme, ali jednu nahiju u naša uboga i siromašna mjesta razuriti; također sloga i poslošanije čine da jedan mali narod postane veliki i silnim narodom. Spomenite se, dakle, svojega dobra i svoje slave i poštenja, da se vaši zlotvori ne vesele.“ (Popović, 1977, 387) Stvoriti od Crne Gore slobodnu i demokratsku zemlju a od crnogorskog naroda demokratski narod koji će poštovati prava i slobode čovjeka bio je cilj Petra I. S tim ciljem nastale su i sljedeće riječi: “[...] No sad prokleti bio svaki brat Crnogorac, koji bi dobroga čeoка i na samu vjeru nevjernoј tragi iz ove slobodne zemlje predavao: u slobodnu zemlju stupivši, ma kog roda ili plemena bio sin, mora biti slobodan i jest, a ne u robstvo verige da pada, iz koje je izmakao da slobodu nađe. Naša vrata slobode nek su svakom slobodu istućem otvorena“ (Milović, 1987, 33). Sloboda Crnoj Gori nije mogla biti darivana izvana. Za nju

se trebalo boriti, dati mnoge živote. Petar I je govorom juna 1796. godine u Martinićima, pred polazak u boj, pobuđivao patriotska osjećanja: „Vi ste, dragi sinovi, slobodan narod, vi nemate nagrade druge za vašu svetu borbu do odbrana svoje valjanosti, ali znate da je nagrada slobodnog junaka: odbrana slobode i milog otečestva, jer ko se za drugu nagradu bori, ono nije plemeniti junak, već najmjerni rob, kad vitežtvo nema cijene, koji junačkoga ponosa i svoje slobode nema.“ (Milović, 1987, 83)

PJESME I NJIHOV PROSVJETITELJSKI ZNAČAJ

Pjesničko djelo Svetog Petra Cetinjskog po obimu nije veliko. Sastoji se od svega devetnaest pjesama. Ono nije ni umjetnički na visini sa ostalim klasičnim i nadahnutim narodnim stvaralaštvom na prostorima Balkana. Njegova je vrijednost najviše kao pojava kojom je uzdignut značaj naše narodne pjesme, što slika jednog doba crnogorske prošlosti i što prikazuje samog pjesnika, kao i svrhu i cilj njegova pjevanja. Pjesme Petra I su ispjevane, „na narodnu“ i u svemu liče i odgovaraju narodnim pjesmama na prostorima Balkana (u sadržaju, obradi, stihu i jeziku). Izražavaju, kao i narodne ista opšta raspoloženja, patriotizam, oslobodilačke težnje i visoka moralna i viteška shvatanja života, jer su i postale, bez obzira na vremensku udaljenost, pod srodnim i skoro istovjetnim prilikama u kojima je živio i kroz koje je prošao naš narod u svojoj vjekovnoj borbi sa neprijateljem. Ipak, njegova poezija ima i posebnih crta i obilježja. Idejno, ona je u osnovi tendenciozna, patriotska i moralistička. Njegove ideje i pogledi kao narodnog vođe, prosvjetitelja i političara morale su se odraziti i u njegovim pjesmama bez obzira što su neke od njih ispjevane u narodnom desetercu i u tehnici epske pjesme (Vukmanović, 1983).

U njegovih 19 pjesama ima široko izraženih i iskrenih osjećanja, crnogorskih, srpskih, jugoslovenskih i „slavlanskih“, koje je izražavao i u životu i ponesen bio njima kao vladar. To je slika jednog teškog vremena, stalnih osmanskih turskih zavojevanja i crnogorske odbrane, osvete i odmazde. U pjesmama često se čuje njegov glas, pozivanje Boga kada nastanu kritični momenti i iskušenja ili kao zahvalnica za postignuti uspjeh i pobjedu, a ponekad izbiju i teška proklinjanja neprijatelja. Od 19 njegovih pjesama ovdje ćemo se osvrnuti na tri i to: „Poučenje u stihovima“, „Boj s vezirom Mahmut-pašom“ i „Pogibija vezira Mahmut-paše na selo Kruse“ u kojima se ogleda kao narodni vođa i učitelj, nacionalni borac i ratnik, a ne samo pjesnik. „Poučenje u stihovima“ je kao što i sam naziv kaže, prigodna poučna pjesma, sa slikom, neka vrsta uvoda koji se kao pripjev pjeva uz gusle. Ona predstavlja zbir moralno-patriotskih poruka didaktičkog karaktera. U suštini to su misli i pouke koje je on upućivao crnogorskim plemenima i vladarima u svojim poznatim i po svemu značajnim i jedinstvenim poslanicama, samo što ih je ovdje „sveo u stihove“, te naglašava:

Ovo velim samo za lakomca,
Za lakomca, ljuckoga trgovca,
Koji ljubi blago preko mjere,
A prodaje vjeru u nevjerje,
Vjeru dragu otačastva svoga,
Najposlije i sebe samoga!

Pak ostaje tako izdajica
 Kako tužna, lakoma lisica,
 Kad na mamu bude prevarena
 I u lomna gvožđa uhvaćena;
 Da se trže, sama sebe glode,
 Dokle lovac iznenada dođe,
 Pa je drvljem i kamenjem tuče,
 Najposlije i kožu joj svuče.
 Svakome se tako dogodilo,
 Kome opšto dobro nije milo,
 I koji će biti izdajica
 Da ga Božja sakruši desnica!
 (Popović, 1977, 390).

Da bi svoj narod, koji je živio u tami neprosvjedenosti i kojeg su razdirale domaće nevolje, svađe i osvete, kulturno i politički uzdigao i utvrdio mu „pravdu i slobodu“, kako je sam govorio, on mu je preko narodnog guslara upućivao svoja naravoučenja. To je bio jedan vid njegove široke prosvjetno-kulturne, naučne i političke djelatnosti. Pjesme „Boj s vezinom Mahmut-pašom“ i „Pogibija vezira Mahmut-paše na selo Kruse“ po svemu odgovaraju crnogorskom narodnom guslarskom pjesništvu. Za njih je Vuk Karadžić u jednoj napomeni, napisao da se obije, „pošto su načinjene [...] ušle u narod, idući od usta do usta koliko se moglo, dgonjene prema narodnim pjesmama“ (Vukmanović, 1983, 214).

STEGA I ZAKONIK

Na zboru glavara (poslije pobjede u bici na Martinićima) održanom 6. 8. 1796. g. donesena je i potpisana Stega (ABO NMCG, FP1, 178.1–4), zakonodavni akt od svega 6 članova kojim se odbrana zemlje stavlja u prvi plan i podiže na nivo Zakona, koji moraju svi poštovati pod najtežom prijetnjom koja se stavlja u izgled izdajnicima (Jovičević, 1988).

Započeta državopravna djelatnost nastavlja se uvođenjem prvog organa javne vlasti u junu 1797., a 19. 5. 1798. g. na Narodnoj skupštini već su osnaženi politički i pravni uslovi za donošenje Zakonika koji je proglašen 18. 10. 1798. g. na glavarskoj Skupštini Crne Gore i Brda u manastiru Stanjevići. Kao jedan od najznačajnijih utemeljitelja crnogorske državnosti, Sveti Petar Cetinjski je autor ovog pravnog akta i svojeručno napisao prvih 16 članova Zakonika. Drugi dio Zakonika od člana 17. do 33. donesen je na crnogorskoj Skupštini 17. 8. 1803. g. na Cetinju, kojom prilikom je potvrđena i unešena Stega iz 1796. sa 6 članova (Jovičević, 1988, 85–86).

Zakonik predstavlja mladu državu, a pleme i nahije i dalje su našle svoj izraz kroz običajno pravo. Crnogorsko zakonodavstvo stavlja prepreku samovolji pojedinaca i kolektiva i naročito prijeti strogim kaznama počiniocima krvne osvete, izdajnicima, narušiteljima reda i sigurnosti kod crkve i na pazarima, megdanima pojedinaca i bratstva, zelenašenju itd. Doprinoseći raspadu primitivnih plemenskih oblika življenja i začinjući i utvrđujući državnu organizaciju – on je istorijski zamajac crnogorskog društva. U njemu

je pravni običaj podignut na stepen zakonske norme i time Zakonik revolucionije postojeće odnose i stanje.

Zakonik se oslanja na običajno pravo, a nove odredbe uređuju nove odnose, koje treba zaštititi snagom države. Petar I stvarajući Zakonik morao je imati u vidu dvije okolnosti: prvo, svi uticaji koji su stizali sa strane nijesu bili tuđinski, već su bili primjereni duhu i potrebama naroda i drugo, uzakonjeno običajno pravo i nove norme trebalo je kazati jasnim narodnim jezikom. U Zakoniku je običajno pravo podignuto na viši pisani stepen – uzakonjeno je i Petar I kao kodifikator morao je da računa sa problemom običaja, koji se žilavo opire pisanom pravu čiju primjenu treba da obezbjeđuje država, a ne pleme. Taj odnos nije trenutni već predstavlja proces koji vodi stvaranju više društvene organizacije nego što je to plemenska organizacija.

Crnogorski zakonodavac nije mogao zaobići snagu narodnog prava koje skoro pola milenijuma reguliše odnose i formira plemensku svijest. Sljedeći istorijski razvoj svoga naroda i njegov običaj koji je slojevit presjek mišljenja i radnji Petar I nije tu stvarnost zaodjenuo u drečavo zakonsko ruho. Ovaj pravni akt nosi pravno-tehnička obilježja (forma i sadržina) Krivičnog zakona, što je sasvim razumljivo, jer su potrebe u Crnoj Gori bile takve da je trebalo na nov način i po prvi put pisanim pravom ozbiljno zaprijetiti i staviti u izgled nastrojije kazne onima koji počine izdaju, krvnu osvetu, megdane, kavge na pazarima i pred crkvama, pokore, napad na sud i druge oblike ugrožavanja imovine i života. Takvo je vrijeme tada bilo u Crnoj Gori kojoj je nedostajala unutrašnja organizovana sila, a njen poglavar nije imao ni zatvora ni snage prinude i sve što je mogao da kazni sastojalo se u savjetu, molbi, poruci i kletvi. Sve nedaće i muke nijesu zaustavile istorijski hod crnogorske zajednice predvođene Petrom I (ZOČB).

U Crnoj Gori kao teokratskoj državi, javna vlast je produženje božanske volje na zemlji i stoga je razumljivo što je većina društvenih odnosa regulisanih u Zakoniku obojena religioznošću: „Pozivajući velikoga Boga u pomoć [...] (član 1)“.

Govoriti o Zakoniku Svetog Petra Cetinjskog samo kao o pravnom aktu i sagledati njegov značaj samo sa te strane bilo bi veoma jednostrano. Razlog tome je što dubljim proučavanjem uviđamo da je on veoma bogat moralnim porukama i savjetima te ga stoga možemo nazvati još i „Moralni bukvar crnogoraca“.

Da bismo potkrijepili ovu tezu (misao) navešćemo neke dijelove iz samog Zakonika.

Članom 2. „Budući jedinstvo, mir, tišina i svaki dobri poredak nije moguće uzdržati, ako svrhu zloga i samovoljnoga čovjeka ne bi kastiga bilo [...]“.

Članom 6. „Ako koji puškom ili nožem rani koga u svađi kada se inatom i pričom oko česa zavade, tada se imaju pred sudom dovesti i da sud od početka razabere sve po redu, koji je započeo inat i svađu, za koju li stvar i nuždu, i koji je začeo prvi boj činiti i oružje prihvatiti protiv svojega brata Crnogorca [...]“.

Članom 11. „Koji čovjek uzme tuđu ženu iza živa muža ili ugrabi djevojku, koju mu ne budu djevojčini roditelji ili svojta dali [...], takav se ima čerati kao bezzakonik i grabitelj tuđe djece, i da mu stanja u našu zemlju nije [...]“.

Član 13. „Ako lupež pogine ili se rani idući u krađu, da za njega pogovora nije [...]“.

Član 18. „Za sadržati sa Primorcima mir i tišinu susjedsku, koji prinosi na obje strane vzaimnu korist i sreću, zabranjuje se svako samovoljstvo i osveta [...]“.

Član 21. „[...] ako se posad nađe kakvi megdandžija u našu zemlju, biće kastigan ot suda zemaljskog i ot svijeg nas čeran kao zločinac i vozmutilelj naroda.“

Član 17. „Znajući da najviše zla i krvoprolića u našoj zemlji s lupežima biva, i da su tome najviše roditelji krivi, koji od početka ne htjedoše svoju djecu s dobrim djelom vaspitati, i ni u strahu Božjem zadržati [...] to će krivicu snositi sva čeljad toga doma.“

Duboko svjestan činjenice da ni država, ni njeno pravo pa ni ovaj Zakonik neće moći opstati bez pravnog, časnog i poštenog suda koji će Zakonik sprovesti Sveti Petar Cetinjski je u sami Zakonik unio nekoliko članova koji se odnose na rad sudova i poštenje i čast sudija.

Ti članovi su:

Član 20: „Ni jedan narod ne može biti čestit ni srećan u kojemu zakonitoga suda i dobrog praviteljstva nema [...]“

Član 23.: „Ako koji sudac začne koga u sudu sudeći braniti nemoći dokazati razloge i pravice zaštita brani i nerazbira misli svoje družine, nego samo da se njegova riječ broji [...] takvi otvara sebe i kaže da je mitnik i vozmutilelj suda, a ne istiniti sudac i pravitelj naroda [...]“

Član 24: „Ako se nađe da koji sudac zaište ili uzme od ikoga mito nevlastito za opravdati krivca, a okriviti pravoga, takav da se ima iz suda bezčestno prognat.“ (ZOCB)

Zakonik obština crnogorski i brdski je nesumnjivo veoma značajno pravno, političko, moralno i filozofsko djelo. Međutim, koliko je on sam značajan, toliko je značajna i njegova primjena. Po pitanju primjene Zakonika danas postoje brojne naučne studije koje zastupaju različita stanovišta. Dok jedne stoje na stanovištu da je Zakonik ostao „mrtvo slovo na papiru“, dotle drugi zastupaju shvatanje da je Zakonik itekako zaživio (Jovičević, 1988).

Ipak, čini se da je istina na strani drugih jer da Zakonik nije primjenjivan od crnogorske države ne bi ostalo ništa, niti bi bili sačuvani oni temelji na kojima će kasnije Njegoš i Knjaz Danilo podizati državnu građevinu.

OSTALI VIDOVI PROSVJETITELJSKOG RADA SVETOG PETRA CETINJSKOG

Razvoj kulturnih veza Crne Gore i Brda sa drugim zemljama ima svoj specifičan put. Stvaranjem organa države posljednjih godina XVIII vijeka i prvih XIX vijeka Crna Gora je postala privlačnija za zainteresovane pojedince iz nekoliko država Evrope. Stizali su oni u Crnu Goru iz raznih razloga sa određenim političkim ciljevima u svrhu upoznavanja zemlje i njenih ljudi.

Kulturni odnosi Crne Gore sa Srbijom izražavali su se, prije svega, u vezama koje je Sveti Petar imao sa Vukom Stefanovićem Karadžićem i Simom Milutinovićem. Glavna tema njihovih odnosa ticala se najvažnijih utemeljenja i razvitka srpske kulture, u koju je od tog vremena uključivano i crnogorsko narodno stvaralaštvo. Više pisana riječ ljudi istog jezika, zajedničkih tradicija i raznih društvenih institucija naroda u Srbiji, Vojvodini i drugim jugoslovenskim krajevima uticala je manje ili više, na svijest Crnogoraca i Brđana koji su svojom do tada stvorenom i stvaranom usmenom tradicijom već počinjali da otvaraju dosta bogate riznice svoga u ovom obliku čuvanog dragocjenog iskustva.

1818. godine Vuk je od Svetog Petra Cetinjskog tražio da mu pošalje nekoliko narodnih pjesama. Ovaj mu je tada uputio novac za Slovar od „prenumeranata crnogorskih“, a potom i nekoliko junačkih pjesama, koje je Vuk kasnije uzeo u obzir za svoje zbirke. U Crnoj Gori su čitane Vukove knjige narodnih pjesama, zabavnik Danica i Srpske novine, što znači da se u Crnoj Gori za Vukov rad dosta rano znalo. Upotreba narodnog jezika i bogatog leksičkog rada, čiji su karakterističniji izrazi sadržani u Vukovom Riječniku još više su nejkovo djelo činili privlačnijim i razumljivijim (Pejović, 1981). Vladika je napisao *Kratku istoriju Crne Gore*, čije se izlaganje o istorijskim zbivanjima završava sa posljednjim decenijama XVIII vijeka (Pavićević, 2004, 161–162).

Značajan doprinos razvoju kulture i prosvjete u Crnoj Gori dao je i fond knjiga stvaran na Cetinju inicijativom Svetog Petra Cetinjskog. Mada, broj onih koji su se njime manje ili više koristili bio je vrlo mali. Knjige njegove biblioteke, različite po tematici, najbolje to dokazuju. Održavanjem veza crnogorsko-brdskog vladara sa istaknutijim pojedincima, prosvjetnim i kulturnim radnicima u jugoslovenskim i drugim zemljama, i boravkom u njima bogatio se i fond knjiga kojima se služio. Pored dijela svjetske književnosti, nauke i filozofije, na nekoliko jezika, nabavljana su i djela svih poznatijih jugoslovenskih književnika. Knjige i listovi najčešće su dobijani iz Beograda, Zagreba, Trsta, Beča i Pešte. U većim količinama povremeno su dobijane i iz Rusije (Pejović, 1981).

Kao prvosvešteno lice Crne Gore i Brda, Sveti Petar Cetinjski je veoma veliku pažnju posvećivao očuvanju manastira i crkava. Svjestan činjenice da su manastiri i crkve narodna i kulturna dobra, on je veoma često apelovao da narod čuva manastire, da ih obnavlja i restaurira. Znao je da su manastiri, iako ne veliki, rasadnici znanja i vjere i da se u njima narod prosvječuje.⁴

Popularisanje knjige kao sredstva za širenje vidika ljudima u svim oblastima života, i u uslovima kakvi su bili u Crnoj Gori i Brdima, postojalo je sve nasušnija potreba. Nesumljiv značaj za razvoj kulture i prosvjete u Crnoj Gori imalo je i bogaćenje i zapisivanje narodnog stvaralaštva. Od davnina stvarana i sve više usavršavana riječ o tragovima svoga postojanja i naporima da se na osnovama novih iskustava i znanja uočavaju veće i bolje mogućnosti razvitka i upoznaje kontinuitet sopstvene istorijske ličnosti, kao i obaveze prema sutrašnjem danu – po sebi je morala predstavljati baštinu kulture i uslov zasnivanja novih vrijednosti, novih komponenata u izgrađivanju pogleda na svijet i život ljudi, koji su nužno postajali svjesni svojih puteva i kretanja i svoje kulturne i druge individualnosti.

4 Uvijek je o manastirima govorio kao o opštenarodnim i vlastitim dobrima. Kada je 1798. godine general Bradi, austrijski upravitelj Boke Kotorske naumio da manastire Stanjevići i Maine pretvori u kasarne, Sveti Petar Cetinjski piše: „[...] Budući vi za pravedno i razložno sudite, ugrabiti naša opštenarodna i vlastita dobra, koja smo ot starine imali i uživali i de smo naše trudi i ne samo sobstvene troške postavili, u toliko sile godištah nego i ot rosijskoga imperatorskoga dvora na sozidanije toga manastira otređena bila ne malaja suma novacah. Mi znamo da u cijelome svijetu nahodi se različitijeh dobrah koja ljudi u drugijem državam izvan svojega otečestva slobodno uživaju ie čujemo da bi ona njihova dobra igdje bila takvome sudu podložena, kako što vi naša podložiti namjeravate [...]“ (Milovć, 1987, 116)

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Ovaj rad, strukturiran tako da obuhvati ličnost, vrijeme i prosvjetiteljski rad Svetog Petra Cetinjskog, svakako nije mogao imati pretenzije, niti mogućnosti da se obuhvati sva njegova veličina i značaj za Crnu Goru. Bio je on duboko svjestan činjenice da je narodu neophodno prosvjećivanje, da crnogorski narod ne može naprijed bez škole i obrazovanja. Sanjao je on o jednom raširenom sistemu školstva, želio najprije osnovati školu na Cetinju, a zatim i u nekoliko drugih mjesta. Uvijek je isticao da bi sva djeca trebala pohađati škole. Kada se uzmu u obzir sve prilike u Crnoj Gori tog doba, jasno je da je osnovati školu bilo praktično nemoguće. Škola, kao neophodna društvena institucija, ipak ima svoje donekle određeno vrijeme javljanja u razvoju jednog društva. Za nju su potrebni određeni uslovi, određena društvena klima. Međutim, društvena klima kakva je bila u to vrijeme u Crnoj Gori nije bila ni približna onoj u kojoj bi se slobodno mogla osnovati škola i razvijati školstvo, i to iz dva razloga. Na društvenu klimu u Crnoj Gori nadirektnije i najneposrednije su uticali stanja i odnosi u okruženju. U takvim uslovima, gdje je svaki novi dan značio dan borbe za očuvanje slobode i granica zemlje, teško je bilo baviti se nekim drugim pitanjima. Crnogorci su veliki dio svog vremena, snaga i materijalnih dobara ulagali u stalna ratovanja i borbu za slobodu. S druge strane, i unutrašnje prilike u Crnoj Gori su bile izuzetno loše. Trebalo je iskorijeniti krvnu osvetu, uvesti red među plemenima, poštovanje institucija države, podići svijest naroda po pitanjima obrazovanja i škole, ukazati na značaj vladanja čitanjem i pisanjem, te poboljšati materijalne prilike u Crnoj Gori. Mnogo puta se Sveti Petar Cetinjski obraćao ruskom i bečkom dvoru radi davanja materijalne pomoći za osnivanje škole i štamparije. Međutim, tu pomoć nije dobio. Imajući sve to na umu, on se okrenuo riječi, kao jedinom sredstvu kojim je mogao prosvjećivati crnogorski narod i uticati na njega. Njegova pisma, poslanice, pjesme, Stega, te Zakonik su najbolji dokaz za to.

Iza svega onoga što je Petar I govorio i radio, iznosio svoje misli i ideje o prosvjećivanju naroda, stajao je on sam. Mnogobrojne poslanice, pisma, pjesme, poruke, savjeti ne bi imali onu težinu i značaj, kao što je imaju kada znamo da je sve to on dosljedno sprovodio i dokazivao ličnim primjerom. Svojim životom, djelovanjem on je još za života kod naroda zaslužio osobinu sveca, te njegovo posvećenje 1834. godine u narodu nije izazvalo nikakvo iznenađenje, već naprotiv, radost i oduševljenje. Sve što je od svog naroda zahtjevao ticalo se dobrobiti tog istog naroda, njegovog napretka. Čovjeka koji je udario temelje jedne države, dao joj prvi pisani zakon, formirao prve državne institucije, stalnim borbama sa neprijateljem borio se i izborio slobodu naroda, ujedinio razjedinjena plemena, doprinio suzbijanju krvne osvete i bratoubilaštva, putem usmene i pismene riječi prosvjećivao narod, doprinio da se glas o tom narodu pronese kroz čitavu Evropu, ne nazvati ocem tog naroda, bilo bi zaista nepravedno.

PERSONALITY AND ILLUMINATORY WORK OF ST. PETAR OF CETINJE

Saša MILIĆ

University of Montenegro, Faculty of Philosophy, Department of Pedagogy,

Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Montenegro

e-mail: sasamilic@ac.me

SUMMARY

The purpose of this paper is to examine the crucial contribution of Petar I Petrović Njegoš (later canonized as St. Petar of Cetinje) to the state, civilizational and civil development of the Montenegrin society as well as to look into the links and influences of other states on the historical period of the rule of Petar I. In this paper we use the historical-pedagogical method of research. The historical method was used to establish the facts necessary for the interpretation of significance, thoughts, ideas, personalities and social, historical and cultural circumstances in Montenegro at the time of St. Petar of Cetinje. St. Petar of Cetinje (1748–1830) was a great Montenegrin statesman, politician and diplomat, a high church figure, but also a prominent illuminator, a man of culture and a poet. A lot of attention has been paid to him in research papers. In our opinion, there is a need to analyze and show his personality again, with a special focus on his educational work. Within his enlightenment work, we included: his thoughts and ideas that refer exclusively to education; his aspirations to establish schools and printing presses in Montenegro; and his patriotic, ethical, humanistic, internationalistic and other ideas and thoughts expressed in his letters, epistles, code, poems and other documents. Owing to his work and achievements, he was a very prominent figure in the Balkan and European area.

Keywords: St. Petar of Cetinje, education, epistles, printing presses, poems, law

IZVORI I LITERATURA

- ABO NMCG, FP1** – Arhivsko-bibliotečko odjeljenje Narodnog Muzeja Crne Gore (ABO NMCG), Fond Petra I Petrovića Njegoša (1796–1830) (FP1).
- Milović, J. (1987):** Petar I Petrović Njegoš (pisma i druga dokumenta). Titograd, NIO Univerzitetska riječ.
- Vuksan, D. (1935):** Poslanice Petra I. Cetinje, Narodna knjiga.
- ZOCB** – Zakonik obštii crnogorski i brdski. Cetinje, Fototipsko izdanje CNB „ĐURĐ CRNOJEVIĆ“, 1982.
- Folić, Z. (2009):** Vladika Petar Prvi i brdska plemena. U: Vujošević I. et al. (ur.): Noviji historiografski prilozi o Petru I Petroviću Njegošu. Cetinje, Fondacija “Sveti Petar Cetinjski”, 57–68.
- Jovičević, V. D. (1988):** Državotvorac bez tamnica. Nikšić, NIO Univerzitetska riječ.
- Lekić, D. (1985):** Francuzi o Cnoj Gori u XIX vijeku. Bar, Kulturno-prosvjetna zajednica.
- Luković, M. (2014):** Stočarska privreda kao činilac oblikovanja narodne kulture Srba. U: Radenković, L. (ur.): Srpska narodna kultura između Istoka i Zapada. Beograd, Balkanološki institut SANU, 43–68.
- Marković T. (1982):** Istorija prosvjete i školstva u Crnoj Gori. Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika.
- Mihailović, B. (1975):** Mitropolit Petar I – Sveti. Cetinje, Cetinjski manastir.
- Pavičević, B. (2004):** Istorija Crne Gore. Knj. 4, Sazdanje crnogorske nacionalne države: 1796–1878. Podgorica, Pobjeda, Istorijski institut Crne Gore.
- Pavičević, B. (2007):** Petar I Petrović Njegoš, Podgorica, CID.
- Pejović, Đ. (1981):** Crna Gora u doba Petra I i Petra II. Beograd, Narodna knjiga.
- Popović, J. (1977):** Blagoslov Svetoga arhanđela Mihaila-Žitija Svetih. Zemun Štamparija „Sava Mihić“.
- Popović, P. (1928):** Ličnost vladike Petra I po francuskim izvorima. Zapis, 2, Cetinje.
- Pavičević, B. (2004):** Istorija Crne Gore. Knj. 4. Sazdanje crnogorske nacionalne države: 1796–1878. Podgorica, Pobjeda, Istorijski institut Crne Gore.
- Tomović-Šundić, S. (2008):** Petar I, vladar crnogorski. Podgorica, CID.
- Stanojević, G. (1975):** Istorija Crne Gore. Knj. 3, Od početka XVI do kraja XVIII vijeka. Titograd, Redakcija za Istoriju Crne Gore.
- Vuksan, D. (1951):** Petar I Petrović Njegoš i njegovo doba. Cetinje, Narodna knjiga.
- Vukmanović, S. (1983):** Karakteri značaj pjesničkog stvaralaštva Petra I Petrovića. Bibliografski vjesnik, 2. Cetinje, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Društvo bibliotekara Crne Gore.
- Vuković, Č. (1963):** Poruke. Beograd, Izdavačko preduzeće „Kosmos“.

VICO MANTEGAZZA E IL MONTENEGRO

*Slavko BURZANOVIĆ*Univerzitet Crne Gore, Istorijski institut, Bulevar Revolucije 5, 81000 Podgorica, Crna Gora
e-mail: slavkoburzan@t-com.me*Olivera POPOVIĆ*Univerzitet Crne Gore, Filološki fakultet, Danila Bojovica bb, 81400 Niksic, Crna Gora
e-mail: oljapop@yahoo.it

ABSTRACT

Il presente contributo si propone di analizzare le opere e le attività “montenegrine” di Vico Mantegazza, giornalista, editore dei più importanti giornali italiani, analista politico e scrittore di viaggi. Visitò il Montenegro per la prima volta nel 1896, in occasione del fidanzamento del principe ereditario italiano Vittorio Emanuele III con la principessa montenegrina Jelena Petrović Njegoš. Da allora, Mantegazza instaurò relazioni con i personaggi più importanti dell’ambiente governativo montenegrino e scrisse vari libri e articoli, informando il pubblico italiano dei diversi aspetti della vita del Paese. Fu, inoltre, promotore dell’idea di avviare più stretti rapporti politici, economici e culturali tra l’Italia e il Montenegro, presentando il piccolo Stato balcanico come un attore importante nel processo di affermazione della politica italiana nell’Adriatico e nei Balcani rispetto alle ambizioni dell’Austria-Ungheria.

Parole chiave: Vico Mantegazza, Montenegro, Balcani, politica estera italiana, libri di viaggio

VICO MANTEGAZZA AND THE MONTENEGRO

ABSTRACT

This paper aims to analyze the “Montenegrin” works and activities of Vico Mantegazza, a journalist, publisher of leading Italian newspapers, political analyst and travel writer. He visited Montenegro for the first time in 1896, on the occasion of the engagement of Italian Crown Prince Vittorio Emanuele III and Montenegrin Princess Jelena Petrović Njegoš. From then he established relationships with the most important representatives of the Montenegrin government and wrote several books and articles informing the Italian public about all aspects of life in Montenegro. Mantegazza was the promoter of the idea of closer political, economic and cultural relations between Italy and Montenegro, presenting the small Balkan state as an important element in the process of the affirmation

of Italian policies against the ambitions of Austria-Hungary, both in the Adriatic and in the Balkans more generally.

Keywords: Vico Mantegazza, Montenegro, the Balkans, Italian foreign policies, travelogues

Fino alla metà degli anni Novanta dell'Ottocento, il Montenegro, nonostante la vicinanza geografica, agli occhi dell'Italia era un paese relativamente sconosciuto. Il fidanzamento e il matrimonio del principe ereditario Vittorio Emanuele III di Savoia con la principessa montenegrina Elena Petrović Njegoš nel 1896 suscitavano grande interesse da parte del pubblico italiano per il piccolo paese balcanico. In Italia, in quell'occasione e durante gli anni successivi, furono pubblicati centinaia di articoli giornalistici, reportage e libri di carattere scientifico e pubblicistico (Kilibarda, 1993).

Tra i numerosi giornalisti italiani che, in occasione del fidanzamento del principe italiano, visitarono la capitale del Montenegro Cetigne, c'era anche Vico Mantegazza (1856–1934), corrispondente del giornale fiorentino *La Nazione*. All'epoca, era un giornalista affermato che vantava una ricca carriera. Già all'età di ventitré anni, Mantegazza era redattore dei giornali romani *Il Fanfulla* e *La Libertà*, mentre nel 1887 aveva ottenuto gli onori della gloria nazionale riferendo per le testate italiane *Illustrazione italiana* e *Corriere della Sera* delle conquiste coloniali italiane in Africa. La sua "missione africana" diventò famosa anche per il fatto che il *Corriere della Sera* l'aveva finanziata attingendo al 15 per cento del suo budget annuo. Al ritorno in Italia, Mantegazza diventò redattore capo di questo giornale, poi direttore della testata milanese *L'Italia* e, successivamente, assunse la direzione della molto influente *Nazione* (Mattioli, 1993; Guida, 2007).

Il matrimonio dell'erede al trono italiano stuzzicò di per sé l'interesse giornalistico di Mantegazza, tuttavia, venne anche attratto dall'aspetto politico dei legami di parentela tra la dinastia italiana e quella montenegrina. Infatti, già dalla metà degli anni Ottanta del XIX secolo, Mantegazza mostrò interesse per i temi balcanici ed in particolare per la Bulgaria, in cui, nel 1886, trascorse due mesi per scrivere della guerra serbo-bulgara (Mantegazza, 1887). Quando l'Italia, dopo la disfatta della propria politica coloniale, iniziò a mostrare sempre più interesse per i Balcani, era già un buon conoscitore delle realtà contemporanee di quei luoghi. Era a conoscenza del progetto relativo al fidanzamento di Vittorio Emanuele III già un anno prima, grazie alla conoscenza del presidente del Governo italiano di allora Francesco Crispi, ideatore di questo matrimonio. Nella capitale montenegrina Cetigne, Mantegazza ebbe occasione di conoscere la famiglia regnante montenegrina e partecipò ai festeggiamenti organizzati in onore del fidanzamento presso la corte del principe Nicola I Petrović (1841–1921), padre della futura regina d'Italia. In compagnia di Vittorio Emanuele III e dei membri della famiglia del sovrano montenegrino, ebbe

modo di visitare la cittadina sul Lago di Scutari Rijeka Crnojevica, la più grande città del principato Podgorica, l'antica località di Dioclea, la vicina cittadina di Spuz. In base alle sue impressioni, ma attingendo anche a fonti storiche, etnografiche e odepatiche, scrisse il libro *Nel Montenegro: un paese senza parlamento* (Mantegazza, 1896). Quest'opera, corredata di numerose illustrazioni, era indirizzata a un vasto pubblico di lettori. Tra i vari libri di viaggio dedicati al Montenegro in occasione del matrimonio Savoia-Petrović, fu indubbiamente la più letta tanto che, in un periodo relativamente breve, raggiunse addirittura quattro edizioni, di cui le prime tre furono pubblicate già nel 1896, e la quarta nel 1910.

* * *

Nella narrazione di Mantegazza non prevale la descrizione degli eventi concernenti il fidanzamento del principe italiano, bensì la descrizione del Montenegro stesso e dei Montenegrini che l'autore desiderava far conoscere al pubblico italiano. A differenza degli autori precedenti, in particolare di quelli che avevano visitato il Montenegro ai tempi delle intense lotte per l'espansione territoriale e per il riconoscimento internazionale della sua indipendenza, dagli anni Quaranta fino agli anni Settanta del Novecento, che avevano descritto il Paese come arretrato e primitivo, abitato da montanari e guerrieri, Mantegazza scrive dei successi che il Montenegro aveva conseguito prendendo a modello i paesi europei. Nella sua rappresentazione del Montenegro è evidente la tendenza a presentare quel Paese povero e rurale, in una luce quanto più favorevole, per sollecitare gli Italiani ad accogliere con simpatia la scelta di Elena Petrović come sposa di Vittorio Emanuele III. Mantegazza mette in risalto i miglioramenti sul piano dello sviluppo dell'economia, dell'assetto giuridico, dell'espansione della rete scolastica e dell'accrescimento delle istituzioni culturali ed educative, nonché del miglioramento dell'urbanizzazione, delle infrastrutture e dell'ampliamento delle connessioni telegrafiche e telefoniche. Conferma che i Montenegrini avevano una coscienza specifica che li induceva a vedere se stessi in primo luogo come soldati (Mantegazza, 1896, 249–250), ma li descrive anche come persone sincere, ospitali, fiere, onorevoli e dedite all'istruzione (Mantegazza, 1896, 124, 182, 218, 231).

I meriti per il progresso raggiunto l'autore li attribuisce ai membri della dinastia Petrović Njegoš, che dal 1696 avevano regnato nel Montenegro come principi-vescovi e metropolitani e, dal 1851, come principi laici. Nella sua opera il principe montenegrino di allora Nikola I è descritto come un diplomatico chiaroveggente, uno statista capace e saggio, impavido comandante e stratega, sovrano franco, giusto e premuroso, la cui persona e la cui opera racchiudevano l'unione ideale tra tradizione e modernità. Mantegazza mette in risalto il considerevole ruolo del principe Nicola nella trasformazione sociale e culturale del Montenegro. Da questo punto di vista, pone in evidenza la creazione di uno spirito di tolleranza religiosa nel Paese che, dopo il 1878, oltre ai montenegrini ortodossi, entro i suoi confini registrava anche un numero significativo di cattolici e musulmani. Mantegazza scrive con simpatia anche dell'impegno del principe Nicola per garantire un maggior rispetto nei confronti delle donne in un Paese profondamente patriarcale e informa i suoi lettori che il sovrano montenegrino era anche poeta, autore di opere fortemente intrise delle sue idee e dei suoi scopi politici.

Rispetto a quegli aspetti dello sviluppo sociale in cui il Montenegro era rimasto notevolmente indietro rispetto ai paesi europei più progrediti, Mantegazza trova delle giustificazioni e cerca di accentuarne gli elementi positivi. Pertanto, a suo parere, la forma assolutistica del governo nel Montenegro corrispondeva a quelle che erano le necessità del Paese e ne rappresentava “il principale coefficiente di forza”. Nell’apologia dell’auto-crazia montenegrina, l’autore va così lontano da asserire che l’introduzione del governo costituzionale avrebbe solo conseguenze negative per il Montenegro, compromettendone addirittura l’esistenza stessa (Mantegazza, 1896, 204). Con osservazioni del genere Mantegazza ripete le opinioni conservatrici degli scrittori di viaggio che rappresentavano il Montenegro in chiave romantica, come una società che si era salvata dalla strage della civiltà solo grazie all’isolamento (Jezernik, 2010, 118–119). Nelle considerazioni dell’autore è evidente anche il tono critico rispetto alla realtà italiana e al funzionamento delle sue istituzioni il cui operato, a suo dire, era fortemente segnato da “lotte meschine e sterili” (Mantegazza, 1896, 26, 205). A differenza della palese simpatia che emerge nella descrizione del Montenegro, i paesi limitrofi sotto il governo di Austria-Ungheria, l’antagonista italiana nell’Adriatico, che l’autore aveva attraversato per arrivare nel principato, vengono descritti con un particolare accento sui loro lati negativi.¹

Mantegazza descrive il Montenegro come un paese eroico. Nella sua interpretazione la storia montenegrina rappresentava una serie di vittorie contro i Turchi e gli altri conquistatori. Nel desiderio di incitare i sentimenti di vicinanza e amicizia tra gli Italiani e i Montenegrini, pone in risalto la lunga tradizione dei legami tra il Montenegro e l’Italia, citando le testimonianze della plurisecolare presenza italiana sulle coste orientali dell’Adriatico, nelle immediate vicinanze del Montenegro, e asserendo che il patrimonio culturale veneziano non era svanito nemmeno dopo la caduta della Serenissima. In questo senso, sottolinea la buona conoscenza della lingua e della tradizione letteraria italiana non solo nei circoli colti delle Bocche di Cattaro, bensì anche del Montenegro (Mantegazza, 1896, 60). Adducendo esempi di affetto nei confronti dell’Italia, sia dei sovrani montenegrini che del popolo comune, nonché il reciproco rispetto, gli stessi ideali nazionali e la collaborazione militare fra gli Italiani e i Montenegrini, l’autore sostiene la necessità di un rafforzamento dei rapporti tra i due Paesi.

* * *

L’instaurazione di legami tra le dinastie Savoia e Petrović e la quantità di opere pubblicate in quell’occasione influì anche sulla crescita dell’interesse dei circoli politici ed economici italiani nei confronti del Montenegro. All’inizio del XX secolo, moltissimi scienziati italiani visitarono il paese, esplorandone le ricchezze naturali. Antonio Baldacci, uno dei migliori studiosi italiani dei Balcani definì il Montenegro la “porta dei Balcani”, attraverso la quale l’Italia poteva realizzare la sua espansione politica ed economica (Burzanović, 2008). Anche Mantegazza condivideva quest’idea, e a partire

1 Cattaro, centro con una secolare tradizione urbana che collegava il Montenegro con il resto del mondo, è descritta come una specie di vile caserma, da cui bisognava fuggire a Cettigne, descritta come pulita, civilizzata e dedicata alla cultura (Mantegazza, 1896, 62–64, 97).

dal 1904, a più riprese, visitò il Montenegro e ne parlò nei suoi testi. Nel *Corriere della Sera*, pubblicò un articolo con cui richiamava l'attenzione sulla tendenza positiva dei rapporti italo-montenegrini manifestatasi anche nell'istituzione della connessione radio-telegrafica tra Bari e Antivari.² L'autore sfrutta l'occasione per dedicare l'articolo all'analisi della politica italiana nei Balcani e alla necessità del suo orientamento verso il Montenegro e l'Albania. Le sue spiegazioni erano in tono anti-austriaco e ricordavano l'ingiustizia commessa con il Trattato di Berlino (1878) nei confronti del Montenegro, limitandone la sovranità sulla propria costa, il cui controllo marittimo e sanitario era stato concesso all'Austria. Mantegazza sottolinea l'importanza della connessione telegrafica diretta tra l'Italia e il Montenegro, con cui, tra l'altro, era stato eliminato il monopolio dell'Austria-Ungheria, attraverso la rete telegrafica che collegava il Montenegro al resto del mondo. Oltre all'aspetto pratico, mette in risalto una certa dimensione propagandistica della costruzione della prima stazione-radio nei Balcani, considerandola un'evidente dimostrazione della superiorità tecnica e culturale italiana, ovvero del genio italiano incarnato nel famoso inventore Guglielmo Marconi, che aveva realizzato questo progetto.

Nel luglio dello stesso anno Mantegazza pubblicò altri due testi dedicati al Montenegro. Nell'articolo "Un pericolo evitato", egli scrisse delle ambizioni dell'Austria-Ungheria di costruire una ferrovia lungo la costa montenegrina, facendo riferimento all'articolo 29 del Trattato di Berlino, che le permetteva di accordarsi con il Montenegro relativamente alla costruzione di una tale via di comunicazione.³ Mantegazza scriveva con favore della decisione del Montenegro di declinare l'offerta del governo austroungarico di costruire la ferrovia, nonché un porto nella rada di Antivari. Metteva, inoltre, in guardia il pubblico italiano che con la costruzione di una linea ferroviaria del genere l'Austria avrebbe dominato la costa montenegrina e avrebbe rafforzato le sue posizioni nell'Adriatico a danno dell'Italia. L'autore lodava la saggezza del principe Nicola, che aveva rinunciato a certi vantaggi economici che l'offerta austroungarica implicava e, conscio della negatività dell'aspetto politico e militare, si era mostrato pronto ad affidare tali concessioni agli Italiani. Mantegazza faceva notare che gli investimenti delle imprese italiane nel Montenegro avrebbero rafforzato l'influenza dell'Italia non solo in questo Paese, bensì anche nella vicina Albania. Le stesse questioni l'autore le affrontava nell'articolo "Il Montenegro al Mare", pubblicato nel settimanale *Illustrazione italiana* (Mantegazza, 1904).

Dietro allo spiccato interesse di Mantegazza per il Montenegro c'erano i suoi legami con un gruppo di capitalisti veneziani guidato da un politico e finanziere, il conte Piero Foscari e l'imprenditore Giuseppe Volpi. Nel 1903, avevano ottenuto dal governo a Cettigne, una serie di concessioni per sfruttare le risorse economiche e per la costruzione delle infrastrutture stradali nel Montenegro. Il più redditizio e il più semplice da realizzare fu il diritto al monopolio nell'acquisto, nella lavorazione e nella vendita del tabacco. Questa concessione fu realizzata con successo attraverso un'impresa a parte – *Regia cointeresata dei tabacchi del Montenegro* laddove le altre concessioni furono trasferite alla ditta

2 *Corriere della Sera*, 31. 3. 1904, Attraverso l'Adriatico. Telegrafo senza fili.

3 *Corriere della Sera*, 15. 7. 1904, Un pericolo evitato, 1.

Sindacato italo-montenegrino. Per la loro realizzazione era necessario l'appoggio economico e politico del Governo italiano. Per ottenere tale sostegno, i dirigenti del *Sindacato* avevano ingaggiato Mantegazza per influire con la sua attività pubblicistica sull'opinione pubblica italiana e, indirettamente, anche sui circoli governativi (Burzanović, 2009, 26–30; Romano, 1982, 14, 249).

Le attività di lobbying del Governo furono svolte anche attraverso canali politici.⁴ Alcuni membri del Governo e della Consulta, quali il ministro degli Affari Esteri Tommaso Tittoni e il sottosegretario di stato Guido Fusinato, condividevano la convinzione che fosse necessario investire capitale italiano nella costruzione delle infrastrutture stradali del Montenegro. Il presidente del Governo italiano Giovanni Giolitti, invece, non era convinto dei vantaggi politici ed economici di quest'impresa, anzi si diceva piuttosto irritato perché sull'argomento con i testi di Mantegazza si era aperta una polemica nella stampa italiana.⁵

L'insuccesso del *Sindacato italo-montenegrino*, durante il 1904, nell'ottenere l'appoggio del Governo per le proprie iniziative, non poteva che rafforzare i legami tra il *Sindacato* e Mantegazza. Durante il maggio e il giugno del 1905, Mantegazza passò due settimane nel Montenegro con un numeroso gruppo di italiani. Il motivo era l'apertura della fabbrica di tabacco a Podgorica, il primo edificio industriale moderno nel Montenegro. Nell'articolo "Una gita al Montenegro" egli descrive nel dettaglio questa cerimonia (Mantegazza, 1905b). Una relazione affermativa sul Monopolio di tabacchi doveva dimostrare la possibilità di un buon investimento del capitale italiano nel Montenegro. Verso la fine del 1905 il *Sindacato* si trasformò nella *Compagnia di Antivari* e i suoi azionisti divennero le principali imprese industriali e istituzioni finanziarie italiane.⁶ La *Compagnia* finalmente ottenne l'appoggio del Governo italiano (Webster, 1974, 388). Vico Mantegazza ne diventò azionista, svolgendovi per un periodo anche il ruolo del segretario. Nello stesso 1905 svolse un'importante funzione anche per il governo montenegrino in veste di commissario delegato all'*Esposizione universale di Liege* (Koprivica, 2011, 255).

La *Compagnia di Antivari*, fino al 1908–1909, costruì un porto moderno ad Antivari,⁷ ponendo le basi per l'edificazione di una nuova parte della città e di una zona industriale libera e costruendo anche la prima ferrovia montenegrina da Antivari a Virpazar sul Lago di Scutari, su cui istituì un servizio di navigazione che collegava alcuni borghi montenegrini con la città di Scutari in Albania (Burzanović, 2009, 30–39). Dalla sua costituzione e durante i quattro decenni successivi della sua attività nel Montenegro, la *Compagnia di*

4 La maggior parte delle imprese italiane fondate nel Montenegro non erano molto redditizie. I capitalisti italiani cercavano di ottenere quello che non potevano guadagnare sul mercato tramite le sovvenzioni del Governo italiano, motivando le proprie richieste perché di interesse per lo Stato (Webster, 1974, 390–392).

5 Giolitti riteneva che si trattasse di un cattivo affare che dietro al paravento politico nascondeva il desiderio di ottenere le finanze dello stato (AS-Mf, SI 55, Giolitti – Tittoni, Roma, 8 agosto 1904).

6 Gli azionisti della Compagnia di Antivari furono anche la Banca commerciale italiana e altri personaggi importanti dai circoli finanziari e industriali (Tamborra, 1987, 294–295).

7 Mantegazza era presente all'inaugurazione del porto nel 1909 (Glas Crnogorica, 17. 10. 1909, Domaće vijesti, 3).

Antivari dal punto di vista finanziario era in passivo, e la sua attività si svolgeva grazie ad un considerevole sostegno finanziario dello Stato italiano (Burzanović, 2009, 44–45).

Gli articoli giornalistici di Mantegazza rappresentano una specie di cronaca delle attività dei capitalisti italiani nel Montenegro. Le informazioni e le idee che vi ha espresso vengono spesso ripetute, elaborate e ampliate nei suoi testi successivi, poi raccolti e stampati in pubblicazioni monografiche a parte. Una rappresentazione completa della fase più importante della penetrazione del capitale italiano nel Montenegro, Mantegazza la diede nell'opuscolo *Compagnia di Antivari, Il porto di Antivari, La ferrovia Antivari-Vir, Il Lago di Scutari* (Mantegazza, 1910a), che, quasi senza modifiche, fu poi pubblicato anche nel quinto volume della raccolta *Questioni di politica estera* (Mantegazza, 1910b).⁸ Strettamente legata a questa problematica era la questione della costruzione delle ferrovie balcaniche che durante i primi due decenni del XX secolo fu oggetto di contesa tra le grandi potenze. Nei suoi testi Mantegazza caldeggiò la costruzione della ferrovia Adriatica, come parte di una grande via di comunicazione che avrebbe collegato le rive del Mar Nero con la Francia (Mattioli, 1993, 88–89, 94). Nel 1906 visitò la Serbia, la Bulgaria e la Romania, per valutare per conto del Governo italiano e della *Compagnia d'Antivari* le possibilità di realizzazione di questo progetto (Đorđević, 1956, 9). Una missione simile Mantegazza la svolse anche nel 1913, quando parlò di questo progetto con il re rumeno Carol I (Webster, 1974, 546; Burzanović, 2009, 25–51). La costruzione della ferrovia Adriatica avrebbe reso la *Compagnia di Antivari* estremamente importante e avrebbe portato anche moltissimi vantaggi al Montenegro, che doveva rappresentare un punto strategico lungo quella via.⁹

* * *

Mantegazza spesso esprime delle critiche riguardo all'operato della diplomazia italiana. Nel volume *L'altra sponda*, pubblicato nel 1905 e dedicato ai membri del parlamento italiano, propone un maggiore controllo parlamentare su questo campo di attività governative (Mantegazza, 1905a). Il sottotitolo stesso dell'opera – *Italia ed Austria nell'Adriatico* – mette in evidenza la sua visione dell'Adriatico e del suo entroterra come uno spazio di confronto tra l'Italia e l'Austria. Mantegazza indica l'Austria come esempio di una politica ben organizzata, mentre rivolge delle critiche alla diplomazia italiana accusandola di poca professionalità, di protezionismo a favore di alcuni gruppi, di inadeguata tutela dei propri interessi nazionali e di inadeguatezza a svolgere i compiti di cui era incaricata. Tale atteggiamento nei confronti della diplomazia italiana, soprattutto di quei rappresentanti che incoraggiavano la politica dell'alleanza più stretta con l'Austria e con la Germania, Mantegazza lo riporta in varie opere. Pur essendo anche

8 Mantegazza pubblicò l'edizione *Questioni di politica estera* dal 1906 al 1914, offrendo varie considerazioni politiche e di altro tipo sui paesi che aveva visitato. Nel 1919, ampliò e pubblicò di nuovo l'opuscolo sulla *Compagnia di Antivari*.

9 I possibili tracciati della ferrovia transbalcanica erano oggetto di contesa tra l'Italia e l'Austria e la loro costruzione implicava la collaborazione dell'Italia con la Russia e la Francia, ovvero con l'altro blocco politico-militare in Europa. Le forze dell'Intesa erano pronte ad entrare in quest'affare per avvicinare l'Italia, ovvero per indebolire la sua alleanza con la Austria-Ungheria e la Germania (Burzanović, 2009, 45–49).

Francesco Crispi un triplicista convinto, Mantegazza aveva un'alta opinione riguardo alla sua politica coloniale e rimproverava le autorità italiane per non essersi adoperate con più energia per la sua attuazione (Mantegazza, 1896, 28).¹⁰ Riteneva che la diplomazia italiana avesse condotto per anni una politica sbagliata anche nei confronti della Russia, il che, tra l'altro, aveva avuto un riscontro negativo sugli interessi italiani nel Montenegro. Per questo motivo, l'atteggiamento del ministro plenipotenziario russo a Cettigne, in merito all'assegnazione delle concessioni agli imprenditori italiani nel Montenegro, era cambiato passando dall'essere favorevole ad essere indifferente, per diventare poi ostile (Mantegazza, 1905a, 503). Inoltre, Mantegazza riteneva inammissibile che i rappresentanti diplomatici accreditati nel Montenegro svolgessero le loro funzioni da Ragusa, visitando solo di rado la capitale montenegrina. Mantegazza criticava anche il Governo per via della sua poca operosità in merito alla costruzione del palazzo della legazione italiana a Cettigne. Queste critiche vengono ripetute in tutti i suoi articoli e libri pubblicati fino al 1910, quando la legazione fu finalmente costruita.

* * *

Ad eccezione del suo primo libro di viaggio nel Montenegro, Mantegazza, nei suoi contributi successivi, si occupò raramente delle questioni interne del Paese. Tuttavia, l'adozione della Costituzione nel 1905 e le lotte politiche che ebbero come conseguenza anche una cospirazione contro il sovrano montenegrino Nicola I, lo ispirarono a dedicare un testo a quegli eventi. Scrivendo del processo condotto contro i cospiratori a Cettigne nel 1908, noto anche come il Processo delle bombe, Mantegazza, come in tutte le sue opere precedenti, mantenne un rapporto apologetico nei confronti dell'opera e della persona di Nicola I (Mantegazza, 1909, 110–124).

Nell'autunno dello stesso anno, Mantegazza scrisse di nuovo del Montenegro, riguardo all'annessione della Bosnia e dell'Erzegovina da parte dell'Austria-Ungheria. Quest'evento causò una crisi europea, al cui esito erano molto interessate sia l'Italia che il Montenegro, e durante la quale i due paesi ebbero un'intensa collaborazione politica (Basciani, D'Alessandri 2010; Burzanović, 2013; Tommasini, 1941). Mantegazza affrontò questo tema in vari articoli giornalistici,¹¹ nonché nel volume *Turchia liberale e le questioni balcaniche* (Mantegazza, 1908b). Il riconoscimento italiano dell'annessione per Mantegazza era un gesto precipitoso che poteva incidere negativamente sui rapporti tra l'Italia e i popoli balcanici (Mantegazza, 1908b, 396) e che sarebbe stato preferibile che, sulla questione dei Balcani, l'Italia si accordasse con la Russia piuttosto che con l'Austria-Ungheria (Guida, 2007).

In Europa si considerava l'idea di fare dell'annessione oggetto di una conferenza internazionale e Mantegazza era favorevole ritenendo che l'Italia, in quell'occasione, avrebbe dovuto affermare i propri interessi e che non avrebbe potuto permettere che

10 Mantegazza era membro dell'Istituto coloniale italiano fondato nel 1906 (Bosworth, 1985, 68–71, 79–80; Gürsel, 2007, 214).

11 La Nazione, 7. 12. 1908, Ancora dei famosi compensi, 1; La Nazione, 12. 10. 1908, I famosi compensi, 1; Mantegazza, 1908a.

si ripetesse la situazione del 1878 quando era stata l'unica potenza europea a non aver ottenuto nessun compenso territoriale (Mantegazza, 1908b, 397–400). Tre decenni dopo il Congresso di Berlino, gran parte dell'opinione politica italiana, tra cui anche Mantegazza, reputava ancora che la politica realistica *di mani nette* sostenuta dal rappresentante diplomatico italiano Luigi Corti, fosse in effetti la politica *delle mani vuote*. Mancata la conferenza, all'Italia andò il merito di aver contribuito a far uscire dalla crisi d'annessione il Montenegro con alcuni compensi politici. Il Governo italiano era infatti intervenuto su Vienna affinché rinunciasse all'articolo 29 del Trattato di Berlino che stabiliva il controllo marittimo e sanitario austriaco sul porto di Antivari, il più importante sbocco del Montenegro al mare.¹²

* * *

Quando il sovrano montenegrino, in occasione del cinquantesimo anniversario del suo governo nel 1910, elevò il Paese a regno, Vico Mantegazza passò una decina di giorni nel Montenegro per presenziare ai festeggiamenti a Cettigne in veste di rappresentante speciale della *Compagnia di Antivari*. Incontrò il re italiano che era presente ai festeggiamenti mentre il re Nicola I lo ricevette in un'udienza privata. Mantegazza pubblicò le sue impressioni in vari articoli giornalistici, e poi anche nel libro *Questioni di politica estera: anno quinto* (Mantegazza, 1910b). In questo contributo Mantegazza riportava i cambiamenti avvenuti nel Paese rispetto alla sua prima visita nel 1896 e presentava l'immagine di un regno che, da una comunità tradizionale, patriarcale ed eroica, si era trasformato in una società moderna, con evidenti segni di progresso politico ed economico. L'autore citava come esempi di ciò l'adozione della Costituzione e la formazione del governo parlamentare nel 1905, senza tuttavia tralasciare di citare i segnali della moderna tecnologia, quali l'introduzione dell'illuminazione elettrica e la comparsa delle prime automobili. Offriva, inoltre, l'immagine della vita mondana a Cettigne, descrivendo le occasioni di svago a cui partecipavano i membri della famiglia reale e del coro diplomatico. A suo parere, una simbolicità particolare di questa trasformazione era rappresentata dalla sostituzione del costume popolare con il vestito civico o uniforme militare. Tuttavia, mentre nel suo primo libro di viaggio glorificava i successi del principe relativamente alla modernizzazione e al progresso, Mantegazza in queste descrizioni esprimeva più la sua nostalgia per il Montenegro arcaico e pittorico, temendo che il Paese fosse diventato troppo simile ai suoi vicini europei e che per questo motivo avrebbe potuto perdere il proprio fascino.¹³ Ciononostante, l'atteggiamento apologetico nei confronti della dinastia montenegrina segna anche quest'opera (Mantegazza, 1910b, 151–152). Il re montenegrino evidentemente apprezzava gli scritti di Mantegazza sul Montenegro, per cui lo decorò ben due volte con l'alta onorificenza nazionale montenegrina *Danilo I*.¹⁴

12 Questa concessione non era ingente, ma nemmeno da sottovalutare, soprattutto se si prende in considerazione il fatto che il porto liberato era, in effetti, nelle mani del capitale italiano e rappresentava un punto di appoggio dell'Italia nei Balcani (Burzanović, 2013, 109).

13 C'erano anche viaggiatori stranieri non tanto convinti che il Montenegro fosse riuscito a conseguire un progresso significativo all'inizio del XX secolo (Caccamo, 2011, 107–108).

14 La Stampa, 12. 11. 1901, Cose liete, 3; Mantegazza, 1910b, 165.

* * *

Essendo un buon conoscitore della situazione nelle province dell'Impero ottomano Mantegazza era pessimista riguardo alla possibilità che la Turchia potesse attuare riforme tali da assicurare la stabilità del suo governo nei Balcani. Sottolineava che ogni soluzione era resa difficile dall'eterogeneità nazionale e dal fatto che i confini nei Balcani non erano stati definiti in base alle spartizioni geografiche, bensì come conseguenza di guerre, di interessi dinastici, di intrighi diplomatici e dell'intromissione delle grandi potenze (D'Urso, 2009, IX). Già nel 1906, e poi nel 1910, prevedeva che il governo ottomano nei Balcani potesse terminare con l'alleanza degli stati balcanici, in primo luogo tra la Serbia, il Montenegro e la Bulgaria. Le voci su quegli accordi già circolavano nei circoli diplomatici (Mantegazza, 1910b, 209).

Sin dai tempi delle insurrezioni albanesi del 1911–1912, il Montenegro entrò in un periodo di instabilità e di guerre che sarebbe durato quasi un intero decennio (Biagini, 1999, 44–62). Mantegazza seguì anche questi eventi con molta attenzione, motivato dal desiderio che l'Italia politicamente e militarmente si imponesse con più decisione nei Balcani e nel Mediterraneo per prendere il posto che, in quanto grande potenza, le spettava (Mantegazza, 1905a, 469–530; Mattioli, 1993, 88). Questo desiderio si realizzò in parte nel 1911, quando l'Italia conquistò la Libia e il Dodecaneso, eventi a cui Mantegazza dedicò molta attenzione nelle sue opere (Mantegazza, 1912b, 1914b).

Mantegazza salutò con entusiasmo l'inizio delle Guerre balcaniche e le importanti vittorie degli alleati balcanici (il Montenegro, la Serbia, la Bulgaria e la Grecia), contro l'Impero ottomano.¹⁵ Nel suo intervento *La guerra balcanica* pubblicato in quest'occasione, dominano i sentimenti antiturchi e la visione del governo turco come ingiusto, retrogrado, tirannico e barbaro, mentre il Montenegro è descritto come antemurale del cristianesimo e della civiltà (Mantegazza, 1912b, 28–30, 56–57).¹⁶ Benché il pubblico italiano dimostrasse simpatie verso le insurrezioni balcaniche, dovute alle analogie che venivano individuate tra queste lotte e le vicende del Risorgimento italiano (Dogo, 1999), negli articoli e nei libri sul Montenegro in questo periodo apparivano le prime aspre critiche in cui il Paese veniva biasimato per essere retrogrado in senso economico, politico e culturale.¹⁷

Il tema delle Guerre balcaniche fu affrontato da Mantegazza anche nel libro *Questioni di politica estera: anno ottavo* (Mantegazza, 1914c). Pur indirizzando critiche al Governo italiano per l'atteggiamento sfavorevole nei confronti della conquista montenegrina della città di Scutari, ovvero dell'istituzione di un porto serbo nell'Adriatico, Mantegazza in questo libro dimostra anche la sua preoccupazione per una possibile espansione slava. Per

15 Nel novembre 1912 Mantegazza partecipò a due conferenze in cui fu appoggiata l'insurrezione dei paesi balcanici. I convegni si svolsero a Torino, in Teatro Scribe, e all'Associazione di stampa a Roma (Mantegazza, 1912b).

16 Il “discorso eroico” sui montenegrini, come lo ha definito Frantisek Sistek e la rappresentazione dei Turchi come criminali e tiranni, erano legati alla politica dei paesi europei riguardo alla soluzione della “questione d'Oriente” (Sistek, 2009, 265–266).

17 Maria Todorova definisce queste caratterizzazioni dei Balcani come *discorso balcanico* (2009).

questo motivo cambia in parte il suo atteggiamento nei confronti dell’Austria-Ungheria, in cui riconosce una barriera sia al panslavismo, che alla creazione di una Grande Germania che, assorbendo l’Austria, sarebbe arrivata fino a Trieste (Zanotto, 2003, 231–232).

Alle pretese del Montenegro circa i territori albanesi Mantegazza non dedica tanto spazio, ma il suo libro *Albania* testimonia della grande importanza che attribuiva alla risoluzione della questione albanese, che poteva influire sull’equilibrio dei poteri non solo nei Balcani, ma di tutta l’Europa (Mantegazza, 1912a). Conformemente alla politica estera italiana fino alle Guerre balcaniche, sosteneva la necessità di mantenere lo *status quo* in Albania e, quando nell’ottobre 1912 con lo scoppio della guerra fu chiaro che non era più possibile farlo, Mantegazza insistette sul “diritto” dell’Italia ad annessere l’area di Valona per motivi di sicurezza nazionale (Mantegazza, 1912a, 231–232).

Nel suo libro *Il Mediterraneo e il suo equilibrio*, pubblicato nel 1914, Mantegazza analizza la posizione dell’Italia rispetto ai dinamici cambiamenti nei paesi nelle sue immediate vicinanze, causate prima dal declino e dal crollo del dominio turco nelle province balcaniche ed africane e, successivamente, dal raggruppamento politico dei Paesi balcanici tra il 1912 e il 1913 (Mantegazza, 1914b). La prefazione di quest’opera fu scritta dal Ministro della Marina Giovanni Bettolo. Mantegazza riferisce dell’agitazione nei circoli diplomatici causata dalla stampa europea che alludeva ad un possibile accordo tra il Montenegro e l’Austria, in base al quale il Montenegro avrebbe ceduto alla Duplice Monarchia il monte Lovcen, che domina Le Bocche di Cattaro, in cambio del riconoscimento austriaco dell’annessione montenegrina della città di Scutari (Mantegazza, 1914b, 200–202). L’autore mette in luce anche la delicata posizione politica dell’Italia che da un lato era pronta ad appoggiare piccole espansioni territoriali del Montenegro e della Serbia a danno dell’Albania, e dall’altro doveva badare ai propri interessi in questi territori, evitando di peggiorare i suoi rapporti con l’Austria-Ungheria, che aveva un atteggiamento negativo riguardo alle aspirazioni serbe e montenegrine (Mantegazza, 1914b, 196–197).

Allo scoppio della Prima guerra mondiale, seguendo con interesse lo sviluppo degli avvenimenti nell’Adriatico nell’ottobre del 1914, Mantegazza scrive delle Bocche di Cattaro come di una delle due basi più importanti dell’Austria-Ungheria (Mantegazza, 1914a, 902). In questo contesto, pone in risalto l’importanza strategica del monte Lovcen, da dove l’artiglieria montenegrina poteva danneggiare la flotta austroungarica e gli edifici militari nelle Bocche di Cattaro. La *questione del Lovcen* fu più volte oggetto di particolare interesse e di attività della diplomazia italiana che, sia prima che durante la guerra (1914–1915), avvertiva il Governo a Vienna di essere contraria al possedimento austroungarico del Lovcen.¹⁸

Durante il 1915, quando l’Italia entrò in guerra, Mantegazza iniziò a scrivere la sua mastodontica opera *Storia della Guerra mondiale*. Al Montenegro dedicò poco spazio, principalmente nel contesto della sua unione con la Serbia, trattandola come il risultato

18 DDI, 4/XII, No. 74, Avarna a San Giuliano, Vienna, 4 luglio 1914, 47; No. 169, Bollati a San Giuliano, Berlino, 13 luglio 1914, 124; No. 330, Avarna a San Giuliano, Vienna, 18 luglio 1914, 217; Ferraioli, 2007, 795–797, 800, 816, 863, 869, 871. Sulla questione del Lovcen, nonché sugli altri aspetti della politica italiana nei confronti del Montenegro durante la Prima guerra mondiale v. Caccamo, 2008.

del corso naturale degli eventi, basandosi evidentemente sull'esempio dell'Italia (Mantegazza, 1915, 57–65).¹⁹ Supponeva, infatti, che l'unione sarebbe avvenuta soltanto dopo la morte del re montenegrino Nicola, in una maniera non violenta, ovvero in seguito ad un accordo tra i due Paesi. Riteneva che anche la Bosnia ed Erzegovina, date le affinità linguistiche e le tradizioni etnico-confessionali, si sarebbe dovuta annettere al Montenegro e alla Serbia (Mantegazza, 1915, 13–14). Mantegazza aveva un atteggiamento favorevole riguardo alla creazione di un grande Paese jugoslavo credendo che non avrebbe rappresentato un pericolo per l'Italia, bensì un ostacolo per l'espansione del pangermanismo, da lui considerato una minaccia (Mantegazza, 1915, 55–57). Mantegazza era altresì consapevole del fatto che, oltre alle forze che desideravano la creazione di uno stato jugoslavo comune, ne esistevano altre che miravano all'unione del territorio jugoslavo sotto il più stretto nome nazionale di Serbi, Croati o Bulgari.²⁰

Contrariamente alle aspettative di Mantegazza, il Montenegro, nel 1918, fu occupato e poi annesso al Regno della Serbia, ovvero al nuovo Regno di Serbi, Croati e Sloveni. A quest'atto la stampa italiana dedicò moltissima attenzione e fu oggetto di molte discussioni nel parlamento italiano fino al 1923. Numerosi personaggi della vita pubblica e politica italiana sostenevano la preservazione dello stato montenegrino (Bucarelli, 2002; Burzanović, 2008). Mantegazza scrisse del Montenegro, indotto però da altri motivi. Nel 1919, ampliò e ripubblicò il suo opuscolo sulla *Compagnia di Antivari*, rappresentandolo come un capitolo dell'ottavo volume della *Storia della guerra mondiale* che, però, non fu mai pubblicato. Un'opera questa, difficilmente riconducibile alla storia della Prima guerra mondiale.²¹ L'edizione in questione probabilmente nacque su invito e per interesse della *Compagnia di Antivari* che, anche nelle nuove circostanze geopolitiche, tentò e riuscì ad ottenere dal Governo italiano altre sovvenzioni per le proprie attività nel Montenegro (Burzanović, 2009, 51). Ciononostante l'attività della *Compagnia* si ridusse e pure la sua importanza per la politica italiana relativa ai Balcani.²² Benché Mantegazza anche negli anni successivi continuasse a propagare l'espansione economica italiana nei Balcani, sui quali l'Italia, come spiegava, aveva diritto di prelazione (Mantegazza, 1924, 138)²³, e sebbene non avesse mai interrotto i suoi legami con il gruppo di imprenditori veneziani intorno a Giuseppe Volpi (Mantegazza, 1922), il suo interesse per i temi montenegrini svanì.

19 Sulla questione della sopravvivenza dello stato montenegrino, ovvero sulla sua unione con la Serbia v. Albertini, 1942, 617–631.

20 Lo stesso Mantegazza caratterizzò vari paesi degli Slavi del Sud come Piemonte dei Balcani: Montenegro, Bulgaria, Serbia (Mantegazza, 1896, 330; 1907, 130; 1912b, 6).

21 La guerra in quest'opuscolo viene menzionata solo nel contesto dell'importanza del porto di Antivari per il rifornimento dell'esercito montenegrino che aveva portato la flotta austroungarica già nei primi giorni della guerra a bombardare il porto.

22 Sulla politica balcanica italiana negli anni dopo la Grande Guerra v. Monzali, 2009, 383, 395, 398.

23 Mantegazza, che per anni scrisse sulla necessità dell'Italia di affermarsi come una grande potenza e di assicurare la sua influenza nei Balcani e nel Mediterraneo, negli anni che seguirono alla Prima Guerra Mondiale, contrariamente alle tendenze dominanti nei circoli politici italiani, espresse la convinzione che il colonialismo tradizionale potesse essere sostituito dalla penetrazione economica e culturale (Guida, 2007).

VICO MANTEGAZZA IN ČRNA GORA

Slavko BURZANOVIĆ

Univerzitet Crne Gore, Istorijski institut, Bulevar Revolucije 5, 81000 Podgorica, Crna Gora

e-mail: slavkoburzan@t-com.me

Olivera POPOVIĆ

Univerzitet Crne Gore, Filološki fakultet, Danila Bojovica bb, 81400 Niksic, Crna Gora

e-mail: oljapop@yahoo.it

POVZETEK

Namen te študije je bil analizirati črnogorske dejavnosti Vica Mantegazzija, novinarja, urednika najpomembnejših italijanskih časopisov, političnega analitika in potopisca. Mantegazza je prvič obiskal Črno goro leta 1896, ob zaroki italijanskega princa Victorja Emmanuela III. s črnogorsko princeso Jeleno Petrović Njegoš. Od tedaj je Mantegazza vzpostavil stike z vodilnimi osebnosti iz črnogorskih vladnih krogov ter napisal več knjig in revij, s katerimi je obveščal italijanske bralce o različnih vidikih življenja v tej državi. Poleg tega si je prizadeval vzpostaviti tesnejše politične, gospodarske in kulturne odnose med Italijo in Črno goro. Prikazoval je majhno balkansko državo kot pomemben element v procesu afirmacije italijanske politike na Jadranu in na Balkanu, v nasprotju z ambicijami Avstro-Ogrske. Njegovi članki o Črni gori predstavljajo informativno in pronicljivo poročanje o Črni gori v zadnjem desetletju 19. in v prvih dveh desetletjih 20. stoletja. S svojim pisanjem je prispeval k pozitivnim spremembam v italijanskem javnem diskurzu o črnogorskem narodu in njegovi kulturi. Njegovo ukvarjanje s Črno goro in Balkanom na splošno sovpada s povečanim zanimanjem italijanske politike za to območje. V njegovem konceptu glede potrebe po večji politični in gospodarski prisotnosti Italije, je imela Črna gora vse do izginotja s političnega zemljevida Evrope pomembno mesto. Kljub temu, da so bili članki apologetski in propagandne narave, so skoraj celo stoletje po objavi ostajali pomemben in nepogrešljiv vir informacij o političnih in gospodarskih zvezah Italije in Črne gore.

Ključne besede: Vico Mantegazza, Črna gora, Balkan, italijanska zunanja politika, potopisi

FONTI E BIBLIOGRAFIA

- Albertini, L. (1942):** Le origini della guerra del 1914. Vol. III. Milano, F.lli Bocca.
- AS, Mf, SI-55** – Arhiv Srbije (AS), Microfilm (Mf), serie I 55.
- Basciani, A., D'Alessandri, A. (eds.) (2010):** Balcani 1908: Alle origini di un secolo di conflitti. Trieste, Beit.
- Biagini, A. (1999):** Storia d'Albania. Milano, Bompiani.
- Bosworth, R. J. (1985):** La politica estera dell'Italia giolittiana. Roma, Editori Riuniti.
- Bucarelli, M. (2002):** “Delenda Jugoslavia“. D'Annunzio, Sforza e gli “intrighi balcanici” del '19-'20. Nuova storia contemporanea, 6, 19–34.
- Burzanović, S. (2008):** Antonio Baldacci e il Montenegro. In: Kilibarda V., Vučo J. (eds.): Contesti Adriatici. Studi di italianistica comparata, 69–91.
- Burzanović, S. (ed.) (2009):** 100 godina željeznice Crne Gore. Podgorica, Obod, Željeznica Crne Gore AD.
- Burzanović, S. (2013):** Italija i Crna Gora u Aneksionoj krizi 1908–1909. Istorijski zapisi, 1–2, 85–110.
- Caccamo, F. (2008):** Il Montenegro negli anni della prima guerra mondiale. Roma, Aracne.
- Caccamo, F. (2011):** Alla scoperta della sponda orientale dell'Adriatico. Viaggiatori in Albania e in Montenegro. In: Trinchese, S., Caccamo, F. (eds.): Rotte adriatiche: tra Italia Balcani e Mediterraneo. Milano, Franco Angeli, 95–112.
- Corriere della Sera** – Milano, 1876 –.
- DDI, 4/XII** – I Documenti Diplomatici Italiani. Ministero degli Affari Esteri, Commissione per la pubblicazione dei documenti diplomatici (DDI). Quarta serie: 1908–1914, Volume XII (28 giugno – 2 agosto 1914). Roma, Istituto poligrafico dello Stato, Libreria dello Stato, 1964 (DDI, 4/XII).
- Dogo, M. (1999):** Gli stati-nazione balcanici e la questione dei musulmani. In: Dogo, M. (ed.): Storie balcaniche. Popoli e stati nella transizione alla modernità. Gorizia, Libreria Editrice Goriziana, 36–58.
- D'Urso, B. (2009):** Un viaggio in treno tra difficoltà e passione. In: Mantegazza, V: Macedonia (marzo-aprile 1903). Edizioni digitali C.I.S.V.A, VIII–XVII.
- Dordević, D. (1956):** Projekt Jadranske željeznice u Srbiji 1896–1912. g. Istorijski glasnik, 3–4, 3–35.
- Ferraioli, G. (2007):** Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo. Vita di Antonio di San Giuliano (1852–1914). Roma, Rubbettino.
- Glas Crnogorca** – Cetinje, 1873–1915.
- Guida, F. (2007):** Mantegazza, Vico. Dizionario Biografico degli Italiani, 69: [http://www.treccani.it/enciclopedia/vico-mantegazza_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/vico-mantegazza_(Dizionario-Biografico)/).
- Gürsel, B. (2007):** Friendship, crisis and estrangement: U.S. – Italian relations, 1871–1920. Phd dissertation, Bilkent University.
- Ježernik, B. (2010):** Europa selvaggia: i Balcani nello sguardo dei viaggiatori occidentali. Torino, EDT.
- Kilibarda, V. (1993):** Bibliografija o Crnoj Gori na italijanskom jeziku (1532–1941).

Crnogorska bibliografija. Tom. IV, vol. 4. Cetinje, CNB Republike Crne Gore “Đurđe Crnojević”.

- Koprivica, T. (2011):** Montenegro and international exhibitions in the second half of 19th and early 20th century. In: 130 years of established diplomatic relations between Montenegro and Great Powers after it gained independence in 1878. Podgorica, Historical Institute of Montenegro, Ministry of Foreign Affairs and European Integration of Montenegro, 245–269.
- La Nazione** – Firenze, 1859–.
- La Stampa** – Torino, 1867–.
- Mantegazza, V. (1887):** Due mesi in Bulgaria, ottobre e novembre 1886: note di un testimonio oculare. Milano, Fratelli Treves.
- Mantegazza, V. (1896):** Al Montenegro: un paese senza parlamento: note ed impressioni (agosto-settembre 1896). Firenze, Successori Le Monnier.
- Mantegazza, V. (1904):** Il Montenegro al Mare. Illustrazione italiana, Milano, 28, 36–37; 29, 56–57.
- Mantegazza, V. (1905a):** Altra sponda. Milano, Libreria editrice lombarda A. De Mohr, Antongini (2^a edizione 1921).
- Mantegazza, V. (1905b):** Una gita al Montenegro. Illustrazione italiana, Milano, 27, 18–20.
- Mantegazza, V. (1907):** Questioni di politica estera. Milano, Fratelli Treves.
- Mantegazza, V. (1908a):** Una grande manifestazione della Camera contro la Triplice. L'Italia all'estero, 5 dicembre, 1.
- Mantegazza, V. (1908b):** La Turchia liberale e le potenze balcaniche. Milano, F.lli Treves.
- Mantegazza, V. (1909):** Il processo delle bombe. In: Mantegazza, V.: Questioni di politica estera: anno III. Milano, Fratelli Treves Editori, 110–124.
- Mantegazza, V. (1910a):** Compagnia di Antivari, Il porto di Antivari, La ferrovia Antivari-Vir, Il Lago di Scutari. Milano, Tip. E. Bonetti.
- Mantegazza, V. (1910b):** Questioni di politica estera: anno quinto. Milano, Fratelli Treves.
- Mantegazza, V. (1912a):** L'Albania. Roma, Bontempelli & Invernizzi.
- Mantegazza, V. (1912b):** La guerra balcanica. Roma, Bontempelli e Invernizzi.
- Mantegazza, V. (1914a):** La guerra nell'Adriatico. La Lettura, Milano, 10, 900–904.
- Mantegazza, V. (1914b):** Il Mediterraneo e il suo equilibrio. Milano, Treves.
- Mantegazza, V. (1914c):** Questioni di politica estera: anno ottavo (1913): la guerra balcanica. Milano, Fratelli Treves.
- Mantegazza, V. (1915):** Storia della guerra mondiale. Vol. I. Milano, Istituto editoriale italiano.
- Mantegazza, V. (1919):** Il porto di Antivari: le iniziative italiane nel Montenegro. Milano, Istituto editoriale italiano.
- Mantegazza, V. (1922):** Eraclea: italiani in Oriente. Roma, Maglione & Strini.
- Mantegazza, V. (1924):** Attraverso il Molise: sulle vie dell'Oriente. Roma, Maglione & Strini.

- Mattioli, G. (1993):** Contribution du journaliste et publiciste V. M.: la connaissance de l'histoire et des questions des Pays de l'Europe du Sudest en Italie entre la fin du XIXe et le début du XXe siècle. *Balcanica*, XXIV, 87–100.
- Monzali, L. (2009):** La politica estera italiana nel primo dopoguerra 1918–1922. *Italia Contemporanea*, 256–257, Firenze, 379–406.
- Romano, S. (1982):** Giuseppe Volpi: industria e finanza tra Giolitti e Mussolini. Milano, Bompiani.
- Šistek, F. (2009):** Naša braća na Jugu: češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830–2006. Cetinje, Matica crnogorska.
- Tamborra, A. (1987):** The Rise of Italian Industry and the Balkans. Roma, Studi storici sull'Europa orientale.
- Todorova, M. (2009):** Imagining the Balkans. New York, Oxford University Press.
- Tommasini, F. (1941):** L'Italia alla vigilia della guerra: la politica estera di Tommaso Tittoni. Vol. IV. Bologna, Nicola Zanichelli.
- Webster, R. (1974):** L'imperialismo industriale italiano 1908–1915. Studi sul prefascismo. Torino, Giulio Einaudi editore.
- Zanotto, S. (2003):** L'Italia e la Prima guerra balcanica. Diplomazia e opinione pubblica. Tesi di laurea, Università degli studi di Torino.

KOMUNIZAM I OBRAZOVANJE: ISKUSTVA CRNE GORE 1945–1955

Adnan PREKIĆ

Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet, Danila Bojovića bb, Nikšić, Crna Gora

e-mail: adnanp@ac.me

SAŽETAK

U radu se istražuje uticaj Komunističke partije na obrazovni proces u Crnoj Gori u prvoj deceniji nakon oslobođenja. Kroz analizu društvenih okolnosti, nastavnih planova, udžbenika i odnosa prosvjetnih radnika, predstavlja se ideološki uticaj Komunističke partije na obrazovanje u Crnoj Gori. Članak je fokusiran na istraživanje osnovnih ideoloških stavova koji su komunisti željeli postići obrazovnom politikom. Takođe, navode se i osnovni modeli po kojima partija utiče i oblikuje obrazovnu politiku u ovom periodu. Rad je hronološki ograničan na prvu deceniju nakon oslobođenja Crne Gore. Formiranje prve socijalističke Vlade u Crnoj Gori uzeto je kao početna hronološka tačka, dok je istraživanje zaključeno događajima nakon drugog kongresa Komunističke partije u Crnoj Gori kada se analiziraju ostvareni rezultati u obrazovanju.

Ključne riječi: obrazovanje, Komunistička partija, Crna Gora, ideološko vaspitanje, udžbenici, učitelji, nastavni planovi, 1945–1955

IL COMUNISMO E L'ISTRUZIONE: L'ESPERIENZA
DEL MONTENEGRO 1945–1955

SINTESI

L'articolo prende in esame l'influenza del Partito Comunista riguardo l'istruzione in Montenegro nel primo decennio dopo la Liberazione. Analizzando le circostanze sociali, i programmi e i libri scolastici e i rapporti tra gli insegnanti mette in luce l'influenza ideologica del Partito Comunista sul processo dell'istruzione in Montenegro. L'articolo esamina i principali atteggiamenti ideologici che i comunisti volevano realizzare tramite la politica dell'istruzione. Inoltre, vengono evidenziati i modelli principali in base ai quali il partito cercava in quel periodo di imporre la propria influenza nell'istruzione. La ricerca si concentra sull'arco temporale del primo decennio dopo la fine della Seconda Guerra Mondiale. Il periodo esaminato nel presente articolo inizia con la formazione del primo governo socialista nel Montenegro del dopoguerra e si conclude con la situazione dopo il secondo congresso del Partito Comunista quando vennero analizzati i risultati ottenuti nel campo dell'istruzione.

Parole chiave: istruzione, Partito Comunista, Montenegro, educazione ideologica, manuali, insegnanti, programmi scolastici, 1945–1955

Obrazovni sistem u Crnoj Gori u prvoj deceniji nakon Drugog svjetskog rata bio je jedan od ključnih segmenata ideološkog aparata Komunističke partije. Fokusan na mlade, strogo kontrolisan i usmjeravan od strane zvanične ideologije, omogućio je ideološki uticaj Komunističke partije na mladu generaciju. Nakon završetka drugog svjetskog rata, Komunistička partija preuzima kontrolu nad svim segmentima društvenog života i započinje proces indoktrinacije stanovništva. Partija želi da sopstvene ideološke vrijednosti predstavi na takav način da one postanu prihvatljive kompletnom stanovništvu (Brzezinski, 1961, 355). Preko nastavnih programa, udžbenika i prosvjetnih radnika obrazovni sistem učio je mlade vrijednostima socijalističkog društva. Na primjerima takozvane socijalističke izgradnje i narodnooslobodilačke borbe obrazovni sistem trebao je da nauči i uvjeri mlade generacije da je socijalistički sistem, najbolji društveni okvir za njih. U zvaničnoj terminologiji koristi se formulacija o stvaranju pojedinca koji razumije ideale socijalističkog društva i spreman je da usvaja nove vrijednosti zasnovane na toj tradiciji.

Svjesni važnosti obrazovanja u širem konceptu ideološkog rada, komunisti u Crnoj Gori još za vrijeme rata počinju sa organizovanjem mreže osnovnih škola. Odlukom Izvršnog odbora ZAVNO Crne Gore i Boke u martu 1944. godine na oslobođenoj teritoriji počinje formiranje mreže osnovnih škola. Odluka o otvaranju škola protumačena je kao mjera „*kulturnog uzdizanja naroda*“ a učiteljima su pripremljena „*kratka uputstva kao lakši putokaz i orijentacija u poslu*“. Sadržaj tih sugestija jasno ukazuje šta će to biti u fokusu obrazovne politike. Očekivano, najvažniji segment je bilo osposobljavanje učenika da čitaju i pišu, ali su uputstva sadržala i formulacije o afirmisanju „*ljubavi prema narodu, narodnooslobodilačkoj borbi, bratstvu i jedinstvu, borbi južnoslovenskih naroda za slobodu*“. Stavljanjem u prvi plan tih vrijednosti bilo je potpuno jasno da će obrazovna politika nositi snažan ideološki pečat (Lakić, 1963, 234).

Neposredno nakon oslobođenja kompletan obrazovni proces povjeren je „*Privremenom prosvjetnom savjetu za federalnu Crnu Goru*“. Savjet je dobio zadatak da formira novi obrazovni okvir, prilagođen socijalističkom društvu koje se stvaralo. Rad savjeta podijeljen je u sekcije čiji su najvažniji zadaci bili: reforma osnovnih škola, novi planovi u srednjim školama, otvaranje novih škola i upoznavanje ruskog jezika i kulture.¹

Formiranjem izvršnih organa vlasti, kontrolu i organizovanje obrazovnog procesa preuzima komisija za škole pri Pokrajskom komitetu Komunističke partije Jugoslavije za Crnu Goru. To je bio samo privremeni izvršni organ obrazovnog sistema pošto u aprilu 1945. godine nakon formiranja prve crnogorske Vlade rukovođenje obrazovnom politikom preuzima Ministarstvo prosvjete.² Mreža osnovnih škola i redovna nastava u njima počinje da se organizuje još za vrijeme trajanja ratnih sukoba. Prve osnovne škole na oslobođenoj teritoriji u Crnoj Gori osnivaju se u martu 1944. godine (Lakić, 1963, 235). Širenjem slobodne teritorije rastao je i broj novih škola pa je brzo formirana ozbiljna mreža obrazovnih institucija. Neposredno nakon oslobođenja, broj osnovnih škola u Crnoj Gori, u odnosu na predratni period, bio je veći za 137 škola (Pejović, 1982, 94).³

1 Pobjeda, 5. 8. 1945, Rad privremenog prosvjetnog saveza Crne Gore, 2.

2 Pobjeda, 22. 4. 1945, Ukaz o imenovanju Vlade, 1.

3 Pobjeda, 12. 9. 1946, Ekspoze predsjednik Vlade Blaža Jovanovića pred narodnom skupštinom, 4.

Već tokom 1948. godine mrežom osnovnih škola obuhvaćeno je kompletno stanovništvo a nastavu u tim školama redovno je pohađalo 95 % djece školskog uzrasta (Andrijašević, Rastoder, 2006, 472). Samo četiri godine od završetka rata, 1949. godine, u Crnoj Gori redovna nastava izvodila se u 591 osnovnoj školi sa 51.824 učenika, 13 zabavišta za predškolsku djecu 14 nižih i viših gimnazija, 7 srednjih i stručnih škola, 15 škola učenika u privredi, jedna srednja i 6 nižih muzičkih škola, škola primjenjene umjetnosti, škola za gluhonijemu djecu, dvije škole za opšte obrazovanje radnika i 36 škola na albanskom jeziku (34 osnovne i dvije sedmogodišnje).⁴

Jedan od najvećih izazova crnogorskog posleratnog obrazovnog sistema bio je nedostatak kvalifikovanog i školovanog prosvjetnog kadra. Tokom 1950. godine u crnogorskim osnovnim školama radilo je 436 kvalifikovanih i 461 nekvalifikovanih učitelja. Čak i sa tim nekvalifikovanim kadrom u osnovnim školama falilo je 174 učitelja. Nedostajući kadar, oko 25 % ukupnog broja učitelja bio je zaposlen u javnim službama, na dužnostima van obrazovnog sistema. Slična situacija je i sa srednjoškolskim i višim školama. U gimnazijama, Učiteljskoj i Pedagoškoj školi bilo je zaposleno 118 profesora, 72 nastavnika, 68 učitelja, 10 stručnih učitelja, 14 privremenih nastavnika i 27 privremenih učitelja. Od tog broja čak 30 % prosvjetnog kadra bilo je nestručno a čak i sa njima u gimnazijama i višim školama falilo je 70 profesora (Kovačević, 1989, 162).

* * *

Obrazovni sistem u Crnoj Gori nakon Drugog svjetskog uporedo sa ostvarivanjem svojih prosvjetnih zadataka bio je i u funkciji indoktrinacije mladih. Komunisti su obrazovanje doživljavali kao segment ideološkog rada sa mladima kojim se stvaraju preduslovi za izgradnju novog socijalističkog društva. Po tom modelu, mladi ljudi kroz obrazovni proces treba da se nauče osnovnim principima socijalističkog društva. U tom procesu oni postaju „*ideološki svjesni*“ i spremaju se da nastave da izgrađuju socijalizam i baštine definisane ideološke vrijednosti. Obrazovanje mladih i njihovo školovanje obavlja se kroz vaspitanje na primjerima narodnooslobodilačke borbe a konačni cilj je razvijanje „*socijalističkog patriotizma*“ kod mladih.⁵ Dok je Komunistička partija preko svojih institucija i masovnih organizacija širila ideologiju među stanovništvom, kroz obrazovanje se ideološki oblikovala nova generacija. Cilj prosvjetne politike bio je vaspitavanje mlade generacije na idealima revolucije i socijalističke izgradnje.⁶

Osnovne karakteristike obrazovnog sistema definisane su prvim Ustavom FNRJ u kome se navodi da je nastava besplatna, u osnovnim školama obavezna, a da se cijeli obrazovni proces obavlja pod nadzorom države.⁷ Komunistička partija, ulogu i osnovne zadatke obrazovne politike, definiše u programskim dokumentima sa Petog kongresa u julu 1948. godine. U djelu programa koji se odnosi na prosvjetu i kulturu, kao osnovna funkcija obrazovne politike definiše se: „*vaspitanje širokih narodnih masa u duhu*

4 DACG, CK SK CG, Pregled agitaciono-propagandnog rada za prvo polugode, 15. 9. 1949.

5 Pobjeda, 3. 9. 1947, Narodne škole i učitelji u novoj školskoj godini, 6.

6 Pobjeda, 29. 5. 1948, Nedostaci u dosadašnjem kulturno-prosvjetnom radu, 1.

7 Službeni list FNRJ, 1. 2. 1946, Ustav FNRJ.

socijalističkog patriotizma i internacionalizma“. obrazovni proces po tim smjernicama treba da se bori protiv „*misticizma i idealizma u školama uz razvijanje nastave i čitavog vaspitanja u duhu marksizma i lenjinizma*“.⁸ Sa ovakvim ciljevima prosvjetna politika, po projekcijama komunističkih ideologa bila je u funkciji stvaranja pojedinca koji razumije i spreman je da usvaja nove vrijednosti socijalizma. Obrazovanje po tim tumačenjima treba da bude

*ognjište koje će da razvija toleranciju i ljubav prema narodima Jugoslavije jer je to bratstvo i jedinstvo iskovano u borbi protiv zavojevača. Omladina se sa ovim vrijednostima mora upoznavati i na njima vaspitavati a ta načela treba da budu jevanđelje nove pedagogije.*⁹

Obrazovni sistem izgrađuje se na modelu takozvane *narodne škole*, dostupne svim društvenim slojevima bez obzira na socijalni, vjerski, ili neki drugi status učenika. Ideali oslobodilačke borbe definišu se kao temeljne vrijednosti obrazovnog procesa. Predsjednik crnogorske Vlade Blažo Jovanović navodi da je osnovni zadatak obrazovnog sistema

*vaspitavanje mladih u duhu socijalističkog patriotizma, na primjerima Narodnooslobodilačke borbe, tradicijama narodne revolucije i primjerima socijalističke izgradnje.*¹⁰

Takvim pristupom, po njegovim očekivanjima, mladi se „*osposobljavaju da budu zreli graditelji socijalizma*“ i vaspitavaju se da nauče da vole svoju zemlju i izgradnju socijalizma.¹¹ Slične tvrdnje Jovanović saopštava i na drugom kongresu Komunističke partije Crne Gore (KPCG) kada ponavlja da je prvorazredni problem socijalističke zajednice „*vaspitanje i kulturno uzdizanje mlade generacije-budućih graditelja socijalizma*“. Jovanović u tom procesu prepoznaje ključno mjesto u školama u kojima naša omladina „*treba da stekne socijalističke pojmove i poglede o društvu i svijetu*“.¹²

Stavovi o ideološkoj ulozi obrazovnog procesa među mladima, definisani u najvišim organima Komunističke partije preuzimaju sve institucije uključene u taj proces. Ministar prosvjete Niko Pavić pojašnjava da je cilj škole da vaspita graditelje i borce socijalizma i da vaspitači moraju neprekidno bdjeti nad svojim idejnim socijalističkim uzdizanjem, kako bi adekvatno vaspitali mladi socijalistički kadar.

Nastava u našim školama mora biti naučna, i po sadržaju i metodu osvijetljena principima marksizma-lenjinizma, a vaspitanje u našim školama mora biti prožeto duhom novog jugoslovenskog patriotizma. Naša omladina mora da se vaspitava

8 Pobjeda, 31. 7. 1948, Program KPJ – Podizanje prosvjete i kulture, 5.

9 Pobjeda, 11. 2. 1945, Kakva je bila a kakva treba da bude naša srednja škola, 6.

10 Pobjeda, 19. 12. 1949, Govor Blaža Jovanovića na savjetovanje po pitanjima prosvjete i obrazovanja, 2.

11 Pobjeda, 19. 12. 1949, Govor Blaža Jovanovića na savjetovanje po pitanjima prosvjete i obrazovanja, 2.

12 DACG, CK SK CG, Referat na II Kongresu SKCG, 20. 10. 1954.

*na primjerima heroja narodnooslobodilačke borbe i heroja rada na socijalističkoj izgradnji zemlje, objašnjava Ministar.*¹³

Partijski ideolozi idu i korak dalje pa o ideološkom vaspitanju razmišljaju i u predškolskim ustanovama. Čak i u tom uzrastu definišu se vaspitni ciljevi koji predviđaju „*odgajanje zdrave i snažne djece, odane svojoj domovini*“. U osvrtu o načinu funkcionisanja dječijih vrtića u Crnoj Gori *Pobjeda* upućuje vaspitače u vrtićima da djecu vaspitavaju u duhu socijalističkih ideja. Te ideje odbacuju svaki oblik individualnosti. U prvom planu je kolektivna, šira društvena organizacija zbog čega „*još od ranih dana treba suzbiti egoizam i ojačati volju prema drugima*“.¹⁴

Čelni ljudi komunističke partije tvrde „*da je cjelokupni političko-vaspitni rad u Crnoj Gori usmjeren ka tome da se kod graditelja socijalizma razviju bezgranična ljubav prema nezavisnosti i slobodi socijalističke domovine*“.¹⁵ U ovom stavu sadržana je i suština ideološkog rada u obrazovnom procesu i potreba da se zvanični ideološki diskurs inkorporira u prosvjeti. U saopštenjima sa partijskih sastanaka, oni to uopšte ne kriju insistirajući da škola postane učionica novih komunista. Zbog toga je i stvoren novi pedagoški kadar, novi nastavni programi i udžbenici usaglašeni sa zvaničnom ideologijom i široka mreža obrazovnih institucija koji su zajedno bili na istom zadatku-stvaranja „*Novog čovjeka*“.

Obrazovni proces strogo je kontrolisan i nadziran od strane Komunističke partije. Osim nadzora Ministarstva prosvjete, partija razvija i druge mehanizme ideološke kontrole obrazovnog procesa. O pravilnom ideološkom usmjerenju obrazovnog sistema brinuo je pedagoški sektor Agitpropa. Zadatak tog sektora bila je kontrola obrazovnih sadržaja i prisustvo zvanične ideologije u prosvjeti. Pedagoški sektor vodio je računa o nastavnim planovima, sadržajima u udžbenicima i samom obrazovnom procesu. Pedagoški sektor Agitpropa bio je uključen u pripremu nastavnih programa, organizaciju nastave, ideološki rad sa nastavnim kadrom a neposredno nakon oslobođenja osnovni zadatak ovog odjeljenja bilo je opismenjavanje stanovništva.¹⁶

Jedan od vidova ideološke kontrole obrazovnog procesa bio je i uticaj na prosvjetne radnike. Ideološki rad među prosvjetnim radnicima Komunistička partija u Crnoj Gori sprovodi preko udruženja prosvjetnih radnika, takozvane *Zemaljske konferencije prosvjetnih radnika Crne Gore*. Ministarstvo prosvjete formalno je kontrolisalo rad udruženja ali je suštinski nadzor nad ideološkim radom ove organizacije bio u nadležnosti pedagoškog sektora Agitpropa. Udruženje je vodilo računa o takozvanom „*ideološkom uzdizanju*“ prosvjetnih radnika. Preko raznih seminara, obuka i predavanja prosvjetni radnici upoznavali su se najvažnijim ideološkim osnovama socijalističkog društva i ulozu obrazovnog procesa u njemu. Udruženje je bilo obavezno da svoje aktivnosti usklađuje sa „*opštedržavnim zadacima i blisko saraduje sa prosvjetnim vlastima kako bi se stvarale nove škole, ustanove i novi kadrovi*“. Rad udruženja prosvjetnih radnika bio je oslonjen

13 DACG, MPRS, Pretres državnog budžeta, 27. 12. 1948.

14 Pobjeda, 10. 5. 1947, Uloga dječjeg vrta u vaspitanju djece, 5.

15 Pobjeda, 30. 10. 1952, Sadržaj naše predizborne aktivnosti, 2.

16 DACG, CK SK CG, Reorganizacija agitacije i propagande, 17. 7. 1945.

na aktivnosti sindikalnih organizacija i drugih masovnih organizacija koje su djelovale u obrazovnom procesu.¹⁷ Komunistička partija bila je direktno uključena u obrazovni proces i preko partijskih organizacija u školama. One su bile kontrolori partijske linije u obrazovnom sistemu. Partijske organizacije u školama brinule su o ideološkom usmjerenju prosvjetnih radnika i pravilnom tumačenju nastavnog gradiva.¹⁸

Osim partijskih organa koji su direktno uključeni u ideološki rad u školstvu, indoktrinacija učenika vrši se i preko masovnih organizacija. To su prije svega organizacije SKOJ-a odnosno Narodne omladine i organizacije saveza pionira. Uloga masovnih organizacija u obrazovnom sistemu nije toliko usmjerena na indoktrinaciju koliko na razvijanje „*socijalističkih vrijednosti*” kod mladih. Tako organizacije Narodne omladine vode računa o uspjehu učenika, bore se protiv „*kampanjskog učenja*“ pokušavajući da kod učenika razvijaju radne navike. Suštinu ideološkog rada među učenicima, organizacija *Narodne omladine* prepoznaje u „*vaspitnom uticaju na svoje članove da oni učenje shvate kao svoju prvu i osnovnu društvenu obavezu*“.¹⁹

Pionirske organizacije takođe su kroz razne forme ideološko-organizacionog rada pokušavale najmlađima da približe vrijednosti socijalističkog sistema. Pionirske organizacije u Crnoj Gori bile su okupljene u okviru Savjeta Saveza pionira koji su činile 13 sreskih i 4 gradska savjeta saveza pionira. Rad pionirskih organizacija bio je usmjeren uglavnom na učenike nižih razreda. Osnovne forme rada u ovoj organizaciji bile su razne forme okupljanja učenika kroz različite grupe, sekcije, kroz konkurse za mlade prirodnjake, pohode, izlete i logorovanja. Osnovni nedostatak u radu sa pionirskim organizacijama prepoznaje se neadekvatnom načinu rada koji nije bio pristupačan djeci. Insistira se da sve forme organizovanja pionirskih udruženja moraju biti privlačne i interesantne djeci.²⁰

Masovne organizacije tako kroz različite forme rada pokušavaju da među mladima njeguju i razvijaju vrijednosti socijalističkog društva. Loše ocjene, nedovoljno vladanje i *nedrugarski odnos* prema vršnjacima tumače se kao *nesocijalističke vrijednosti*. U takvim slučajevima masovne omladinske ili pionirske organizacije pojavljuju se kao kontrolori socijalističkih vrijednosti i organi koji *vaspitnim radom* utiču da se te stvari promjene. Komunistička partija na ovaj način ostvaruje direktnu kontrolu i uticaj među svim društvenim kategorijama pošto se svaka od ovih masovnih organizacija fokusira na posebne starosne kategorije učenika.

* * *

Uticaj zvanične ideologije na obrazovni sistem, najilustrativnije se vidi u nastavnim planovima i programima rada obrazovnih institucija. Početkom 1944. godine kada nove vlasti na oslobođenim teritorijama organizuju mrežu osnovnih škola nagovještavaju se osnovni ideološki pravci obrazovnog procesa. Te prve škole na oslobođenim teritorijama radile su bez nastavnih planova, ali su učitelji dobili jasna uputstva i preporuke za nast-

17 Pobjeda, 5. 4. 1947: Zemaljska konferencija prosvjetnih radnika Crne Gore, 4.

18 DACG, CK SK CG, Pregled agitaciono-propagandnog rada za prvo polugođe, 15. 9. 1949.

19 DACG, CK SK CG, Izvještaj CK Narodne omladine Crne Gore o radu, 8. 2. 1951.

20 DACG, CK SK CG, Izvještaj CK Narodne omladine Crne Gore o radu, 8. 2. 1951.

vu. Sugerisano je da se djeci predočavaju „*najpozitivniji detalji u prošlosti i sadašnjosti crnogorskog i drugih naroda Jugoslavije*“ (Đilas, 1950, 48). Na taj način djeca su trebala da usvoje najosnovnije pojmove o „*široj bratskoj zajednici naroda Jugoslavije*“. Časovi muzičkog bili su rezervisani za pjevanje „*rodoljubivih pjesama iz NOB-a*“, a sva djeca trebala su i da nauče himnu *Hej Sloveni*. U fokusu nastave istorije trebala je da bude „*borba naših naroda za slobodu*“. Na prvom mjestu, tu su predavanja o narodnooslobodilačkoj borbi i „*pokušaj povezivanja prošlosti sa narodnooslobodilačkom borbom*“. Oslobodilačka borba i sukobi u drugom svjetskom ratu tako postaju model za tumačenje kompletne istorije (Lakić, 1963, 234).

Formiranjem prvih zvaničnih prosvjetnih organa, umjesto uputstava, crnogorske prosvjetne vlasti pripremaju detaljne nastavne planove za osnovne i srednje škole. U planu za istoriju za osnovnu školu, kao zadatak nastave ističe se upoznavanje učenika sa prošlošću kako bi se oni kroz nastavu istorije „*vaspitavali za pravilno shvatanje sadašnjosti*“. Terminologija o pravilnom shvatanju sadašnjosti dobija na značaju ukoliko se pogleda struktura sadržaja iz prošlosti koji se proučavaju. To su sadržaji o borbi za slobodu i nezavisnost, Narodnooslobodilačkom pokretu i drugim temama, uglavnom iz novije istorije koji treba da kod učenika razviju „*ljubav i odanost prema FNRJ*“. Upravo se kroz postavljene ciljeve nastave istorije može prepoznati ideološki uticaj pošto se od nastave očekuje da učenike vaspitava u „*aktivne borce za borbu i nezavisnost, da učestvuje i razvija bratstvo i jedinstvo naših naroda i ostale tekovine Narodnooslobodilačke borbe*“. I sam sadržaj nastavnih programa jasno sugerise na čemu je fokus nastave istorije. U trećem razredu kompletan nastavni sadržaj od 15 jedinica obrađuje cjeline od praistorije do modernog doba. Čak trećinu tog programa čine nastavne jedinice o posljednjih deset godina istorije (program je iz 1950. godine): *Trinaestojulski ustanak 1941; Sutjeska; Napad na Drvar; Narodni heroji NOB-a; Maršal Tito*. Na patriotskim osjećanjima i potrebi za „*razvijanje ljubavi prema domovini i socijalističkoj izgradnji*“ insistira se i u nastavnom planu geografije odnosno zemljopisa. Pjevanje kao jedan od premeta u osnovnim školama takođe u zadacima nastave potencira „*jačanje patriotskih, socijalnih i estetskih osjećanja*“.²¹

Selekcijom nastavnih programa obrazovne vlasti jasno sprovode doktrinu vaspitanja mladih na tradicijama narodnooslobodilačkog rata i revolucije. Analiza planova ukazuje da je period u kome Komunistička partija kroz oslobodilački rat preuzimala vlast u Jugoslaviji ključna tema obrazovnog procesa. Kroz nastavne sadržaje promovisu se sve vrijednosti socijalističkog društva i ideali na kojima se to društvo izgrađuje dok se istovremeno kritički odnosi prema svim vrijednostima prethodnih društvenih sistema. U nastavi istorije prihvatljivi su samo sadržaji iz NOB-a kao i sadržaji iz oslobodilačkih ratova protiv Osmanskog carstva koji treba da budu potvrda „*viševjekovne oslobodilačke tradicije*“ južnoslovenskih naroda. Centralno mjesto u obrazovnim planovima predstavlja i afirmisanje vrijednosti bratstva i jedinstva kao i promocija kulta ličnosti Josipa Broza.

Prosvjetni savjet, formiran neposredno nakon oslobođenja bio je zadužen i za pripremu udžbenika za škole. Savjet se odlučio da se u početku u Crnoj Gori „*uz izvjesne promjene*

21 Nastavni plan i program za osnovne škole i peti razred osmogodišnje škole, 15. 6. 1950.

u skladu sa našim prilikama“ koriste udžbenici iz Srbije.²² Četvrtina svih posleratnih udžbenika bili su prevodi sa ruskog jezika dok su i ostali pravljani na osnovu Sovjetskog iskustva. Predratni udžbenici u novoj socijalističkoj državi nisu bili upotrebljivi (Martinić, Marković, 1982, 211).

Odmah nakon oslobođenja u januaru 1945. godine Povjereništvo za prosvjetu počelo je pripreme za izradu bukvara koji se koristio te školske godine. Bukvar od 65 strana pripremljen je brzo i od februara iste godine počeo je da se koristi u osnovnim školama.²³ Formiranjem prve crnogorske Vlade u aprilu 1945. godine, koncipiranje udžbenika za školu prešlo je u nadležnost Ministarstva prosvjete. Priprema i štampanje udžbenika organizovano je preko preduzeća *Narodna knjiga*. Iako je relativno brzo izdat veliki broj udžbenika, u nastavi je i dalje bilo više udžbenika sa strane nego onih koji su pripremljeni u Crnoj Gori. Tokom 1950. godine u nižim gimnazijama falili su udžbenici o književnosti, nacionalnoj istoriji, geografiji i udžbenici stranih jezika. U višim gimnazijama skoro svi udžbenici bili su iz Srbije ili neke druge republike. U crnogorskom Ministarstvu prosvjete objašnjavaju da je razlog za takvo stanje loš odziv autora na njihove konkurse za izradu udžbenika. Zbog toga su umjesto konkursa, kako navode formirali komisije za izradu čitanki za niže razrede gimnazije i srednje škole.²⁴

Prvi crnogorski posleratni udžbenik koji se pojavio u nastavi bio je bukvar koji se u školama počeo koristiti već u februaru 1945. godine. U metodološkom smislu ovaj bukvar bio je identičan predratnim udžbenicima ali je u ideološkom djelu bio prilagođen novim okolnostima pa su „*riječi i tekstovi najviše zastupljeni iz dječijeg partizanskog života*“.²⁵ Prvi bukvar pripremljen je za manje od mjesec, pa se već za sledeću školsku godinu pristupilo izradi novog. Osim novog bukvara pripremljena je i čitanka za prvi razred. Sadržaj bukvara iz 1946. godine najslikovitije približava šta Komunistička partija želi postići obrazovnom politikom. Đacima, u ovom slučaju onim najmlađim, socijalistička ideologija približava se već na prvom koraku njihovog obrazovanja. Vrijednosti, ideje i simboli socijalističkog društva slikovito se prezentuju kroz slova koja đaci treba da usvoje, ali je asocijacija na svako slovo potpuno jasan ideološki simbol novog socijalističkog društva. Kada uče slovo T, prvaci umjesto nekog slikovitog termina dobili su ilustraciju Josipa Broza, pa je Tito bio simbol glasa T. Termin za usvajanje slova P bili su pioniri uz propratni tekst da se „*pioniri vole i pjevaju pionirske pjesme, a najviše one o našem maršalu Titu*“. Sinonim za slovo B je Borba uz tekst o partizanskoj borbi i partizanima kao „*silnim borcima koji su potukli i istjerali okupatore*“. U nastavku istog teksta navodi se da su pioniri nosili jelo borcima, da se nisu plašili i da su vikali „*svi u boj, svi za Tita*“. Čekić i srp bili su objašnjenje za slovi Č, uz sliku kovača i natpis „*živio savez radnika i seljaka*“. Slovo F, objašnjava se preko pojma Fabrika uz tekst koji objašnjava kako je fabrika tokom rata bila zapaljena i da su to učinili „*mrski fašisti*“. „*Hrabri partizani*“ otjerali su fašiste i sada uživamo u slobodi i radimo na obnovi

22 Pobjeda, 5. 8. 1945, Rad privremenog prosvjetnog saveza Crne Gore, 2.

23 Pobjeda, 14. 1. 1945, Priprema novog bukvara, 6.

24 DACG, CK SK CG, Izvještaj uprave za agitaciju i propagandu CK KPCG o školama, 24. 5. 1950.

25 Pobjeda, 14. 1. 1945, Priprema novog bukvara, 6.

porušene i opljačkane zemlje. Svuda se podižu nove kuće, fabrike i mostovi i udarnički radi kako bi se obnovilo porušeno.²⁶ Slične ideološke poruke imamo i u udžbenicima za starije razrede. Čitanka za četvrti razred osnovne škole, kao i svi udžbenici štampani u izdanju Ministarstva prosvjete Crne Gore na prvim stranicama imaju sliku Josipa Broza uz tekstove ili kratke pjesme koje veličaju njegov kult ličnosti: *”Sve što je teklo kojekuda / Svrnu jednom u korito / Pa veliku rijeku stvori / Drug nam Tito, Tito, Tito.”* Sadržaj i izbor književnih sadržaja u čitanci takođe ukazuje na ideološke poruke koje su autori udžbenika željeli da približe učenicima. Čitanka je podjeljena na četiri cjeline od kojih se u tri naglašava važnost socijalističke ideologije. Osim poglavlja *Priroda*, u čitanci se nalaze cjeline: *Rad, Društvo i Domovina* u kojima ima jako puno sadržaja sa direktnim ideološkim porukama. U tim cjelinama imamo tekstove o značaju rada za socijalističko društvo, mašinama i njihovoj funkciji u izgradnji socijalizma, radnim herojima, štednji, narodnoj slobodi, junaštvu, Josipu Brozu, narodnim herojima partizanskim bitkama i sl. Izbor tekstova u čitanci trebao je učenicima da približi neke od vrijednosti socijalističkog društva. U tekstu o radu, pravi se paralela sa pčelama u košnici u kojoj svaka pčela radi svoj posao. Ta aktivnost pčela povezuje se sa radom u seljačkoj zadruzi, gdje *„svak zna šta treba da radi i radi samo jedan posao uz pravilnu podjelu rada“*. Zatim priča o *sedam prutova* kao otvorena aluzija na politiku bratstva i jedinstva. U priči se spominje otac koji ima problema sa sedam nesložnih sinova koji ne mogu da se dogovore ni oko čega. Otac im postavlja izazov i uzima sedam prutova koje plete u jedan zajednički niz i nudi nagradu onome ko polomi niz. Svaki prut pojedinačno nije teško polomiti ali u nizu oni su neuništivi poručuje se u priči. Zbog toga i poruka *„da ako ne želite da vas neko jači polomi opašite se čvrstom uzicom sloge, jedan uz druga“*.²⁷

Ideološke poruke i vrijednosti socijalističkog sistema pronalazimo i u udžbenicima koji se pojavljuju nakon reformi iz 1950. godine kada je otvoren proces decentralizacije obrazovnog sistema. Promjene su primjetne u načinu organizovanja obrazovnog procesa dok su ideološke poruke u udžbenicima nepromjenjene. U čitanci za prvi razred osnovne škole iz 1954. godine nemamo tako otvorenih poruka u naslovima nastavnih jedinica ali su vrijednosti socijalističkog društva sadržane u većini tekstova čitanke. Tu su tekstovi o dobrim pionirima koji pomažu starijim, koji u javnom prevozu ustupaju mjesto ratnim invalidima, đacima koji idu u školu slušaju roditelje i učitelje i dobro uče. I u ovoj čitanci metafore u narodnom jedinstvu, ovoga puta kroz priču o pet prstiju. U priči se prsti raspravljaju koji je od njih najbolji i ko najviše vrijedi, ali je završna poruka teksta da *„svi mi prsti, najviše vrijedimo kada se sastanemo sa drugovima na drugoj ruci u svakom poslu“*. Tekstovi o prvom maju, prazniku rada i jednom od najradosnijih dana u godini. Datumu kojem se raduju i učenici, *„naručito dobri đaci koji jesenas nijesu znali ni jedno slovo a danas čitaju i pišu“*. O prvom maju prazniku koji podsjeća na obavezu rada i stihove: *”Ko je vrijedan, ko je mlad / Hajde s nama sad na rad! / Živo, naprijed, jedan dva/tu smo vrijedna djeca sva / Da radimo snagom svom / za naš narod za naš dom.“* U čitanci, naravno, na prvoj stranici velika fotografija Josipa Broza ali i u samom udžbeniku

26 Bukvar i čitanka za osnovne škole u Crnoj Gori, 1946, 22, 35, 39, 44, 48.

27 Čitanka za IV razred osnovnih škola u Federalnoj Crnoj Gori, 1945.

tekstovi koji veličaju Titov kult ličnosti. U priči *Titova slika*, djevojčica Slavka se oduševljava uramljenom slikom koju njen otac donosi u kuću. To je fotografija Josipa Broza koja se djevojčici jako sviđela i koja u razgovoru sa bakom, majkom i ocem saznaje da svi oni jako vole Josipa Broza zbog čega i sama djevojčica počinje da voli Tita. U priči, baka objašnjava Slavki da je Tito jedna vrsta oca svima njima pošto se on „*mного brine za naše ljude, najviše za djecu. Zato ga svi ljudi i sva djeca vole*“. Djevojčica oduševljena onim što je čula i vidjela, u priči, već sutra cvijećem kiti Titovu sliku i srećno pjeva „*Druže Tito, naša mila diko / tebe voli i staro i veliko*“.²⁸ Nešto slojevitije i detaljnije, ali ideološki identične stavove nalazimo i u čitanci za četvrti razred osnovne škole iz 1954. godine. I u ovom udžbeniku velika fotografija Josipa Broza na početku knjige i tekstovi u kojima se afirmišu njegov lik i djelo. U čitanci, Titova poruka pionirima da slušaju i uče od svojih učitelja koji žele „*da stvore od vas dobre i prosvijećene građane naše zemlje. Učite uporno i ozbiljno jer znanje ima veliku važnost za građane socijalističke zemlje. Imajte uvijek na umu da prema socijalističkoj Jugoslaviji imate velike obaveze. Učite i postanite svjesni građani socijalističke Jugoslavije*“. I u ovom udžbeniku pjesme o Josipu Brozu: „*Titova djeca mi smo / pioniri, junaci / Mi, mali, volimo Tita / i Tito voli male / U ljubavi i slozi/živimo ko od šale*“.²⁹

Udžbenici istorije takođe su veoma ilustrativan primjer snažnog ideološkog uticaja na učenike. Najznačajniji dio predmetnih jedinica u nastavi istorije posvećen je periodu NOB-a. U tim tematskim cjelinama afirmišu se vrijednosti partizanskog pokreta, komunističke ideologije i oslobodilačkog rata. Sve ono što je nasljeđe prethodnih društvenih sistema, naročito društva između 1918. i 1941. godine karakteriše se kao loše, nazadno, nedemokratsko i upereno protiv interesa naroda. Istorijsko tumačenje 1918. godine kada je formirana Jugoslavija u novim udžbenicima objašnjava se kao period neispunjenih očekivanja. Navodi se da očekivanja naroda Jugoslavije nisu ispunjena, prevashodno „*težnje narodnih masa o ravnopravnosti južnoslovenskih naroda i socijalnoj jednakosti*“. Vlast se po tom tumačenju bojala „*revolucionarnosti masa*“ zbog čega je i došlo do ukidanja komunističke partije, koja se u novim udžbenicima predstavlja kao jedina progresivna politička snaga koja se borila za stvaranje „*istinske demokratije i revolucije u Jugoslaviji*“. Vlast je, objašnjava se, bila prepuštena buržoaziji koja se bogatila na račun narodnih masa a država je pretvorena u koloniju velikih sila. U takvim uslovima, tvrdi se da je revolucionarna smjena vlasti tokom oslobodilačkog rata bila je potpuno legitimna jer je bilo potrebno promijeniti „*nenarodni režim*“.³⁰ Poseban fokus u udžbenicima istorije posvećen je oslobodilačkom ratu, narodnoj vojsci odnosno kasnije jugoslovenskoj narodnoj armiji. Potencira se da je Jugoslovenska vojska „*narodna i revolucionarna vojna snaga*“. Učenicima se sugeriše da armija „*nije samo oružana snaga već i graditelj socijalizma u kojoj se kadrovi vaspitavaju u duhu socijalističkog patriotizma*“. Detaljno se u udžbenicima istorije objašnjavaju svi događaji iz oslobodilačkog rata i naglašava „*velika moralna snaga, herojstvo i požrtvovanje naših boraca*“. Oslobodilački rat tumači

28 Čitanka za I razred osnovne škole, 1954.

29 Čitanka za IV razred osnovne škole, 1954.

30 Istorija naroda Jugoslavije za VII razred osmogodišnje škole, 1956, 105–115.

se kao pokret koji je imao dva cilja: „*nacionalno oslobođenje zemlje i stvaranje istinski demokratske vlasti u novoj Jugoslaviji*“.³¹

U udžbenicima istorije ali i čitankama za osnovnu školu često se pojavlju tekstovi o oslobodilačkim pokretima i ratovima protiv Osmanskog carstva. Borba protiv Osmanskog carstva ima karakter oslobodilačkog rata i povezuje se sa oslobodilačkim pokretom tokom Drugog svjetskog rata. Suština tih analogija je pozivanje na tradiciju oslobodilačkih ratova pošto je komunistima potrebno istorijsko utemeljenje oslobodilačkog pokreta koji su oni predvodili tokom Drugog svjetskog rata. To istorijsko utemeljenje pronalaze u ratovima protiv Osmanskog carstva zbog čega su te teme dosta česte u sadržajima udžbenika iz ovog perioda. U čitanci za četvrti razred i priča o crnogorskim junacima koji su radije umrli na vješalima nego izdali svoj narod. U priči u kojoj se ističe „*hrabrost crnogorskih junaka koji su prije pošli u smrt nego postali izdajnici svoga naroda*“, može se praviti paralela sa događajima iz Drugog svjetskog rata. Ovim tekstovima stvara se slika da je u tradiciji crnogorskog društva utemeljena vrijednost slobode i da će se prije umrijeti nego postati izdajnik.³²

Snažno oslonjeni na zvaničan ideološki diskurs socijalističkog sistema, udžbenici koji se pojavljuju u nastavi u crnogorskim školama predstavljaju značajno sredstvo za indoktrinaciju mladih. Njihov sadržaj, izbor tema i način prezentacije potpuno je uklopljen u zvaničan ideološki okvir. U udžbenicima se promovišu vrijednosti novog sistema, afirmiše oslobodilački rat i revolucionarne promjene koje je on donio. Čak se i u istorijskim predstavama iz prošlosti traže analogije koje se povezuju sa ideološkim vrijednostima novog sistema, kako bi se kroz takozvanu istorijsku potvrdu, dodatno istakle vrijednosti socijalističkog društva u nastajanju.

* * *

Od samog početka organizovanja obrazovnog procesa u Crnoj Gori, učitelj je imao jasnu ulogu ideološkog radnika koji je u učionici promovisao vrijednosti socijalističkog društva. U odluci o organizovanju mreže osnovnih škola u Crnoj Gori u martu 1944. godine, stručnost učiteljskog kadra i njegova posvećenost obrazovnom procesu stavlja se u drugi plan. U prvom planu umjesto njegovih „*umješnosti i pedagoških sposobnosti*“ stavlja se njegova „*ljubav prema narodu i odanost narodnooslobodilačkoj borbi*“. (Lakić, 1963, 234). Prosvjetni kadar u socijalističkom društvu dobio je ulogu ideološkog radnika koji se bori protiv „*kulturne zaostalosti koja je osnovna i najtežnja smetnja izgradnji socijalizma*“. Prosvjetni radnici osim svoje pedagoške uloge dobijaju i zadatak da se bore protiv „*nasljeđa zaostalosti*“ zbog čega moraju biti jedna vrsta „*univerzalnog čovjeka koji ima odgovore na sva pitanja*“. Kako bi ispunio očekivanja socijalističkog društva, prosvjetni radnik mora biti „*dobar marksista*“ i u prvim redovima borbe za socijalizam.³³

Već u prvim stavovima novih socijalističkih vlasti bilo je apsolutno jasno da prosvjetni kadar koji je radio između dva svjetska rata nema šta da traži u novim okolnostima. Crnogorski komunisti već u januaru 1945. godine problematizuju pitanje:

31 Istorija naroda Jugoslavije za VII razred osmogodišnje škole, 1956, 124.

32 Čitanka za IV razred osnovne škole, 1954, 70.

33 Pobjeda, 7. 3. 1951, Borba protiv kulturne zaostalosti važan zadatak učiteljskih udruženja, 4.

*Da li kulturno-prosvjetni kadar koji je prošao kroz obrazovanje i školu stare Jugoslavije, stvarno sposoban i dorastao da odgovori novim zadacima? Da li će se taj rad pretvoriti u bijedno čeprkanje po površini, okićeno lažnom frazeologijom, radi zadovoljavanja forme na štetu sadržaja i da li će se on svesti na nešto što bi se svelo na vraćanje na staro?*³⁴

Za njih nema dileme da takav prosvjetni kadar, kakvim ga oni predstavljaju, ne može učestvovati u obrazovnom procesu. Po njihovim tvrdnjama prosvjetni kadar obrazovan u staroj Jugoslaviji ima „*zamaqljen vid a njegov pogled na svijet je nedovoljno jasan, zastrt opsjenama i predrasudma*“. Novi prosvjetni kadar po tom tumačenju treba da radi u interesu naroda i da bude iz redova naroda i da ga čine „*borci kulturno-prosvjetnog fronta*“.³⁵

Stavovima o prosvjetnom kadru koji se odvojio od naroda, koji je u obrazovnom procesu tragao za formom a ne za suštinom nagovješteno je da će ideološko opredjeljenje biti ključni elemenat obrazovne politike. To se potvrđuje u partijskim izvještajima u kojima se otvoreno favorizuje ideološko opredjeljenje u odnosu na stručnost prosvjetnog kadra. U izvještajima prosvjetni radnici se dijele u dvije kategorije. Uslovno, ta podjela vrši se na one starije prosvjetne kadrove koji imaju obrazovanje, znanje i iskustvo ali ne prihvataju ideološki obrazac novog sistema. Drugu grupu čine mlađi kadrovi koji su ideološki potpuno usmjereni, ali nemaju stručnost i obrazovanje za posao prosvjetnog radnika. Koristeći formulacije o „*preorjentisnju starog nastavnog kadra*“, „*aktivnom otporu za ispunjenje i sprovođenje naprednih mjera*“, „*visokom političkom sviješću i pozitivnim stavom prema narodnim tekovinama*“, jasno se u izvještaju partijske komisije za škole može zaključiti da je ideologija ispred stručnosti. Partijska komisija za škole daje prednost mlađem, ideološki usmjerenom prosvjetnom kadru koji nedostatak obrazovanja i stručnosti „*nadoknađuje visokom političkom sviješću i pozitivnim stavom prema narodnim tekovinama i narodnoj državi*“.³⁶ Komunisti u učitelju vide agitatora koji će među učenicima širiti socijalističku ideologiju. O tome krajem 1949. godine piše i *Pobjeda* navodeći da je glavna dužnost svakog učitelja proučavanje marksističko-lenjinističke literature i usvajanje ove ideologije.³⁷ To je potvrđeno i zaključkom skupštine Sindikata prosvjetnih radnika Crne Gore. Objašnjava se da će ispunjavanjem zadataka u prosvjeti učitelji pomoći

*izgradnju socijalizma u našoj zemlji, za potpunu pobjedu stvari za koju se bore naši narodi pod rukovodstvom Partije i druga Tita [...] Samo visoko odgovoran učitelj duboko svjestan svoje uloge i zadataka može postati rukovodilac na podizanju socijalističke svijesti naše omladine.*³⁸

34 *Pobjeda*, 14. 1. 1945, Pred rješavanjem kulturno-prosvjetnih zadataka, 6.

35 *Pobjeda*, 14. 1. 1945, Pred rješavanjem kulturno-prosvjetnih zadataka, 6.

36 DACG, CK SK CG, Zaključci komisije za škole, 7. 3. 1946.

37 *Pobjeda*, 18. 9. 1949, Uškolovati svu djecu odraslu za školu – osnovni zadatak koji treba riješiti, 5.

38 *Pobjeda*, 29. 1. 1950, Đ. Pejović, Učitelj – borac za kulturno-prosvjetni napredak sela, 5.

Komunistička partija, kao nosilac ideološkog rada u ovom procesu definiše dva prioriteta zadatka. Prvi je ideološko „*prevaspitanje*“ postojećeg nastavnog kadra a drugi je produkcija novog prosvjetnog kadra obrazovanog na idejama socijalizma. Novi prosvjetni kadar u prvom redu činili su takozvani privremeni učitelji koji su nakon nekoliko mjeseci kursa dobijali priliku da uđu u nastavni proces. Tako niski kriterijumi u selekciji prosvjetnog kadra bili su posljedica obrazovne politike koja je insistirala na širokoj mreži osnovnih škola. Privremeni učitelji obrazovani su na tromjesečnim kursovima, ali su za vrijeme ljetnjih odmora bili u obavezi da pohađaju nove tromjesečne kurseve. Kursevi, odnosno *tečajevi* kako se nazivaju u terminologiji Ministarstva prosvjete u svom sadržaju imali su „*stručna predavanja i predavanja iz ideološko-političkog uzdizanja učitelja*“.³⁹

Komunistička partija vjeruje da prosvjetni kadar ima najveću odgovornost u stvaranju socijalističke kulture, zbog čega učitelji, nastavnici i profesori moraju usvojiti osnove marksizma-lenjinizma.⁴⁰ U partijskim izvještajima uvijek se ističe ideološko opredjeljenje prosvjetnih radnika, odnosno njihova posvećenost vrijednostima socijalističkog društva. Iz tog razloga u Partiji insistiraju na ideološkom obrazovanju prosvjetnog kadra. Ideološki rad u školama, odnosno „*ideološko podizanje i prevaspitanje prosvjetnih kadrova*“, realizuje se preko sindikalnih organizacija prosvjetnih radnika.⁴¹ Komunistička partija u učionici želi učitelja ideologa koji među đacima širi vrijednosti socijalističkog društva. Upravo zbog toga, kao najveći grijeh nekim prosvjetnim radnicima stavlja se takozvana „*bezidejnost*“, odnosno nastava bez ideološke poruke. Takav način predavanja u Partiji prepoznaju kroz „*hladno i apolitično prikazivanje pojedinih pojava i suvoparno registrovanje činjenica bez marksističke analize*“. Kako bi takve pojave izbacili iz obrazovnog procesa, Ministarstvo prosvjete u saradnji sa Savezom prosvjetnih radnika počinje organizovanje političkih kurseva za nastavnike. Seminari se organizuju i u saradnji sa Agitpropom na kojima se kroz stručne referate raspravljalo o pojedinačnim praktičnim pitanjima. Obaveza svakog učitelja bio je i samostalan ideološki rad. Taj proces „*individualnog uzdizanja*“ učitelja podrazumijevao je čitanje dnevne štampe, časopisa i druge ideološke literature.⁴²

ZAKLJUČAK

Snažan ideološki uticaj na mlade, obrazovni sistem postigao je zahvaljujući novom pristupu obrazovnoj politici, takozvanom modelu narodne škole. Taj model stvoren je na principima obaveznog, besplatnog školovanja koje je zahvaljujući široko formiranoj mreži škola za kratko vrijeme u obrazovni proces uključilo skoro cjelokupnu populaciju mladih. Uz uključivanje masovnih organizacija: Narodne omladine i Saveza pionira, komunističke vlasti izgradile su sistem u kome je skoro bilo nemoguće ostati izvan uticaja zvanične ideologije. Afirmišu se vrijednosti drugarstva, učenja, stvaralaštva, kolektivnog

39 Pobjeda, 17. 7. 1948, U toku ljeta održaće se tečajevi i seminari za sve učitelje naše Republike, 3.

40 DACG, MPRS, Ideološko usavršavanje nastavnog kadra, 19. 3. 1949.

41 DACG, CK SK CG, Zaključci komisije za škole, 7. 3. 1946.

42 DACG, CK SK CG, Izvještaj uprave za agitaciju i propagandu CK KPCG o školama, 26. 9. 1950.

obilježavanja značajnih datuma i slično, dok se pojave kao što su nadmetanje, ogovaranja, loši rezultati u školi, nepoštovanje rukovodstva, ogovaranja i slično, karakterišu kao nasocijalističke vrijednosti.

Konkretno, ideološki uticaj na mlade socijalistički sistem u Crnoj Gori vršio je preko nastavnih planova i programa, udžbenika i prosvjetnog kadra. Kontrola i nadzor cijelog obrazovnog procesa koordinisana je iz Komunističke partije, koja je preko Ministarstva prosvjete i Pedagoškog sektora Agitpropa razvila mehanizme koji su omogućili prisustvo zvanične ideologije u obrazovnom procesu. Prva karika u tom procesu bili su prosvjetni radnici koji u obrazovnom sistemu koji se izgrađuje u Crnoj Gori između 1945. i 1955. godine predstavljaju promotere socijalističkog društva u učionici. Komunistička partija otvoreno zahtijeva od prosvjetnih radnika ideološku angažovanost zbog čega i pristaje na kompromis da ideološku podobnost stavi ispred stručnosti. Po partijskim mjerilima, prva i osnovna karakteristika prosvjetnog radnika treba da bude njegova ljubav prema narodu i socijalističkom društvu a tek nakon toga stručnost i pedagoške sposobnosti.

Analiza nastavnih planova i udžbenika ukazuje da je ogroman broj nastavnih jedinica, prevashodno iz društvenih nauka bio koncipiran tako da direktno afirmiše i podržava vrijednosti socijalističkog društva. Uporedo sa tim procesom, kroz sadržaj nastavnih jedinica i udžbenike, kritički se odnosi prema svim vrijednostima prethodnog sistema i na svaki mogući način potencira da je socijalistički sistem najbolji društveni okvir za jednu zajednicu. Tradicija Narodnooslobodilačkog ratovanja pojavljuje se kao ključna tema svih društvenih nauka. Sadržaji iz književnosti uglavnom se oslanjaju na teme iz NOB-a a u nastavi Istorije čak jedna trećina svih nastavnih jedinica iz istorije posvećena je temama iz četiri godine oslobodilačkog rata. U nastavnim planovima i udžbenicima snažno se afirmišu i aktuelne ideološke vrijednosti socijalističkog društva. Tako su sadržaji o idealima rada, izgradnji i obnove države, bratstvu i jedinstvu Jugoslovenskih naroda, novim društvenim snagama i kultu ličnosti Josipa Broza značajno zastupljeni u planovima i programima ovog perioda.

Snažnom kontrolom i direktnim usmjeravanjem Komunističke partije, između 1945. i 1955. godine u Crnoj Gori je stvoren obrazovni sistem koji je bio u funkciji podrške zvanične ideologije. Obrazovni sistem organizovan je kao jedan vid vaspitnog procesa sa ciljem da od mladih formira ideološki svjesne pojedince koji bi u bliskoj budućnosti bili spremni da unaprijeđuju socijalističke vrijednosti i baštine definisane ideološke ciljeve.

COMMUNISM AND EDUCATION: THE EXPERIENCE
OF MONTENEGRO 1945–1955*Adnan PREKIĆ*

University of Montenegro, Faculty of Philosophy, Danila Bojovića bb, Nikšić, Montenegro

e-mail: adnanp@ac.me

SUMMARY

The strong ideological influence on young people, the education system achieved thanks to the new approach to education policy, the so-called national school model. That model was created on the principles of compulsory, free schooling, which thanks to a wide network of schools involved almost the entire population of young people in the education process for a short time. With the inclusion of mass organizations: the National Youth and the Alliance of Pioneers, the communist authorities built the system in which it was almost impossible to avoid the influence of the official ideology. Values of friendship, learning, creativity, collective marking of significant dates and the like, were promoted, while phenomena such as competition, gossip, bad results in school, disrespect for the management and the like, were characterized as unsocialist values.

To be concrete, the socialist system in Montenegro exercised the ideological influence on the young through curricula, textbooks and educational staff. The control and monitoring of the entire educational process was coordinated by the Communist Party, which via the Ministry of Education and the Agitprop Pedagogical Sector developed mechanisms that allowed for the presence of the official ideology in the educational process. The teachers were the first link in that process, who were the promoters of a socialist society in the classroom, in the educational system that was being built in Montenegro between 1945 and 1955. The Communist Party openly required ideological commitment from the teachers, for the reason of which it agreed to a compromise for ideological similarity to be considered more important than the expertise. According to party criteria, first and foremost characteristic of the educational employee should be his love for the people and the socialist society, and only then the expertise and pedagogical ability.

Analysis of the curricula and textbooks indicated that a large number of teaching units, primarily those of the social sciences, was designed so that it directly promoted and supported the values of socialist society. Parallel to that process, through the content of teaching units and textbooks, it critically referred to all the values of the previous system and in every possible way emphasized that the socialist system was the best framework for a community. The tradition of the Wars of National Liberation appeared as the key topic of all the social sciences. Contents of the Literary science relied mainly on themes from the National Liberation War, and in History almost one-third of all teaching units were dedicated to themes of four years of the liberation war. The curricula and textbooks strongly affirmed the actual ideological values of socialist society. Thus, the contents of the ideals of work, construction and reconstruction of the country, brotherhood and unity of the Yugoslav people, new social forces and the cult of personality of Josip Broz, were significantly represented in plans and programs of this period.

With strong control and direct guidance of the Communist Party, between 1945 and 1955 in Montenegro, an educational system was created, functioning as a support the official ideology. The education system was organized as a form of the educational process with the aim of forming young people into ideologically conscious individuals who would in the near future be prepared to enhance socialist values and possess defined ideological goals.

Keywords: education, Communist Party, Montenegro, ideological education, textbooks, teachers, school programs, 1945–1955

IZVORI I LITERATURA

- Bukvar i čitanka za osnovne škole (1946):** Cetinje, Narodna knjiga.
- DACG, CK SK CG – Državni arhiv Crne Gore (DACG), Fond Centralni komitet Saveza komunista Crne Gore (CK SK CG),** arhivske kutije: 1/45, 2/46, 14/48, 34/49, 71/50, 87/51, 104/1/54.
- DACG, MPRS – DACG, Fond Ministarstvo privrede rudarstva i saobraćaja (MPRS),** arhivske kutije: 50, 1305; 60/1949, 50, 1305; 2/1949.
- Đilas, M. (1950):** Problemi školstva u borbi za socijalizam u našoj zemlji. Zagreb, Kultura.
- Čitanka za I razred osnovne škole (1954):** Cetinje, Narodna knjiga.
- Čitanka za IV razred osnovnih škola (1945):** Cetinje, Narodna knjiga.
- Čitanka za IV razred osnovne škole (1954):** Cetinje, Narodna knjiga.
- Istorija naroda Jugoslavije za VII razred (1955):** Cetinje, Narodna knjiga.
- Lakić, Z. (1963):** Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke – zbirka dokumenata. Titograd, Istorijski institut Crne Gore.
- Nastavni plan i program za osnovne škole (1950):** Cetinje, Narodna knjiga.
- Pobjeda – List jedinstvenog Narodnoslobodilačkog fronta Crne Gore,** Cetinje, 1944–1955.
- Službeni list FNRJ – Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije,** 10, 1946.
- Andrijašević, Ž., Rastoder, Š. (2006):** Istorija Crne Gore. Podgorica, Centar za iseljenike.
- Brzezinski, Z. (1961):** The Nature of the Soviet System. Slavic Review, 20, 3, 354–368.
- Kovačević, B. (1989):** Komunistička partija Crne Gore 1945–1952. Titograd, Univerzitetska riječ.
- Martinović, D., Marković, M. (1982):** Crnogorski udžbenici 1836–1981. Titograd, Republički zavod za unapređivanje školstva.
- Pejović, Đ. (1982):** Prosvjetni i kulturni rad u Crnoj Gori 1918–1941. Cetinje, Istorijski institut Crne Gore.

UNUTRAŠNJI SUKOB I U BARSKOJ NADBISKUPIJI 1965–1970

*Dragutin PAPOVIĆ*Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet, 81400 Nikšić,
Danila Bojovića bb, Crna Gora
e-mail: papovicd@t-com.me

IZVLEČEK

Članek obravnava spore v črnogorski nadškofiji Bar. Prvi je izbruhnil med tamkajšnjim nadškofom Aleksandrom Tokićem in albanskimi duhovniki, ki se niso strinjali z nadškofovo projugoslovansko politiko, kakor tudi z imenovanjem duhovnikov iz Slovenije na najpomembnejše položaje v nadškofiji. Drugi konflikti so se pojavili v zvezi s položajem hrvaškega župnika Iva Bušića, predsednika Združenja katoliških duhovnikov Črne Gore, ki je bil blizu socialističnim oblastem Črne Gore. Konflikti so izbruhnili leta 1965 in bili so med najpomembnejši dogodki v sodobni zgodovini nadškofije Bar. Pretresli so nadškofijo in poseči sta morala Sveti Sedež in Sveta kongregacija za širjenje vere. Članek temelji predvsem na podlagi neobjavljenih arhivskih virov fonda Republiške komisije za verska vprašanja, ki je delovala v okviru Izvršnega sveta Skupščine Socialistične republike Črne Gore.

Ključne besede: Bar nadškofija, Aleksandar Tokić, albanski duhovniki, Ivo Bušić, nacionalizem, Sveti Sedež, Sacra congregatio de propaganda fide

CONFLITTI INTERNI NELL'ARCIDIOCESI DI ANTIVARI 1965–1970

SINTESI

L'articolo tratta i conflitti interni nell'arcidiocesi montenegrina di Antivari. Il primo dissidio nacque tra l'arcivescovo Aleksandar Tokić e i preti di nazionalità albanese che non concordavano con la sua politica filojugoslava né con la designazione alle posizioni più importanti nell'arcidiocesi di preti dalla Slovenia. Il secondo conflitto riguardava la posizione del prete croato Ivo Burić, presidente dell'Associazione dei sacerdoti cattolici di Montenegro, vicino alle autorità governo socialista del Montenegro. Questi conflitti sorsero nel 1965 e furono gli eventi più importanti nella storia contemporanea dell'arcidiocesi di Antivari. Scossero notevolmente l'Arcidiocesi di Antivari e dovettero intervenire la Santa Sede e la Sacra Congregazione di propaganda fide. L'articolo si basa in particolare modo sulle fonti archivistiche inedite del fondo della Commissione della Repubblica per le questioni religiose che operò all'interno del Consiglio esecutivo dell'Assemblea popolare della Repubblica socialista di Montenegro.

Parole chiave: arcidiocesi di Antivari, Aleksandar Tokić, preti albanesi, Ivo Bušić, nazionalismo, Santa Sede, Sacra congregatio de propaganda fide

UVOD

Barska nadbiskupija je jedna od najstarijih vjerskih institucija u Crnoj Gori. Ona baštini tradiciju Dukljanske biskupije, koja se prvi put pominje u V vijeku, Dukljanske nadbiskupije, koja je postojala od kraja IX do početka XI vijeka i Dukljansko-barske nadbiskupije koja je formirana u drugoj polovini XI vijeka (Andrijašević, Rastoder, 2006, 53–54). Faktički je bila državna crkva, i njoj je pripadalo gotovo cijelo stanovništvo Dukljanske države (Andrijašević, Rastoder, 2006, 54–55). Od XV vijeka dukljansko-barski nadbiskup je nosio titulu *Primas Srbije* jer su se pod njegovom jurisdikcijom nalazili katolici u Srbiji.

Zbog potpadanja dukljanske države pod vlast Srbije i postepenog prelaska većine stanovništva u Crnoj Gori u pravoslavlje, a potom i islamizacije u vrijeme osmanske vlasti, Dukljansko-barska nadbiskupija je izgubila uticaj i značaj koji je imala u srednjem vijeku. Državne, etničke i vjerske promjene uticale su na to da Barska nadbiskupija umjesto dominantne i dukljanske crkve, postane vjerska institucija koja je po broju vjernika najmanja u Crnoj Gori, a većinu njenih vjernika su činili katolički Albanci u Baru, Ulcinju i Podgorici. Kada su ovi krajevi 1878. godine vraćeni Crnoj Gori Barska nadbiskupija nije postojala, jer je od 1867. godine bila u sastavu Skadarske nadbiskupije (Andrijašević, Rastoder, 2006, 226).

Nakon potpisivanja Konkordata između Crne Gore i Vatikana 1886. godine, Barska nadbiskupija je obnovljena i dobila je jurisdikciju na teritoriji Knjaževine Crne Gore. Imala je 11 župa u kojima je živjelo oko 6.500 katolika, uglavnom Albanaca i to na području Podgorice, Bara i Ulcinja (Andrijašević, Rastoder, 2006, 226). Barska nadbiskupija je 1923. godine dobila 4 župe: Traboino, Grude, Tuzi i Klezna, kao područje Apostolske administracije (Folić, 2007, 44). Tada je imala tri dekanata i 20 župa. Svoj teritorijalni opseg Barska nadbiskupija je zaokružila 1969. godine kada je područje župe Gusinje papskom bulom izuzeto iz nadležnosti Skopske biskupije i predato na upravljanje barskom nadbiskupu (Folić, 2007, 122). Barska nadbiskupija je u okviru Rimske kurije i Svete Stolice bila podređena Svetoj kongregaciji za širenje vjere (*Sacra congregatio de propaganda fide* – skraćeno *Propaganda fide*), što je značilo da je ona misionarska institucija koja djeluje u nekatoličkom području.¹

Za Katoličku crkvu u Jugoslaviji i Crnoj Gori u ovom periodu najvažnija su bila dva događaja. To su održavanje Drugog vatikanskog koncila i potpisivanje Protokola između Svete Stolice i Jugoslavije. Na Drugom vatikanskom koncilu, koji se završio 1965. godine, usvojene su odluke koje su označile novi pravac u djelovanju Katoličke crkve. Među odlukama se nalazi i Dekret o ekumenizmu u kome se poziva na jedinstvo svih hrišćana i hrišćanskih crkava (Turčinović, 1986, 207). U Dekretu o pastirskoj službi je navedeno da biskupi treba da pokažu da Katolička crkva vodi majčinsku brigu prema svim ljudima, bili oni vjernici ili nevjernici, i da treba da promovišu ekumenizam onako kako je to Crkva odredila (Turčinović, 1986, 267. i 273). Biskupima je određeno da u okviru svoje službe aktivno saraduju sa javnim vlastima, i da svoje vjernike podstiču na

1 DACG, 411, kutija (k.) 23, Informacija o aktivnosti vjerskih zajednica u SR Crnoj Gori, Titograd, 1968.

poslušnost pravednim zakonima i na poštovanje zakonito postavljenih vlasti (Turčinović, 1986, 275).

Drugi događaj je bio normalizacija odnosa između Jugoslavije i Svete Stolice koji su nakon proglašenja zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca za kardinala prekinuti u decembru 1952. Godine (Akmadža, 2003, 197). Pregovori za obnavljanje odnosa su počeli početkom 60-ih, a 1966. godine potpisan je *Protokol o razgovorima između predstavnika SFRJ i predstavnika Svete Stolice*. Protokol je garantovao slobodno obavljanje vjerskih funkcija i obreda, i dozvoljavao je jurisdikciju Svete Stolice nad Katoličkom crkvom u duhovnim, vjerskim i crkvenim stvarima (Radić, 2002, 531–532). Vatikan je prihvatio da sveštenici ne mogu zloupotrebljavati svoje funkcije u političke svrhe. Nakon toga je u novembru 1966. godine došlo do razmjene izaslanika između Svete Stolice i Jugoslavije (Akmadža, 2004, 501). Za jugoslovenskog izaslanika imenovan je Vjekoslav Cvrlija, a za apostolskog delegata i izaslanika Svete Stolice pri Vladi SFRJ nadbiskup Mario Kanja. Potupna uspostava diplomatskih odnosa izvršena je 1970. godine. Naredne godine Josip Broz Tito je posjetio Vatikan, odnosno papu Pija VI. Tito je bio prvi predsjednik neke komunističke države koji je stupio na tlo Vatikana (Pirjevec, 2013, 304). Vatikan je tada na Jugoslaviju gledao kao na model suživota država i crkve u komunističkom bloku (Pirjevec, 2013, 305).

UZROCI SUKOBA U BARSKOJ NADBISKUPIJI

Najznačajniji zadaci Ordinarijata Barske nadbiskupije u ovom periodu su proizlazili iz odluka Drugog vatikanskog koncila, Protokola između SFRJ i Svete Stolice i osobenosti misionarskog položaja Nadbiskupije. U skladu sa tim obavezama djelovao je barski nadbiskup dr Aleksandar Tokić, koji je tu dužnost obavljao od 1955. godine.² Nosio je titulu *Nadbiskup barski i Primas srpski*, a pored njega u nadbiskupiji je bilo 18 sveštenika.³ Tokić je nastojao da održava dobre odnose s vlastima Crne Gore. U septembru 1965. godine u Saveznoj komisiji za vjerska pitanja u Beogradu izjavio je da su odnosi između Katoličke crkve i vlasti u Crnoj Gori dobri.⁴ Iako nije ispoljavao nacionalni identitet, Tokić je u javnosti navodio da je projugoslovenski orijentisan. U jugoslovenskoj ambasadi u Rimu u oktobru 1965. godine izjavio je da želi da strogo nastavi tradiciju jugoslovenstva prethodnog barskog nadbiskupa Nikole Dobrečića i drugih jugoslovenofila u Katoličkoj crkvi.⁵ Prema procjeni crnogorske vlasti, nadbiskup Tokić je bio lojalan, tolerantan, spreman za saradnju, a njegove izjave su bile rodoljubive i jugoslovenski orijentisane.⁶ Nadbiskup Tokić je u učestvovao na svim sesijama Drugog

2 Tokić Aleksandar (Stari Bar, 1911 – Bar, 1979), nadbiskup barski od 1955. do 1979. godine. Teologiju i filozofiju završio u Rimu gdje je zaređen za sveštenika 1937. godine. U Barskoj nadbiskupiji obavljao je niz dužnosti. Za pomoćnog biskupa sa pravom nasljedstva imenovan je 1952. Godine (ILCG, 1143).

3 DACG, 411, k. 20, Informacija o nekim pitanjima u Nadbiskupiji Bar, Titograd, 18. 10. 1966.

4 DACG, 411, k. 19, Zabeleška o prijemu u Saveznoj komisiji za verska pitanja nadbiskupa barskog Aleksandra Tokića, Beograd, 10. 9. 1965.

5 DACG, 411, k.19, Zabeleška o razgovoru sa barskim nadbiskupom A. Tokićem, Rim, 14. 10. 1965.

6 DACG, 411, k. 27, Odnosi sa Katoličkom crkvom, Titograd, 28. 1. 1970.

vatikanskog koncila i, u skladu sa njegovim odlukama, propagirao je zbliženje i ujedinjenje hrišćanskih crkava. Tokić je 1966. godine potpisivanje Protokola između Vlade SFRJ i Svete Stolice pozitivno ocijenio.⁷

Tokićevo jugoslovenstvo je izazvalo negodovanje sveštenika albanske nacionalnosti, koji su bili većina. Od 18 sveštenika Barske nadbiskupije 14 su bili Albanci. Oni su smatrali da bi Ordinarijat nadbiskupije više pažnje trebalo da posveti potrebama vjernika albanske nacionalnosti koji su činili većinu katolika u nadbiskupiji. Razlog za njihovo nezadovoljstvo je bilo i to što je generalni vikar i najbliži Tokićev saradnik bio Jakov Rendić, po nacionalnosti Slovenac. Sveštenici albanske nacionalnosti su smatrali da ova funkcija treba da pripadne nekome od njih. Zbog toga je sredinom 1965. godine došlo je do prvog sukoba između Ordinarijata i albanskih sveštenika Barske nadbiskupije. Sveštenici: Marko Kolović, Ante Marđokić, Petar Perkolić, Anzelmo Marstjepović i Marko Bakočević su zahtijevali smjenu i premještanje don Jakova Rendića.⁸ No, nadbiskup je ignorisao ovaj zahtjev. Pored toga, on je 1966. godine za župnika u Titogradu postavio Josipa Bakana, Slovenca i pripadnika salezijanskog reda. U Titogradu, na Koniku, gradila se nova crkva i nadbiskup Tokić je smatrao da završetak ove crkve predstavlja važan zadatak u obavljanju misionarske dužnosti nadbiskupije, i tu župu je povjerio slovenačkim salezijancima. Dovodjenje župnika iz Slovenije i potiskivanje sveštenika Albanaca iz Titograda i sa upravljačkih pozicija u nadbiskupiji izazvalo je ozbiljan sukob između nadbiskupa i sveštenika albanske nacionalnosti.

U prvoj polovini septembra 1966. godine don Simon Filipaj i padre Anzelmo Marstjepović su predali nadbiskupu Tokiću predstavku s potpisima 12 sveštenika albanske nacionalnosti u kojoj su tražili: da se što prije omoguće knjige na albanskom jeziku za bogoslužjenje i katehizaciju, da se titogradska župa dodijeli svešteniku iz albanske nacionalnosti (pod obrazloženjem da je oko 95 % katoličkih vjernika u Titogradu albanske nacionalnosti, da paroh Bakan ne zna albanski jezik i da su zbog toga protestovali albanski vjernici), da se imenuju četiri konzulatora u nadbiskupiji iz redova sveštenika albanske nacionalnosti, da se iz redova albanskih sveštenika imenuje generalni vikar i da se u nadbiskupiji imenuje sekretar iz redova albanskih sveštenika.⁹ Predstavka je nadbiskupu predata s napomenom da se pozitivno odgovori u roku od mjesec dana, a u protivnom će obavijestiti zagrebačkog nadbiskupa kardinala dr Franja Šepera i prefekta Kongregacije *Propaganda fide*. Predstavku su potpisali sveštenici: don Simon Filipaj – Gruda (Titograd), padre Anzelmo Marstjepović – Tuzi (Titograd), padre Egidije Berišaj – Hoti (Titograd), padre Josip Jankaj – Zatrijebač (Titograd), padre Deda Markolaj – Livari (Bar), padre Pavle Marvulić – Ulcinj, don Petar Perkolić – Cetinje, don Marko Kolović – Klezna (Ulcinj), don Anto Marđokić – Sv. Nikola (Ulcinj), don Frano Markić – Livari (Bar), don Roko Mirdita – Salč (Ulcinj) i don Tomo Kočović – Šestani (Bar). Dva sveštenika

7 DACG, 411, k. 20, Republička komisija za vjerska pitanja – Saveznoj komisiji za vjerska pitanja, Titograd, 6. 12. 1966.

8 DACG, 411, k. 19, Sekretarijat unutrašnjih poslova (SUP) SR Crne Gore, Uprava državne bezbjednosti, Titograd, 12. 3. 1965.

9 DACG, 411, k. 20, Informacija o nekim pitanjima u Nadbiskupiji Bar, Titograd, 18. 10. 1966.

albanske nacionalnosti nijesu potpisala predstavku: Josip Demirović iz Nikšića i Marko Bakočević iz Ulcinja, dok predstavku nijesu potpisala četvorica sveštenika nealbanske nacionalnosti: don Ivo Bušić, don Jakov Rendić, Josip Dević i Matija Peranović. Među potpisnicima predstavke bilo je i članova Udruženja katoličkih sveštenika Crne Gore. Zahtjevi iz predstavke su bili pokušaj da sveštenici Albanci zauzma sva uticajna mjesta u nadbiskupiji, kako bi je pretvorili u nacionalnu instituciju.

O ovoj predstavi crnogorsku vlast, odnosno Komisiju za vjerska pitanja Izvršnog vijeća Crne Gore, izvijestio je don Ivo Bušić, župnik iz Sv. Đorđa u Ulcinju, koji je bio i predsjednik Udruženja katoličkih sveštenika Crne Gore od osnivanja 1953. godine. Vlast je preko Udruženja nastojala da sprovodi svoju politiku, a naročito ideologiju bratstva i jedinstva. U Pravilima Udruženja je navedeno da će se rimokatolički sveštenici, između ostalog, zalagati i za maksimalnu saradnju sa državnim vlastima na platformi očuvanja i učvršćivanja tekovina Narodnooslobodilačke borbe (Folić, 2007, 219). U tome je don Ivo Bušić imao zapaženu ulogu.¹⁰ Takvim držanjem sebe je svjesno doveo u težak položaj prema Vatikanu i biskupima, i zbog toga je bio izolovan u nadbiskupiji. Nadbiskup Tokić nije bio blagonaklon prema Udruženju jer Katolička crkva ovakva Udruženja u jugoslovenskim republikama nije priznala (Folić, 2007, 218). Zbog toga većina sveštenika nije pristupila Udruženju. Rad Udruženja je bio slab, a od 1954. godine na području Barske nadbiskupije samo je don Ivo Bušić od članova ovog Udruženja bio aktivan, dok su ostali sveštenici bili članovi samo na papiru (Folić, 2007, 223). Tokić je tolerisao Bušića zbog potrebe da ima partnerske odnose sa crnogorskim vlastima. S druge strane, ostali sveštenici nijesu imali dobar odnos sa Bušićem. S obzirom na to da je bio Hrvat, sveštenici Albanci su u njemu vidjeli još jednog stranca, a animozitet prema njemu je bio pojačan jer je bio na čelu Udruženja, jugoslovenski orijentisan i blizak vlastima. Povod za otvoreni sukob s Bušićem bilo je njegovo premještanje iz župe Sv. Đorđe. Nakon 36 godina službovanja u toj župi Bušić je, zbog zdravstvenih razloga, od nadbiskupa tražio premještanje u župu Titograd. No, kako je nadbiskup u ovu župu doveo salezijanca Josipa Bakana, on je Bušiću predložio da pređe u Ulcinj. Bušić je to prihvatio 1966. godine, ali je bio protiv postavljanja sveštenika Filipa Simonaja u župu Sv. Đorđe jer je smatrao da je Simonaj izraziti albanski nacionalista. To je, paralelno sa predstavkom 12 sveštenika, radikalizovalo unutrašnji sukob u nadbiskupiji.

10 Don Ivo Bušić je rođen 1908. godine u Vinjeti kod Imotskog. Kao mladi sveštenik, poredstvom barskog nadbiskupa Nikole Dobrečića, došao je u Ulcinj 1930. godine u selo i župu Sveti Đorđe na jugoslovensko-albanskoj granici. Prije rata je bio opoziciono orijentisan i družio se sa članovima KPJ u Ulcinju Boškom Strugarom i Bogdanom Vujoševićem, zbog čega su ga zvali "crveni pop". U toku rata je saradivao sa partizanskim pokretom. Nakon oslobođenja Ulcinja bio je izabran za predsjednika mjesnog Narodnog fronta. Tokom sukoba sa Informbiroom bio je na meti albanske obavještajne službe Sigurimije, a radio Tirana je nekoliko puta pominjao njegovo ime s ciljem da ga omalovaži i diskredituje kod albanskog stanovništva na području Crne Gore. Prema izjavama vlasti, usluge koje je Bušić činio vlastima i crnogorskom društvu su bile velike naročito prilikom formiranja Udruženja katoličkih sveštenika (DACG, IVCG, 411, k. 28, Republička komisija za vjerska pitanja – Kabinetu predsjednika Izvršnog vijeća Skupštine SR Crne Gore, Titograd, 5. 1. 1971).

POKUŠAJI NADBISKUPA TOKIĆA DA RIJEŠI SUKOB

Nadbiskup Tokić je bio u teškoj situaciji. Za pomoć se obratio crnogorskim vlastima i Biskupskoj konferenciji u Zagrebu, koja je bila najviši organ Katoličke crkve u Jugoslaviji. Tokić je u septembru 1966. godine posjetio Komisiju za vjerska pitanja.¹¹ Pitao je Komisiju da li ima smetnje da u parohiji Sv. Đorđa postavi sveštenika Simona Filipaja umjesto don Iva Bušića. Tokić je za Filipaja naveo da je ohol i nacionalno neizživljen. Sekretar Komisije Božo Martinović je ocijenio da je Tokić ovo iznio pred Komisijom vjerovatno pod uticajem Bušića, i iz straha da ne bi pogriješio, napominjući da se ne radi ni o kakvom subjektivnom sukobu između Bušića i Filipaja. Martinović je Tokiću odgovorio da je postavljanje sveštenika unutrašnja stvar crkve. Na predlog Martinovića odlučeno je da se postavljanje sveštenika u parohiji Sv. Đorđe prolongira do nadbiskupovog povratka iz Zagreba. Tokić Komisiju nije obavijestio o predstavi već je samo naveo da među sveštenicima u nadbiskupiji ima netrpeljivosti. Izjavio je da sveštenici albanske nacionalnosti protestuju što je u Titogradu za paroha postavljen Josip Bakan, porijeklom Slovenac, koji nije znao albanski jezik. Naveo je da i pored protesta neće zamijeniti Bakana, već da će Bakanu dodjeliti jednog sveštenika albanske nacionalnosti koji će mu pomagati u izvođenju obreda.

Po povratku iz Zagreba Tokić je posjetio Komisiju u oktobru 1966. godine gdje mu je ponovljeno da se Komisija ne miješa u postavljanje sveštenika, i da nema ništa protiv da se Filipaj postavi umjesto Bušića. Tokić se na Biskupskoj konferenciji u Zagrebu o predstavi 12 sveštenika konsultovao sa hrvatskim nadbiskupom i kardinalom Franjom Šeperom, splitskim nadbiskupom Franem Franićem i vrhbosanskim nadbiskupom Smiljanom Čekadom, koji su mu rekli da treba da odgovori energično ili da kapitulira.¹² Zbog toga je nakon povratka sa Biskupske konferencije odgovor Tokića bio oštar i energičan.

Nadbiskup je početkom oktobra 1966. godine dostavio cirkularno pismo svim župskim uredima Barske nadbiskupije i Apostolske administrature u kome je odgovorio na predstavku.¹³ Tokić je naveo da je predstavka 12 sveštenika u stvari ultimatum. Izjavio je da bi i pored „ultimatuma dvanaestorice“ bile izdate potrebne knjige na albanskom jeziku i da je u programu Ordinarijata izdavanje najprije misala za sveštenike i vjernike a kasnije i molitvenika i katehizme. Tokić je naveo da se u svim župama, osim u jednoj, gdje Albanci čine većinu stanovništva nalaze sveštenici albanske nacionalnosti. Nadbiskup je „potpisnike ultimatum“ optužio da nastupaju kao albanski nacionalisti i da, na osnovu činjenice da Albanci momentalno čine većinu katolika u nadbiskupiji, hoće da preuzmu crkvenu vlast u svoje ruke i da stvore jednu albansku nadbiskupiju. Tokić je naveo da ti sveštenici zaboravljaju da je Barska nadbiskupija misija i da prema tome nije samo za albansku manjinu već i za crnogorsku većinu „jer je ona danas najvećim dijelom izvan Katoličke crkve kojoj je nekad pripadala“. Za potpisnike predstavke je izjavio da

11 DACG, 411, k. 20, Zabilješka o posjeti nadbiskupa barskog Aleksandra Tokića Republičkoj komisiji za vjerska pitanja, Titograd, 16. 9. 1966.

12 DACG, 411, k. 20, Republička komisija za vjerska pitanja – Saveznoj komisiji za vjerska pitanja, Titograd, 6. 12. 1966.

13 DACG, 411, k. 20, Informacija o nekim pitanjima u Nadbiskupiji Bar, Titograd, 18. 10. 1966.

gube iz vida da s razvojem Titograda i Bara katolici albanske nacionalnosti neće biti u većini, i da pretjeruju kada kažu da 95 % katolika Titograda čine Albanci. Većina katolika jesu bili Albanci ali ni svi Albanci, a naročito djeca i omladina, nijesu dobro poznavali albanski koliko srpskohrvatski jezik. Tokić je naveo da će u Titogradu biti potreban i sveštenik albanske nacionalnosti i da će, čim se završi crkva na Koniku, doći Albanac iz salezijanskog reda. Poručio je da salezijance nije slučajno doveo u Titograd, i da su oni bolji sveštenici od potpisnika predstavke. Za dovođenje salezijanaca Tokić je izjavio:

I učinio sam što sam smatrao po savjesti da je najbolje. I kada sam već jednom učinio taj potez svakako jedan od najznačajnijih u mome episkopatu – neću ići natrag, to jest neću izdati salezijance i kad bih znao da ću izgubiti položaj nadbiskupa i kad bih znao da ću izgubiti život.

Tokić se složio sa zahtjevom da je neohodno imenovati konzulatore i da je o tome u aprilu 1966. godine pisao Kongregaciji *Propaganda fide*, ali je naveo da su sveštenici konsultovani oko svih važnih pitanja i da je Rendić uvijek bio predusretljiv u tom pravcu. Nadbiskup je smatrao da imenovanje sekretara nije aktuelno, da zadržava pravo i slobodu da u tom pitanju postupi kako smatra da je najbolje i da odabere onoga ko mu najviše odgovara. Poručio je da ima u vidu duhovne potrebe Albanaca i da će oni dobiti potrebne crkvene knjige, a da je ugovor sa franjevcima dokaz da se misli i na pastorizaciju u Albaniji kada to prilike omoguće. Naveo je da je zato sramota što je starješina Franjevačke misije jedan od tvoraca predstavke (ultimatuma) i što su svi franjevci iz nadbiskupije potpisnici ove predstavke.

Tokić je smatrao da prošlost i razvoj Barske nadbiskupije pokazuju da ona ne može dobiti albanski karakter, uprkos takvim težnjama potpisnika predstavke. Tvrdio je da je sudbina Barske nadbiskupije nerazdruživo povezana sa sudbinom Jugoslavije, i da na području nadbiskupije treba da žive zajedno Crnogorci, Albanci i drugi narodi. Poručio je da svako može da osjeća šta hoće i da govori kojim hoće jezikom, ali da je isticanje nacionalnosti besmisleno i da ako to čine sveštenici onda je to štetno po nadbiskupiju. Naveo je da nacionalnost ne može biti kriterijum za napredovanje u crkvenoj službi, i da svi sveštenici u nadbiskupiji imaju pravo da budu generalni vikari, konzulatori i sekretari, bez obzira na narodnost kojoj pripadaju. Smatrao je da je jedino važno da su sveštenici sposobni, i da imaju pozitivan stav prema Jugoslaviji. Tokić je izjavio da mu je jedan od potpisnika predstavke saopštio kako je don Simon Filipaj u jednom društvu u pripitom stanju izjavio: „Naša je majka Tirana, a ne Beograd“. Tokić je zaključio da „što trijezan misli, pijan izgovara“. Nadbiskup je naveo da kad bi istaknuti nacionalisti došli na vodeća mjesta u nadbiskupiji stvorili bi razdor među katolicima i poremetili dobre odnose između crkve i države u Crnoj Gori, i da bi to bilo na štetu nadbiskupije. Obavijestio je sve sveštenike da, kao i do tada, mogu biti njegovi gosti kada imaju posla u Ordinarijatu ili u Baru, ali da neće tolerisati da sveštenici napuštaju svoje župe, ostaju čitavu sedmicu u Ordinarijatu i drže sastanke koji su usmjereni protiv Ordinarijata.

Nakon ovoga Tokić se posvetio i slučaju don Iva Bušića i 31. oktobra 1966. godine posjetio je i obavijestio Komisiju za vjerska pitanja da je Bušić predao parohiju sve-

šteniku Filipaju, i da je preuzeo dužnost u Ulcinju.¹⁴ Tada se radikalizovao spor oko položaja Bušića, o čemu je Republička komisija izvijestila Saveznu komisiju za vjerska pitanja.¹⁵ Od 1962. godine ulcinjskom župom je rukovodio don Pavle Marvulić, koji je te godine penzionisan kao župnik u Tuzima i kao član Udruženja katoličkih sveštenika Crne Gore. On se potom preselio u Ulcinj, gdje nije bilo župnika pa je primio župu. No, nakon imenovanja Bušića, Marvulić mu nije htio predati dužnost – župu. Tako su se na jednom mjestu našla dva župnika i jedan kapelan koga je Marvulić angažovao. Nastali su nesporazumi i netrpeljivost što je izazvalo pažnju javnosti i medija, a u toj situaciji i vjernici su počeli da se dijele. Marvulić i kapelan su, naročito u vrijeme turističke sezone, strance odvrćali od odlaska na misu u veliku crkvu gdje je služio Bušić, već su strance svraćali u kapelu pri župskom stanu gdje su ova dvojica stanovali. Strancima su za Bušića govorili: „Nemojte ići u veliku crkvu na misu, jer tamo je jedan svećenik komunist“. Tako je došlo do sukoba i u ovom pitanju, a motivi tog sukoba su bili prvenstveno nacionalne i političke prirode. Marvulić kao Albanac i jedan od potpisnika predstavke nije htio da ustupi mjesto Bušiću koji je bio Hrvat-Jugosloven i „crveni pop“.

I situacija oko predstavke i nadbiskupovog odgovora se iskomplikovala. O tome je don Ivo Bušić sredinom 1967. godine pismom izvijestio Vilka Webera, sekretara Društva katoličkih svećenika u SR Hrvatskoj, a Komisija za vjerska pitanja Hrvatske je to pismo prosljedila crnogorskim kolegama.¹⁶ Bušić je naveo da je u nadbiskupiji i Ulcinju maha uzeo šovinizam albanskih sveštenika, da sveštenike koje su druge nacionalnosti nazivaju strancima i da im poručuju da napuste nadbiskupiju. Tvrdio je da je predstavka u stvari pokušaj da nadbiskupija pređe u albanske ruke i da se Primasija srpska nazove Primasijom albanskom. Smatrao je da nadbiskupov odgovor nije ništa smirio, već da ovi sveštenici idu dalje sa svojim zahtjevima. Poslali su delegaciju u Rim i u Beograd kod izaslanika Svete Stolice pri Vladi SFRJ monsinjora Maria Kanje. Bušić je ocijenio da ovi sveštenici uporno traže svoja „albanska prava“, da je od njih pretrpio niz uvreda i da su mu nakon povlačenja iz župe Sv. Đorđa u Ulcinj prijetili i ubistvom. Od ovih sveštenika optuživan je kod crkvene hijerarhije kao prokomunistički orijentisan. Te optužbe su upućene nadbiskupu i izaslaniku Vatikana pri Vladi SFRJ.

SVETA STOLICA RJEŠAVA SUKOB E U BARSKOJ NADBISKUPIJI

Sukobi u nadbiskupiji su izazvali pažnju Svete Stolice. To je bio jedan od razloga boravka izaslanika Svete Stolice Maria Kanje u Crnoj Gori od 28. maja do 1. juna 1967. godine.¹⁷ U Baru je boravio 28. maja i tada su ga posjetili gotovo svi sveštenici iz Bara i

14 DACG, 411, k. 20, Zabilješka o posjeti nadbiskupa barskog Aleksandra Tokića Republičkoj komisiji za vjerska pitanja 31. 10. 1966.

15 DACG, 411, k. 24, Republička komisija za vjerska pitanja – Saveznoj komisiji za vjerska pitanja, Titograd, 30. 12. 1968.

16 DACG, 411, k. 21, Komisija za vjerska pitanja Izvršnog vijeća SR Hrvatske – Komisiji za vjerska pitanja SR Crne Gore, Zagreb, 13. 7. 1967.

17 DACG, 411, k. 22, Zabilješka o posjeti Predsjedniku Izvršnog vijeća SR Crne Gore Vidoju Žarkoviću, izaslanika Sv. Stolice pri Vladi SFRJ mons. Maria Cagne, Titograd, 1. 6. 1967.

Ulcinja. Sudeći prema tvrdnjama don Iva Bušića, Kanja je imao razumijevanje za stavove potpisnika predstave, pa je na nagovor Kanje jedan od ovih sveštenika (Petar Perkoli) napustio Udruženje.¹⁸ Bušić je ovog sveštenika nazvao albanskim ideologom koji je namjeravao da postane pomoćni biskup. Kanja je oštro prigovorio nadbiskupu kada je saznao da je Bušić predsjednik Udruženja katoličkih sveštenika i nadbiskupu je rekao: „Vi umjesto da ga kaznite vi mu dajete bolje župe i odlikujete ga“.

Služba državne bezbjednosti (SDB) u Crnoj Gori je pomno pratila ova dešavanja i o tome je sačinila izvještaj.¹⁹ Izvještaj SDB-a je u potpunosti potvrdio ocjene don Iva Bušića. SDB je 1967. godine izvjestio da su sveštenici Barske nadbiskupije podijeljeni na nacionalnoj osnovi, i da je albansko sveštenstvo koristilo političke prilike za osvajanje pozicija u nadbiskupiji i za pridobijanje građana. Fratari skoro svih graničnih župa: Marstjepović, Filipaj, Jankaj i Marđokić su promovisali nacionalističke i šovinističke stavove. Prema ocjeni SDB-a, sveštenici Albanci nijesu uspjeli da potisnu ostale katolike sa rukovodećih položaja u nadbiskupiji, ali su uspjeli da nametnu svoju politiku nadbiskupu, koji se u stvari nije slagao s njima, ali je bio primoran da pod stalnim pritiskom pravi kompromise, naročito u pitanju razmjesta sveštenstva. Albanski sveštenici su uspjeli da u drugi plan potisnu sveštenike koji su htjeli da doprinose sređivanju odnosa između crkve i države. Predsjednika Udruženja katoličkih sveštenika don Iva Bušića su dobrim dijelom izolovali od ostalog sveštenstva i nadbiskupa, pod optužbom da je uvijek radio protiv interesa crkve. Svoje stavove su nametnuli apostolskom delegatu i izaslaniku Mariu Kanji. Kanja je bio nezadovoljan stanjem u Barskoj nadbiskupiji i to stanje je nazvao konfuznim. Kritikovao je rad sveštenika i za to je krivio Udruženje, navodeći da ono ne dozvoljava sveštenicima da se okrenu crkvi i njenim problemima. Kanja je naveo da je zabranjeno iz biskupskih konferencija ići u Udruženje. Nakon razgovora sa sveštenicima Albancima miješao se i u pitanja razmjesta sveštenika po župama, govoreći da Bušića nije trebalo poslati u Ulcinj, da Perkolića treba imenovati za provikara, i da se hitno imenuju konzulatori iz redova Albanaca.

Nadbiskup Tokić je pod pritiskom monsinjora Kanje morao da udovolji većini zahtjeva iz predstave. On je u februaru 1968. godine okupio sve sveštenike nadbiskupije i obavijestio ih da je odlučio da smijeni Rendića sa mjesta generalnog vikara i sekretara, i da za konzulatore postavi: Perkolića, Marstjepovića, Kolovića i Rendića.²⁰ Don Ivo Bušić je prigovorio da to nije dobro jer među konzulatorima nema člana Udruženja katoličkih sveštenika. Tokić je naveo da je to nemoguće, ali da vlast i svi znaju da on ima rodoljubiva osjećanja. Rendić nije bio zadovoljan odlukom o smjeni sa većih položaja i imenovanjem za konzulatora i izjavio je da će se žaliti na nadbiskupovu odluku. Bušić je naveo da su sveštenici Albanci imali veliki animozitet prema Rendiću, čak veći nego prema njemu. Na ovom sastanku sveštenici albanske nacionalnosti su nastavili da propagiraju naciona-

18 DACG, 411, k. 21, Komisija za vjerska pitanja Izvršnog vijeća SR Hrvatske – Komisiji za vjerska pitanja SR Crne Gore, Zagreb, 13. 7. 1967.

19 DACG, 411, k. 22, Sekretarijat za unutrašnje poslove SR Crne Gore – Služba državne bezbjednosti, Djelatnost klera u Crnoj Gori u 1967. godini, Titograd, 28. 10. 1967.

20 DACG, 411, k. 24, Pismo don Iva Bušića sekretaru Republičke komisije za vjerska pitanja Božu Martinoviću, Ulcinj, 13. 3. 1968.

lne ciljeve. Sveštenik Filipaj je predložio da se u Sv. Đorđu na Bojani sagradi crkva kao zavjetno svetište Majke Božje, koja bi se zvala Majka Božja Dobrog Savjeta, po ugledu na svetište Majke Božje u Skadru. Smatrao je da bi to trebalo započeti u godini kada se slavila 500-godišnjica smrti Skender-bega. Protiv ovog predloga se pobunio Perkolić koji je smatrao da ne treba miješati svetište sa Skender-begom i da bi to bilo miješanje u politiku. Sveštenik Jankaj je izjavio da Albanci imaju puno pravo da i sa religioznog stanovišta da slave Skender-bega.

NEZAVIDAN POLOŽAJ DON IVA BUŠIĆA

Nakon Tokićeve odluke sveštenici albanske nacionalnosti su bili zadovoljni jer je usvojena većina njihovih zahtjeva, a njihov sledeći cilj je bio da potisnu don Iva Bušića iz Ulcinja. Na rješenje nadbiskupa Tokića o premještanju Bušića u Ulcinj don Pavle Marvulić se žalio Kongregaciji *Propaganda fide* u Vatikanu.²¹ Prefekt *Propaganda fide* bio je kardinal Agagianian, školski drug Marvulića. U cilju rješavanja stanja u ulcinjskoj župi *Propaganda fide* je u decembru 1967. godine nadbiskupu Tokiću uputila pismo u kome je navela da dekret nadbiskupske kurije kojim je postavljen Bušić nije u skladu sa crkvenim pravilima. U pismu, koje su potpisali kardinal i prefekt Agagianian i podsekretar Eduardo Pekoraio, navedeno je, da uviđajući teške pastoralne prilike u Barskoj nadbiskupiji, mole nadbiskupa da don Bušića premjesti u drugu župu u nadbiskupiji, koja nije inferiornija od Ulcinja, i da se to uradi čim se za to ukaže prilika. Drugo rješenje je bilo da se Marvulić za dobro mira sam povuče i onda bi *Propaganda fide* sanirala nezakonitost dekreta kojim je Bušić postavljen za župnika u Ulcinju.

Nadbiskup je upoznao Bušića s ovim pismom, nakon čega je Bušić u februaru 1968. godine uputio pismo kardinalu Agagianianu. Bušić je smatrao da je Marvulić ovaj spor mogao s njim riješiti umjesto što se obratio Rimu, apostolskom delegatu u Beogradu i nadbiskupu. Bušić je izjavio da je spreman da se povinuje svakom razboritom rješenju, ali da u nadbiskupiji nije moguće pronaći župu koja odgovara ulcinjskoj i da ne može prihvatiti izbacivanje na ulicu. Kongregacija *Propaganda fide* je u martu 1968. godine odgovorila Bušiću da je apostolski delegat u Beogradu dobio instrukciju da sasluša zainteresovane po ovom pitanju kako bi se pronašlo rješenje. U međuvremenu, Marvulić je boravio u Rimu gdje je govorio protiv Bušića, a nadbiskup Tokić je rekao Bušiću da se protiv njega vodi kampanja jer je predsjednik Udruženja katoličkih sveštenika Crne Gore. Bušić je tražio pomoć od Komisije za vjerska pitanja. Naveo je: “Ne bi trebalo da me zapustite i napustite baš sada, jer moje je sve dato u službi našoj zemlji”.²²

Nadbiskup Tokić je sredinom juna 1968. od Kongregacije *Propaganda fide* dobio pismo u kome je obaviješten da što hitnije riješi pitanje ulcinjskih sveštenika i da stvori neki red jer je stanje nepodnošljivo i na štetu vjernika, i da ako nadbiskup Tokić nije u

21 DACG, 411, k. 24, Republička komisija za vjerska pitanja – Saveznoj komisiji za vjerska pitanja, Titograd, 30. 12. 1968.

22 DACG, 411, k. 24, Pismo don Iva Bušića sekretaru Republičke komisije za vjerska pitanja Božu Martinoviću, Ulcinj, 13. 3. 1968.

stanju da riješi ovo pitanje o tome obavijesti Kongregaciju, koja će preduzeti potrebne korake.²³ Tokić je potom pošao na Biskupsku konferenciju u Zagreb, a nakon toga u Rim, gdje se konsultovao i oko ovog pitanja.²⁴ Tokić je Bušiću savjetovao da prihvati prelaz u župu Šušanj u blizini Bara, koja je pripadala Kotorskoj biskupiji. Bušić je to odbio i tražio je da pređe u župu Titograd, ali Tokić to nije mogao da mu udovolji jer je ta župa data salezijancima. Bušić je tražio pomoć od Komisije za vjerska pitanja i istovremeno je naveo da se njegov rad ne cijeni. Naveo je:

S druge strane vidim da su me vlasti ostavile i niko ne misli na me ni o meni. Ja ću se nekako probiti kroz život, ali ovaj kraj će osjetiti moj gubitak, jer je moj život bio posvećen onome što je najvažnije danas a to je: bratstvu i jedinstvu naših naroda!

Bušić je predsjedniku Republičke komisije za vjerska pitanja Velizaru Perunoviću tvrdio da je pobornik jugoslovenstva i da je kao Hrvat dobar Jugosloven.²⁵ No, crnogorska vlast nije mogla ni htjela da se miješa u postavljanje sveštenika.

Tokić se nakon toga konsultovao s nadležnima u Rimu, Zagrebu i apostolskim delegatom u Beogradu, i ponovo je sugerisao Bušiću da prihvati župu Šušanj kod Bara.²⁶ Bušić je opet odbio i naveo da nadbiskup u ovom slučaju nema dovoljno autoriteta jer se plašio intirga don Marvulića u Rimu. Marvulić se hvalio da ima „vreću dokumenata“ protiv Tokića, a Tokić se plašio da će mu to potkopati funkciju.

Don Ivo Bušić je pao u nemilost pa je 1968. godine od kardinala Agagianiana dobio poslednju ponudu-ultimatum: ili da ide u penziju ili da pređe u župu Šušanj. Bušić je o tome izvijestio potpredsjednika staleškog Društva katoličkih sveštenika SR Hrvatske dr Franja Didovića.²⁷ Bušić je u oktobru 1968. godine prešao u župu Šušanj. Naveo je da je izbačen iz Barske nadbiskupije i da mu se to desilo jer je bio predsjednik Udruženja katoličkih sveštenika Crne Gore. Smatrao je da za to odgovornost ima i crnogorska vlast, jer je tvrdio da niko iz vlasti nije učinio ništa da ga zaštiti od progona. Tvrdio je da živi u bijedi, da gladuje i da je bolestan. Bušić je naveo da u Udruženje niko neće da pristupi i da i oni koji su u njemu osjećaju nelagodu. Strahovao je da će uskoro svi sveštenici napustiti Udruženje i da će on ostati „general bez vojske“. Komisiju za vjerska pitanja je prekorio zbog toga što su tako dozvolili da se potcijeni i poništi njegov rad u Udruženju i uopšte zasluge Udruženja na uspostavljanju odnosa između države i crkve. Crnogorska vlast nije mogla da se miješa u ovo, ali je nagradila Bušićev doprinos. Bušić je 1968. godine

23 DACG, 411, k. 24, Republička komisija za vjerska pitanja – Saveznoj komisiji za vjerska pitanja, Titograd, 30. 12. 1968.

24 DACG, 411, k. 24, Pismo don Iva Bušića sekretaru Republičke komisije za vjerska pitanja Božu Martinoviću, Ulcinj, 16. 6. 1968.

25 DACG, 411, k. 24, Pismo don Iva Bušića predsjedniku Republičke komisije za vjerska pitanja Velizaru Perunoviću, Ulcinj, 18. 10. 1968.

26 DACG, 411, k. 24, Republička komisija za vjerska pitanja – Saveznoj komisiji za vjerska pitanja, Titograd, 30. 12. 1968.

27 DACG, 411, k. 24, Savezna komisija za vjerska pitanja – Izvršnom vijeću SR Crne Gore, Komisiji za vjerska pitanja, Beograd, 10. 1. 1969.; Pismo Don Iva Bušića potpredsjedniku staleškog Društva katoličkih sveštenika SR Hrvatske dr. Franju Didoviću, Šušanj, 7. 11. 1968.

odlikovan Ordenom bratstva i jedinstva sa srebrnim vijencem. Republička komisija za vjerska pitanja je na sjednici u novembru 1968. godine donijela odluku da se kod Izvršnog vijeća izdejstvuje da mu se, kao predsjedniku Udruženja katoličkih sveštenika Crne Gore, obezbijedi mjesečna plata od 500 dinara preko budžeta Udruženja za naredni period.²⁸

U pismu apostolskom delegatu Mariu Kanji u Beogradu u novembru 1968. godine Bušić je naveo da je nakon 38 godina protjeran iz svoje matične Barske nadbiskupije, da je kažnjen nakon vjerne službe i istjeran u najzadnju župu Kotorske biskupije.²⁹ Bušić je naveo da formalni razlog zbog njegove aktivnosti u Udruženju nije pravičan, jer crkvene vlasti nikad nijesu zvanično zabranile takva Udruženja. Naveo je da je kardinal Agagianian uvažio sve tvrdnje don Pavla Marvulića i da mu je zato dao ultimatum: ili Šušanj ili penzija. Bušić je smatrao da je sve urađeno bez dokaza o njegovoj ikakvoj krivici. Zato je od Kanje tražio da mu kaže u čemu je njegova krivica. Kanja je Bušiću cinično odgovorio da njegovo premještanje nije nikakva kazna, već da je to priznanje Bušićevom sveštenučkom radu. Naveo je da je to premještanje Bušićeva velikodušna saradnja u sanaciji atmosfere u Ulcinju.

Komisija za vjerska pitanja je, na osnovu prepiske Bušić-Tokić-Kanja-*Propaganda fide* zaključila da stav prema Bušiću i njegovo premještanje iz Ulcinja u Šušanj nije stvar nadbiskupa Tokića, iako je on Ordinarij, već da je to djelo *Propaganda fide* i apostolskog delegata Kanje. Komisija je procijenila da je Tokić sa Bušićem u dobrim odnosima i da je Tokić u nekoliko slučajeva izlazio u susret Bušiću i uvažavao njegove sugestije. No, prema ocjeni Komisije, nadbiskup Tokić je u svojoj dijecezi bio dosta nemoćan, bez dovoljno autoriteta, konfuzan, zaboravan i neodlučan. Sveštenici, a još više hijerarhija, nijesu ga cijenili jer su smatrali da nije dovoljno pametan ni preduzimljiv. Komisija je dodala da se Tokić, pored toga, plaši svog položaja. Komisija je smatrala da je u ovom slučaju presudilo lično poznanstvo Marvulića i kardinala Agagianiana, odnosno presudio je stav *Propaganda fide* i izaslanika Kanje. Takođe, nakon intervencije *Propaganda fide* i izaslanika Kanje, nadbiskup Tokić je morao da pooštri odnos prema Udruženju katoličkih sveštenika i njegovim članovima. Zbog tih odluka don Ivo Bušić je morao da napusti nadbiskupiju. Nakon prelaska u Šušanj, Bušić se obratio članu Republičke komisije za vjerska pitanja Momu Pejanoviću kome je naveo da je nadbiskup Tokić imao negativan stav prema Udruženju, ali da to nije javno ispoljavao već da je proveo tihe sankcije.³⁰ Nadbiskup je pomoć koju je dobijao iz Vatikana dijelio sveštenicima koji nijesu bili članovi Udruženja. Postavljao ih je na položaje u nadbiskupiji, odnosno na mjesta konzulatora, dok članovi Udruženja nijesu imali funkcije u nadbiskupiji.

Iako se nije miješala u postavljanje sveštenika crnogorska vlast nije htjela da se odrekne uticaja u nadbiskupiji koji je imao don Bušić. Kada je Bušić penzionisan vratio se da živi u Ulcinj 1970. godine. Bušić je molio sekretara Republičke komisije za vjerska

28 DACG, 411, k. 24, Zapisnik sa sjednice Republičke komisije za vjerska pitanja, Titograd, 26. 11. 1968.

29 DACG, 411, k. 24, Republička komisija za vjerska pitanja – Saveznoj komisiji za vjerska pitanja, Titograd, 30. 12. 1968.

30 DACG, 411, k. 28, Pismo Don Iva Bušića članu Republičke komisije za vjerska pitanja Momu Pejanoviću, Ulcinj, 26. 6. 1970.

pitanja Boža Martinovića da utiče na vlast da mu da veću penziju zbog njegovih zasluga.³¹ Žalio se da je izolovan i da ga je crkva odbacila. Bio je u lošim odnosima sa sveštenicima nadbiskupije, naročito sa Albancima, ali je naveo da se neće uklopiti u njihove ideje kao što je to uradio nadbiskup Tokić. Izjavio je da mu Tokić nije htio dati ni malu pozjamicu za koju ga je molio kada se vratio u Ulcinj. Republička komisija za vjerska pitanja je podržala predlog Opštinske konferencije Socijalističkog saveza radnog naroda, Opštinske skupštine i Opštinske konferencije Saveza komunista – Ulcinj da se don Bušić penzionise po diskrecionom pravu i da mu se prilikom odmjeravanja penzijskog osnova obezbijedi odgovarajući tretman adekvatan njegovom radu i zaslugama. Bušić je i dalje bio najpouzdaniji oslonac vlasti na području Barske nadbiskupije.

SMIRIVANJE SUKOBA

Nakon ovih odluka unutrašnji sukob u Barskoj nadbiskupiji se smirio ali je i dalje bilo netrpeljivosti. Nadbiskup je u januaru 1969. godine u Komisiji za vjerska pitanja tvrdio da prema njemu ne postoji neka opozicija i da su sveštenici uglavnom mirni bez neke akcije koja bi zasluživala veću pažnju.³² Ipak, naveo je da je značajan broj sveštenika albanske nacionalnosti protiv sveštenika iz Slovenije Jakova Rendića i da ga ne trpe. Rendić je premješten je sa dužnosti sekretara nadbiskupije na dužnost konzulatora i najavio je žalbu, ali ga je Vatikan odlikovan crvenim pojasom, što je bio način da se umiri. Tokić je odgovorio i na ostale zahtjeve iz predstavke.³³ Dao je odobrenje za prevod misala na albanski jezik, koga je preveo Filipaj i štampao na Tokićevom ciklostilu u nadbiskupiji. Ohrabeni ovim ustupcima sveštenici albanske nacionalnosti su tokom 1969. godine promovisali velikoalbansku politiku i isticali da je za ostvarenje tih ciljeva potrebna podrška građana albanske narodnosti.³⁴ Dali su političku podršku albanskim demonstracijama na Kosovu i u Tetovu koje su izbile 1968. godine, i isticali su da se albanski narod ne može miriti sa postojećim stanjem i tretmanom Albanaca u SFRJ, već da treba istrajati u borbi za ostvarenje nacionalnih zahtjeva.

Istovremeno, Tokić je nastojao da uticaj Barske nadbiskupije proširi i na susjednu skadarsku oblast u Albaniji, gdje su vjerske prilike bile izuzetno teške s obzirom na to da je Albanija 1967. godine postala prva država u svijetu koja je ustavom zabranila religiju. Nadbiskup je tokom posjete Komisiji za vjerska pitanja u januaru 1969. godine naveo da je u novembru 1968. godine iz Albanije prebjegla grupa od oko 15 lica, među kojima je bio i jedan sveštenik.³⁵ Tražili su pomoć nadbiskupa kako bi im crnogorske vlasti dozvolile da

31 DACG, 411, k. 28, Pismo Don Iva Bušića sekretaru Republičke komisije za vjerska pitanja Božu Martinoviću, Ulcinj, 29. 10. 1970.

32 DACG, 411, k. 24, Zabilješka o posjeti barskog nadbiskupa Aleksandra Tokića Komisiji za vjerska pitanja, Titograd, 17. 1. 1969.

33 DACG, 411, k. 28, Pismo Don Iva Bušića sekretaru Republičke komisije za vjerska pitanja Božu Martinoviću, Ulcinj, 29. 10. 1970.

34 DACG, 411, k. 27, Odnosi sa Katoličkom crkvom, Titograd, 28. 1. 1970.

35 DACG, 411, k. 24, Zabilješka o posjeti barskog nadbiskupa Aleksandra Tokića Komisiji za vjerska pitanja, Titograd, 17. 1. 1969.

ostanu kod svoje rodbine u Ulcinju, ali su ti ljudi nakon kratkog vremena vraćeni u Albaniju. Nadbiskup je naveo da ih tamo očekuju visoke kazne a sveštenika vjerovatno smrtna osuda. Nadbiskup je smatrao da prebjegle nije trebalo vraćati u Albaniju. Ovim postupcima je želio da, pored širenja uticaja Barske nadbiskupije u Albaniji, utiče i na Albance u Crnoj Gori, odnosno da se pokaže kao borac za njihova vjerska i nacionalna prava.

ZAKLJUČAK

Unutrašnji sukob u Barskoj nadbiskupiji je nastao zbog različitih koncepcija nadbiskupa Tokića i Ordinarijata s jedne strane, i većine sveštenika albanske nacionalnosti s druge strane. Nadbiskup je nastojao da, u skladu sa odlukama Drugog vatikanskog koncila, Protokola između SFRJ i Svete Stolice i osobenosti Barske nadbiskupije, sprovodi misionarske ciljeve i u tome se najviše oslanjao na sveštenike iz Slovenije, dok je zbog dobrih odnosa s crnogorskim vlastima tolerisao rad don Iva Bušića, predsjednika Udruženja katoličkih sveštenika Crne Gore. Sveštenici albanske nacionalnosti su htjeli da Barska nadbiskupija prvenstveno bude nacionalna institucija albanskog naroda u Crnoj Gori i nijesu trpjeli prisustvo sveštenika sa strane. Kako bi ostvarili svoje ciljeve zahtijevali su da im se daju glavne funkcije u Ordinarijatu i da se potisnu sveštenici sa strane, a naročito don Ivo Bušić. Nadbiskup Tokić nije mogao da riješi ove sukobe i zato su se umiješale Sveta Stolica i Kongregacija *Propaganda fide*.

Sveta Stolica je u slučaju predstavke 12 sveštenika i položaja don Iva Bušića procijenila da mora udovoljiti nacionalnim zahtjevima sveštenika Albanaca, jer su Albanci činili ogromnu većinu vjernika u Barskoj nadbiskupiji, ali pod uslovom da to ne ugrozi interese crkve. Pod uticajem Kongregacije *Propaganda fide* i izaslanika Maria Kanje udovoljeno je većem broju zahtjeva koje je 12 sveštenika albanske nacionalnosti istaklo u predstavi 1966. godine. No, Sveta Stolica nije htjela da dozvoli da se od nadbiskupije napravi albanska nacionalna institucija, da se na bazi nacionalizma zaoštavaju odnosi sa vlastima i da nacionalizam bude prepreka za misionarske ciljeve. Zbog toga je Tokić ostao nadbiskup, i nastavio je da radi na svom glavnom cilju, odnosno na misionarskim zadacima. Nova crkva u Titogradu, koja je otvorena 1969. godine, i titogradska župa su bili srž tog rada. Tu nije bilo kompromisa sa sveštenicima albanske nacionalnosti. Župa u Titogradu je bila osnova za Tokićevo nastojanje da pravoslavne Crnogorce vrati u nekadašnju vjeru. Zato je nadbiskup, suprotno obećanjima, početkom 1970. godine u Titograd doveo još jednog mladog sveštenika salezijanca iz Slovenije.³⁶ On je postavljen na dužnost pomoćnika titogradskog župnika Josipa Bakana. S obzirom na to da su oni bili salezijanci a da su svi albanski sveštenici – franjevci bili potpisnici predstavke, to govori i o rivalitetu dva monaška reda.

U unutrašnjem sukobu u Barskoj nadbiskupiji albanski sveštenici su ostvarili najveći dio zahtjeva i bili su zadovoljni time. To su smatrali važnim ostvaranjem, jer su tu situaciju koristili da u župama djeluju kao albanski nacionalni ideolozi. U tome su osjećali uticaji

36 DACG, 411, k. 27, Zabilješka o posjeti Republičkoj komisiji za vjerska pitanja nadbiskupa barskog Aleksandra Tokića, Titograd, 13. 3. 1970.

albanskih demonstracija na Kosovu i Makedoniji 1968. godine, kao i promjene politike u Albaniji od 1967. godine. Najveći poraz u ovim dešavanjima pretrpjelo je Udruženje katoličkih sveštenika Crne Gore, odnosno don Ivo Bušić. Sveta Stolica nije željela u svojim redovima politiku bratstva i jedinstva već misionarstvo u skladu sa potrebama crkve, a don Bušić je bio prepreka. Premještanjem Bušića iz Barske nadbiskupije Sveta Stolica je zadala težak udarac Udruženju. Albanski sveštenici su tako uspjeli da se oslobode uticaja, ne samo sveštenika Hrvata, već i sveštenika koji je bio jugoslovenski orijentisan. No, ni crnogorska vlast nije dozvolila potpuno gubljenje uticaja, pa je Bušića pomagala moralno i materijalno, a SDB je pažljivo pratio sve nacionalne i političke aktivnosti Ordinarija i sveštenika Barske nadbiskupije.

Sveta Stolica i Ordinarij su kroz nadbiskupiju htjeli da ostvare misionarske ciljeve, albanski sveštenici su htjeli da je pretvore u nacionalnu instituciju, a crnogorska vlast da aktivnosti nadbiskupije budu van politike i da ima detaljan uvid u njenu djelatnost. Na ovim interesima i relacijama odvijali su se unutrašnji sukobi u Barskoj nadbiskupiji u ovome periodu.

INTERNAL CONFLICTS IN BAR ARCHDIOCESE 1965–1970

Dragutin PAPOVIĆ

University of Montenegro, Faculty of Philosophy, 81400 Nikšić,

Danila Bojovića bb, Montenegro

e-mail: papovicd@t-com.me

SUMMARY

The internal conflict in the Bar archdiocese was caused by the different conceptions of Archbishop Tokić and the Ordinariate on the one hand and the majority of ethnic Albanian priests on the other. The Archbishop sought to conduct missionary goals in accordance with the decisions of the Second Vatican Council, the Protocol between Yugoslavia and the Holy See and the peculiarities of the Bar archdiocese. In his work he mostly relied on Slovenian priests and due to good relations with Montenegrin authorities she tolerated the dealings of don Ivo Bušić, the president of the Association of Catholic Priests of Montenegro. The ethnic Albanian priests wanted the Archdiocese to be primarily a national institution of the Albanian people in Montenegro and did not like the presence of the priests from the outside. In order to achieve their goals they demanded the main positions within the Ordinariate and sought to limit the influence of the priests from the outside, especially don Ivo Bušić. Archbishop Tokić was unable to resolve these conflicts because of which the Holy See and the Congregation "Propaganda fide" interfered.

When it comes to don Ivo Bušić's petition and his position, the Holy See estimated that it had to satisfy the national claims of the Albanian priests because the Albanians constituted the vast majority of the churchgoers in the Archdiocese of Bar, but on condition that this would not jeopardize the interests of the church. Under the influence of the Congregation of "Propaganda Fide" and apostolic envoy Mario Kanja, the majority of requests put forward by 12 priests of Albanian nationality in 1966 were met. However, the Holy See did not want to allow the Archdiocese to become an Albanian national institution, its relations with the authorities to become tainted by the nationalism or for the nationalism to become an obstacle to its missionary goals.

Through the internal conflict in the Bar archdiocese, the Albanian priests managed to have most of their requests fulfilled and were satisfied by this. This was considered an important accomplishment, because they used the situation in the parishes to act as the Albanian nationalist ideologues. In this way their impact was felt in the Albanian rallies in Kosovo and Macedonia in 1968, as well as in the political changes in Albania in 1967. The Association of Catholic Priests of Montenegro sustained the biggest defeat in these events, particularly don Ivo Bušić. The Holy See did not want a policy of brotherhood and unity amongst their ranks, but a missionary work which would suit the needs of the church, and don Bušić was considered an obstacle. Moving Bušić from the Bar archdiocese the Holy See set a heavy blow to the Association. The Albanian clergy thus managed to break free of the influence, not only of Croat priests, but also the Yugoslav-oriented ones. However, Montenegrin authorities did not allow a complete loss of influence, so they supported Bušić both morally and materially, and the State Security

Service closely monitored all national and political activities of the Ordinariate and the priests of the Archdiocese of Bar.

The Holy See and the Ordinariate of the Archdiocese of Bar wanted to achieve their missionary goals, the Albanian priests wanted to turn the archdiocese into a national institution, while Montenegrin authorities wanted the archdiocese out of politics and to have a full insight into its activities. The internal conflicts in the Archdiocese of Bar in this period were inspired by such interests and relations.

Keywords: Bar archdiocese, Aleksandar Tokić, Albanian priests, Ivo Bušić, nationalism, Holy See, Sacra congregatio de propaganda fide

IZVORI I LITERATURA

- DACG, 411** – Državni arhiv Crne Gore, Podgorica (DACG), Republička komisija za vjerska pitanja (fond 411).
- Turčinović, J. (1986):** Drugi vatikanski koncil. Dokumenti. Zagreb, Kršćanska sadašnjost.
- Akmađža, M. (2003):** Uzroci prekida diplomatskih odnosa između Vatikana i Jugoslavije 1952. godine. *Croatica Christiana Periodica*, 27, 52, 171–202.
- Akmađža, M. (2004):** Pregovori Svete Stolice i Jugoslavije i potpisivanje protokola iz 1966. godine. *Časopis za suvremenu povijest*, 36, 2, 473–503.
- Andrijašević, M. Ž., Rastoder, Š. (2006):** Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003. godine. Podgorica, Centar za iseljenike Crne Gore.
- Folić, Z. (2007):** Država i vjerske zajednice u Crnoj Gori 1945–1965. Podgorica, Istorijski institut Crne Gore, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje.
- ILCG** – Istorijski leksikon Crne Gore, 5. Podgorica, Daily Press, VIJESTI, 2006.
- Pirjevec, J. (2013):** Tito i drugovi, II deo. Beograd, Laguna.
- Radić, R. (2002):** Država i verske zajednice 1945–1970. Drugi deo: 1954–1970. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije.

ARBOGASTOVA »GERMANSKA« KARIERA

Aleš MAVER

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija

e-mail: ales.maver@um.si

IZVLEČEK

Prispevek obravnava vojaško in politično kariero frankovskega vojskovodje v rimski službi Arbogasta, ki je odigral odločilno vlogo v bitki pri Frigidu leta 394 na strani poražencev. Njegov vzpon in vzpon njegove družine postavlja v kontekst vse večje vloge germanskih vojakov v rimski vojski v obdobju od vladavine cesarja Konstantina Velikega naprej. Sprašuje se o njegovem rodbinskem ozadju in skladno z večinskim mnenjem v sodobnem zgodovinoписju opozarja, da bi v Arbogastu težko gledali prvaka »restavracije poganstva« v Rimu, kot so mu pripisovali krščanski viri s konca 4. in z začetka 5. stoletja. Prispevek tudi pokaže, kako je Arbogast s svojim vodenjem zadev na dvoru slabotnega cesarja Valentinijana II. utiral pot germanskim vojaškim poveljnikom 5. stoletja, ki so v veliki meri obvladovali procese političnega odločanja v zahodnem delu rimske države.

Ključne besede: Arbogast, pozna antika, Teodosij Veliki, Germani v rimski vojski, Franki, bitka pri Frigidu

LA CARRIERA »GERMANICA« DI ARBOGASTE

SINTESI

L'articolo presenta la carriera politica e militare del generale franco Arbogaste nell'esercito che ha giocato un ruolo decisivo dalla parte dei sconfitti nella battaglia di Frigido del 394. La sua ascesa e della sua famiglia pone nel contesto del crescente ruolo dei soldati germanici all'interno dell'esercito romano durante il periodo del regno dell'imperatore Costantino il Grande e a seguire. L'autore si pone la domanda sul passato della sua famiglia e secondo l'opinione della maggioranza della storiografia contemporanea pone in risalto che sarebbe difficile vedere in Arbogaste quel campione della »restaurazione del paganesimo« a Roma come, invece, gli veniva attribuito dalle fonti cristiane dalla fine del IV e agli inizi del V secolo. L'articolo inoltre mostra come Arbogasto nel gestire le faccende alla corte del debole imperatore Valentiniano II spianava la strada ai comandanti militari germanici del secolo V che sono in gran parte dominavano i processi politici decisionali nella parte occidentale dello stato romano.

Parole chiave: Arbogaste, tarda antichità, Teodosio il Grande, germani nell'esercito romano, franchi, battaglia di Frigido

UVOD

Kot ob cesarju Teodoziju najpomembnejši akter bitke pri Frigidu septembra 394, ki upravičeno velja za »edini dogodek svetovnozgodovinskega pomena v vsej antični zgodovini našega prostora« (Bratož, 1994, 5), je poznoantični vojaški mojster (*magister militum*; o samem položaju gl. temeljno študijo Demandt, 1970) Arbogast gotovo ena ne le najzanimivejših, marveč tudi najotipljivejših vojaških osebnosti iz antičnega obdobja, katerih kariera je povezana z današnjim slovenskim ozemljem. Obenem si ga velja ogledati kot človeka, ki stoji v dolgi verigi vojaških poveljnikov germanskega porekla v rimski vojski, a s pospeški svoje kariere že ubira nova, za 5. stoletje nedvomno pomembna pota.

Prav njegova vloga v spopadu med Teodozijem Velikim in uzurpatorjem Evgenijem je bila s tista, ki je najbolj zaznamovala njegovo zgodovinsko podobo, čeprav je v smer prihodnjih desetletij bolj kazala njegova dejavnost na dvoru Valentinijana II. Najbolj lapidarno in vplivno je omenjeno zgodovinsko podobo verjetno zakoličil cerkveni zgodovinar Rufin, ko je ob koncu svojega opisa dogajanja pri Frigidu zapisal: *Arbogaste duce nequiquam, deo adverso, Eugenius ante Theodosii pedes victis post terga manibus adducitur, ibique vitae eius et certaminis finis fuit* (Rufinus, 2000, *Historia ecclesiastica* 2.33).¹ Nič čudnega, če je vojaški mojster v številnih poznejših zapisih (in deloma še v sodobnem zgodovinopisju) ohranil poteze prvaka domnevne »poganske restavracije« v času Evgenijeve uzurpacije (čemur se je nazadnje postavil po robu Cameron, 2011, predvsem 75 in 82–87), kot bo razvidno v nadaljevanju.

Vendar lahko že na samem začetku zapišem, da je bil Arbogast v prvi vrsti trezen in prizemljen vojak in politik in, četudi v zanikanju »poganske restavracije« in njegove vloge v njej ne bi šli tako daleč kot Cameron, verjetno obvelja Leppinovo mnenje o njegovi realni oceni šibke mobilizacijske moči poganskih kultov (Leppin, 2003, 207). Sodil je pač v njegovem času že dolgo vrsto Germanov v rimski vojaški službi. Prav slednja je verjetno največ prispevala, da je Arbogastovo frankovsko ljudstvo ob delnih plemenskih identitetah sčasoma razvilo še širšo skupno (frankovsko; prim. Geary, 1996, zlasti 85–89, ali Postel, 2004, 125 s.). O tem priča že eno najzgodnejših pričevanj o frankovski navzočnosti v rimski vojski, nagrobni napis iz Panonije za rimskega vojaka frankovskega porekla, na katerem se slednji označuje *Francus ego cives, miles Romanus in armis* (CIL 3, 3576).² Če se je frankovska integracija v rimsko vojsko začela že v zgodnji drugi polovici 3. stoletja po Kr., ki ji pripada tudi navedeni epitaf, je širši razmah doživela po za germanska plemena ob srednjem in spodnjem Renu sicer bolečih spopadih z rimsko vojsko pod vodstvom mladega Konstantina. Sin Konstancija Klora si je prav na hrbtih frankovskih upornikov, ki so prodirali čez Ren na rimsko stran, pridobival priznanje javnosti kot uspešen vojskovodja (prim. denimo Demandt, 2007, 78). A čeprav so voditelji upornikov in številni germanski vojščaki končali pred zvermi v Treverih (Trierju), so ti stiki sočasno širše odprli vrata Frankom v rimsko vojsko, predvsem v njene

1 »Čeprav se je vojskovodja Arbogast pogumno bojeval proti Božji volji, so Evgenija z rokami, zvezanimi na hrbtu, pripeljali Teodoziju pred noge in tam je bilo konec njegovega življenja in boja.«

2 »Kot civilist sem Franku, pod orožjem pa rimski vojak.«

mobilne, v notranjosti cesarstva razporejene enote (*comitatenses*; prim. Bleckmann, 2009, 195 s., in Postel, 2004, 126). Sorazmerno kmalu so začeli v vojaških vrstah razen tega posegati po najvišjih mestih. Če je bil prvi germanski vojaški mojster (*magister militum*) nemara že Ursus leta 338, zagotovo pa Salija leta 344 (Demandt, 2007, 312), se komaj desetletje pozneje na sceni pojavi prvi Frank s tako visokim činom. Bil je to že docela asimilirani Silvan, sin frankovskega kneza Bonita, ki se je odlikoval v Konstantinovih bojih s sovladarjem Licinijem. Leta 355 ga je predvsem sumničavost Konstantinovega sina Konstancija II. prisilila celo k uzurpaciji cesarske oblasti, kar ga je sicer stalo glave (Ammianus Marcellinus, 1968–1978, 15.5). Germanom je bila pot na tron pač zaprta še več kot stoletje pozneje (Demandt, 2007, 217 in 256), česar se je Arbogast zelo dobro zavedal in se s takšno mislijo, kakor bo razvidno, ni niti poigral.

Je pa Silvan zanj in za druge germanske vojskovodje v rimski službi v 4. in 5. stoletju v več ozirih zanimivih zgled. Kot rimskega poveljnika pehote (*magister peditum*) ga je Konstancij II. poslal na Ren, da bi odvratal vdore svojih rojakov na rimsko ozemlje (Barcelò, 2004, 118). Obenem po razkritju intrig zoper njega in izsiljeni uzurpaciji zanj ni prišel v poštev beg čez Ren k Frankom, ker so ga opozorili, da bi ga slednji ubili ali kar izročili cesarju (Wolfram, 1997, 66). Razumljivo je bil Arbogast v svojem času še bolj oddaljen od svojih korenin onkraj Rena kot Konstancijev vojaški mojster. Le *comes domesticorum* (podpoveljnik rimskih čet v Galiji) Malobaud, Arbogastov sodobnik, je vzporedno uspešno ohranjal obe, rimsko in frankovsko identiteto, saj je ne glede na svojo vlogo v rimski vojski obdržal tudi položaj frankovskega plemenskega kralja (Wolfram, 1997, 66).

GERMANŠKE VOJAŠKE KARIERE

Kar je Silvanov vzpon v Konstancijevem času napovedoval, se je v polnosti razmahnilo v času vladanja Valentinijanove dinastije. Franki so na vodilnih vojaških funkcijah zamenjali Alamane, za katere je v petdesetih letih 4. stoletja še kazalo, da si bodo v vojski zagotovili primat (Bleckmann, 2009, 219). Pred Arbogastom sta se po karierni lestvici najvišje povzpela Franka Merobaud in Bauto. Oba sta dosegla celo konzulsko čast, Merobaud v letih 377 in 383 in Bauto leta 385, ko je bil sokonzul Teodozijevega sina in tedaj že formalnega sovladarja Arkadija, poznejšega vladarja vzhodnega dela cesarstva.³ Ko je nastopil svoj konzulat, je panegirik v njegovo čast sestavil sam Avguštin, tedanji dvorni retor v Mediolanu (gl. Augustinus, 2012, 6.6, in Geary, 1996, 32). Konzulat je dosegel še vojaški mojster v vzhodnem delu cesarstva Rihomer, ki ga je Teodozij po uspešnem poveljevanju v državljanski vojni proti Maksimu, o kateri bo še govor, določil celo za poveljnika v bitki pri Frigidu, a je tik pred odhodom na zahod na smrt zbolel in umrl (Zosimus, 1971–1986, 4.55; prim. Cameron, 2011, 99).

Omenjena Bauto in Rihomer sta bila vsekakor Arbogastova sorodnika. Rihomer je bil njegov stric, medtem ko Bauto bizantinski menih Janez Antiohijski, predvsem od poganskih virov odvisni kronist iz 7. stoletja, razglša kar za njegovega očeta (Johannes

3 O Merobaudu gl. Ammianus Marcellinus, 1968–1978, 30.5.10, in Zosimus, 1971–1986, 4.17.19.

Antiochenus, fr. 280; Roberto, 2005).⁴ To seveda pomeni, da je bil Arbogast, ki mu sicer nekateri niso nikdar prenehali oporekati njegovega barbarstva, tako tudi omenjeni Janez Antiohijski (prim. Cameron, 2011, 281, op. 35), še veliko bolj vpet v vrhnje sloje rimske družbe kot nekdanji predhodnik Silvan. Če je bil Bauto zares njegov oče, je bila sočasno njegova sestra Elija Evdoksija, ki se je 27. aprila 395, že po Teodozijevi smrti januarja istega leta, poročila s cesarjevim sinom in nekdanjim sokonzulom svojega očeta Arkadijem ter imela kot cesarica menda odločilen vpliv na moža, tudi v verski politiki (Leppin, 2003, 223). Zgodovinska ironija je sicer, da je prav energična hči frankovskega vojaškega mojstra goreče nasprotovala vplivu barbarov v (vzhodno)rimski vojski (Bleckmann, 2009, 219). Arbogast je potemtakem vsekakor izšel iz okolja, že prežetega z rimsko kulturo, glede na Evdoksijo pa je povsem mogoče, da ni bil le daleč od religije »svobodne Germanije« in blizu z novoplatonizmom prežete različice rimskega poganstva, kot mu priznavajo vsi sodobni raziskovalci (prim. izrecno Wolfram, 1997, 91, in Geary, 1996, 32), marveč nemara celo kristjan (kar nazadnje vsaj dopušča Cameron, 2011, 75 in *passim*).

ARBOGASTOVA KARIERA

Na sceni se poznejši vojaški mojster in vojskovodja Evgenijeve vojske pri Frigidu pojavlja sorazmerno kratek čas, med letoma 380 in 394. Prvič ga srečamo že kot izkušenelega vojaka, in to v povezavi z dvema človekoma, ki sta pravzaprav največ prispevala k njegovi karieri. Prvi je njegov predhodnik in domnevni oče Bauto, drugi pa sveže, šele januarja 379 v cesarja povzdignjeni vladar Vzhoda Teodozij (o okoliščinah njegovega imenovanja dobro Leppin, 2003, 40–44). Slednji se je v prvih letih po hadrianopelski katastrofi leta 378 soočal z velikimi težavami v spopadih z Goti, zaradi katerih je bil sicer sploh postavljen za Gracijanovega socesarja, in po enem od občutnejših neuspehov v tem boju na območju Makedonije je moral za pomoč zaprositi zahodnega cesarskega kolega, ki mu je na pomoč poslal prav enote pod poveljstvom obeh omenjenih frankovskih vojskovodij. Bauto in Arbogast sta se izkazala: Fritigernove Gote sta uspela potisniti nazaj v Trakijo (Zosimus, 1971–1986, 4.33; prim. Kulikowski, 2007, 151; Leppin, 2003, 47 s., ali Heather, 1996, 135).

Pozneje je bilo Arbogastovo delovanje omejeno na zahodni del rimske države, kjer je Teodozij oblast formalno prevzel šele malo pred smrtjo, po zmagi pri Frigidu. Bauto, pod katerim je služil, je namreč svojo poveljniško vlogo opravljal najprej pod Gracijanom, po njegovi nasilni smrti leta 383 – ob uzurpaciji Magna Maksima (o njej Demandt, 2007, 159–163, in Leppin, 2003, 87 ss.; prim. še Cedilnik, 2004, 334–338) – pa na dvoru njegovega še mladoletnega brata Valentinijana II., s katerim bo ostal Arbogast tesno povezan vse do njegove zgodnje smrti, v novi rezidenci v Mediolanu. Tukaj je Bauto dosegel vrhunec svoje kariere z že omenjenim (rednim) konzulatom za leto 385. Leto poprej je pod vtisom odločnega nastopa škofa Ambrozija očitno potegnil s slednjim v znamenitem sporu o kipu Viktorije v rimski senatni zbornici (gl. Ambrosius Mediolanensis, 1968,

4 Kljub temu, da gre za pozen vir, Cameron, 2011, 85, in Demandt, 2007, 165, o njem ne dvomita. Nekoliko previdnejšo formulacijo uporabi Leppin, 2003, 106.

Epistula 18.1; o tem nazadnje Cameron, 2011, 39–51), kar meče določeno luč tudi na – predvsem pri krščanskih piscih – velikokrat prežvečen odnos njegovega sina do verskih vprašanj.

Bautovo sončenje v slavi po dosegi konzulata je bilo razmeroma kratko, ker je že kmalu po letu 385 umrl. Na tej točki začenja njegov domnevni sin Arbogast ubirati pota, ki se izkažejo za pionirska in kažejo v prihodnost. S pomočjo sebi zvestih čet si nekako 386 ali 387 zagotovi predhodnikov položaj vojaškega mojstra, čemur lahko Valentinijan II. le nemočno prikima (Leppin, 2003, 106). Podoben vzorec se v 5. stoletju še nekajkrat ponovi, tudi zato, ker (zahodno)rimski prestol zasedajo Valentinijanu podobni otroški ali najstniški cesarji (o tem pojavu gl. Molè Ventura, 1992). Nadaljevanje zgodbe je pokazalo, da je bil Arbogast za svojega nominalnega gospodarja še veliko večja nadloga, kakor je bil to motor Valentinijanovega vzpona na prestol Merobaud za njegovega brata Gracijana.

A najprej so se nad milanski dvor, kjer je imela ob Arbogastu glavno besedo znamenita in zloglasna Justina, mati mladega vladarja, zgrnile preizkušnje drugačne vrste. Magnus Maksim, ki je kljub temu, da si je oblast pridobil na nezakonit način in da je veljal za Gracijanovega morilca,⁵ sorazmerno nemoteno vladal velikim delom zahodnega dela cesarstva, se je odločil izkoristiti šibkost svojega sovladarja in vdreti v Italijo. Za izgovor mu je sicer služila filoarijanska politika Valentinijanovega dvora v Milanu, predvsem cesarjeve matere Justine (prim. Rufinus, 2000, *Historia ecclesiastica* 2.15), ki ni mogla biti vsčeh niti Teodoziju, ki je bil enako kot uzurpator zagnan nicejec.

Kljub temu se je vladar Vzhoda po begu Valentinijana II. in njegove družine na njegovo ozemlje, v Tesaloniko, odločil za dokončni obračun z Maksimom, čeprav odločitev, ker je bil tokratni nasprotnik njegov sovernik in nemara celo sorodnik,⁶ ni bila niti malo lahka (prim. Cedilnik, 2004, 335). Verjetno zanjo pač ni bil bistvenega pomena pobožen spomin na usluge in dobrote, ki jih je prejel od Maksimove žrtve Gracijana, kakor se zdi pobožnemu zgodovinarju Rufinu (2000, *Historia ecclesiastica* 2.17), morda pa je pomembno vlogo dejansko odigrala obljava poroke z Valentinijanovo sestro Galo, s katero bi (in je) Teodozij nedvomno okrepil svoj vladarski položaj (kot meni že Zosimus, 1971–1986, 4.43). Valentinijanov vojaški mojster Arbogast je v vojaških operacijah v letu 388, med katerimi je prišlo do večjih bitk pri Sisciji in Petovioni (o njiju Bratož, 2003, 484 s., in Lotter, Bratož in Castritius, 2005, 70 ss.), odigral pomembno vlogo. Po, kakor poudarja predvsem krščanski optimist Orozj, zmagi vzhodnega cesarja nad Maksimom samim pred Akvilejo skoraj brez žrtev (Orosius, 2001, 7.35.1–5) je v Galiji obračunal z uzurpatorjevim sinom in sovladarjem Viktorjem. Omenjeni Orozj je njegov uspeh pozneje pripisoval poveljnikovi (pravilni) odločitvi, da stopi na stran pobožnega cesarja Teodozija. Zapisal je namreč: *Potentia Dei non fiducia hominis victorem semper extitisse Theodosium, Arbogastes iste praecipuum in utroque documentum est, qui et tunc, cum Theodosio paruit, tantis instructum praesidiis Maximum ipse minimus cepit et nunc, cum adversus eundem Theodosium collectis*

5 Že Rufinus, 2000, HE 2.14, sicer ugotavlja, da je bil ta *suorum magis proditione quam vi hostium peremptus est*.

6 Vsekakor pa je bil njegov oče, starejši Teodozij, Maksimov nadrejeni. Prim. Cedilnik, 2004, 334–336, ali Leppin, 2003, 90 s.

Gallorum Francorumque exundavit, nixus etiam praecipuo cultu idolorum, magna tamen felicitate succubuit (Orosius, 2001, 7.35.12).⁷

Kakor koli, Teodozij v tem času očitno nikakor ni dvomil o lojalnosti frankovskega vojaškega mojstra (prim. denimo Cameron, 2011, 57), pa tudi ne o lojalnosti njegove družine, ker je enako vlogo, kot jo je na dvoru Valentinijana II. opravljal Arbogast, na svojem, kot že omenjeno, zaupal njegovemu stricu Rihomerju. Tudi sicer je vsaj nekoliko negotovo, v kolikšni meri je Arbogast po zmagi nad Maksimom deloval na lastno pest, v kolikšni meri pa je bil (ali je vsaj mislil, da je) podaljšana Teodozijeva roka (kot bi kazala denimo opazka pri Kulikowski, 2007, 162). Vsekakor vzhodnemu vladarju, ki je bil po vladarskem stažu svojemu zahodnemu kolegu sicer formalno podrejen, še na misel ni prišlo, da bi obračun z Maksimom izkoristil samo za povrnitev prave (nicejske) vere Valentinijanu II., kot baja predvsem Rufin (2000, *Historia ecclesiastica* 2.17), marveč si je v zahodnem delu cesarstva nameraval zagotoviti trajni vpliv. Zato isti Rufin pretirava, ko zapiše, da *posteaquam Romam inlustri triumpho invectus est, ad propria rursus regna remeavit* (Rufinus, 2000, HE 2.17),⁸ saj se je Teodozij v svojo domeno vrnil šele leta 391, tri leta po Maksimovi smrti in potem, ko so ga na Vzhod klicale nujne zadeve (o njegovem obdobju v zahodnem delu cesarstva obširno Leppin, 2003, 135–167). V tem času je nedvomno poskrbel, da je imel nominalni gospodar zahodne polovice kolikor toliko proste roke le v galski prefekturi, pri čemer je slednja resda obsegala tudi Britanijo in Hispanijo.

A Teodozij je vgradil še eno varovalko. Valentinijan, ki mu je še pred povratkom umrla dominantna mati Justina, se je na sedež svojega dvora v Vieni v južni Galiji leta 389 odpravil skupaj z Arbogastom. Ta je nekako takrat pridobil vsaj po Leppinovem mnenju nekoliko izmuzljivi naslov komes (*comes*), ki je vsekakor nakazoval posebno bližino z mladim, oasemnajstletnim cesarjem (Leppin, 2003, 137). Če je res šlo za bližino, se na mladeniča nikakor ni odrazila blagodejno, kakor zgovorno pričajo po galoromanskem zgodovinarju Sulpiciju Aleksandru (o njem gl. Zecchini, 2003, 334) pobrani paberki v *Frankovski zgodovini* Gregorja iz Toursa (Gregorius Turonensis, 1964, 2.9). Valentinijanovo nemoč dobro povzema pri Gregorju ohranjena opazka, da *clauso apud Viennam palatii aedibus principe Valentiniano paene infra privati modum redacto, militaris rei cura Francis satellitibus tradita, civilia quoque officia transgressa in coniurationem Arbogastis* (Gregorius Turonensis, 1964, 2.9).⁹ Hkrati je razvidna komesova spretnost, ker se obdaja z rojaki in počasi vso oblast zbira v svojih rokah. V svojem hišnem priporu mora mladi vladar požreti še kar nekaj simbolnih ponižanj. Tako pred Frankovim mečem ne more rešiti dvorjana, ki se je zatekel pod njegov vladarski ornat, pri čemer gre slednji celo v franže, dokument o svoji razrešitvi pa vse bolj objestni komes posmehljivo raztrga,

7 »Da je bil Teodozij vedno zmagovalac zaradi Božje moči, ne zaradi zaupanja v človeka, v obeh smislih najbolje dokazuje Arbogast. Slednji je po eni strani takrat, ko je bil pokoren Teodoziju, sam kot najmanjši premagal s tolikšno vojaško silo opremljenega Največjega (Maksima), po drugi strani pa je zdaj [pri Frigidu, op. A. M.], ko je imel proti istemu Teodoziju na voljo obilo zbranih galskih in frankovskih sil in se je oprl še na izredno čaščenje malikov, vendarle zlahka podlegel.«

8 »Potem ko se je v Rim pripeljal v sijajnem triumfu, se je vnovič vrnil na svoje območje vladanja.«

9 »Potem ko je vladarja Valentinijana zaprl v palačo v Vieni in ga domala ponižal na raven zasebnika, je skrb za vojsko izročil frankovskim spremljevalcem, tudi civilne službe pa so prešle v Arbogastovo domeno.«

češ, nisi ti tisti, ki mi bo ukazoval (gl. Leppin, 2003, 205). Seveda spodletijo vsi poskusi za osamosvojitvev. Ko skušajo odposlanci poganskih senatorjev Valentinianu popihati na dušo in mu predlagajo, naj večjo samostojnost v razmerju do Teodozija – kajpak tudi v njihov prid – pokaže z vrnitvijo Viktorijinega kipa v zbornico, jih mora zahodni cesar (nedvomno po Arbogastovih navodilih) zavrniti (Cameron, 2011, 83). (Seveda omenjena epizoda ni ovira, da ne bi Arbogast pri Rufinu in predvsem pri Oroziju obveljal za prvaka poganske reakcije.) Slednjič se domisli še ene rešilne bilke v verski sferi in se leta 392 obrne na škofa Ambrozija s prošnjo, naj ga pride krstiti, kar je za enaindvajsetletnega in zdravega cesarja v tistih časih še nenavaden predlog.¹⁰ Morda računa, da si bo tako pridobil podporo vplivnega cerkvenega voditelja in politika (kot domneva Leppin, 2003, 204). Toda slednji se na pot odpravi zaman.

15. maja 392 pride v palači v Vieni namreč do dogodka, ki ne vpliva usodno in dokončno samo na zadnjega moškega predstavnika Valentinianove dinastije, temveč posledično tudi na Arbogasta. Rufin (2000, HE 2.31) prelomnico opiše takole:

Interea Valentinianus in occiduis partibus animis, quantum aetas patiebatur, ardentibus rem publicam gerens causis etiam nunc latentibus laqueo vitam finivit. Sed hoc quidam dolo ducis sui Arbogastis factum confirmabant, idque quam maxime publica tenebat opinio. Alii a commissi quidem scelere ducem alienum dicebant, sed causas praestitisse, quibus in hoc adolescens animi indignatione cogereetur, quod minus ei tamquam per aetatem nondum valido libera de omnibus indulgeret imperia. Fuere tamen nonnulli sacerdotum, qui pacis ab eo, qui post creatus est, legatione suscepta immunem esse ducem a mortis scelere apud Theodosium testarentur.¹¹

Ljudski glas je za Valentinianovo smrt nesporno v veliki meri krivil frankovskega komesa neposredno. Orozij je (o čemer dobro piše Zecchini, 1987, 54) slabi dve desetletji za Rufinom takšno razlago tako rekoč že prodal za suho zlato (Orosius, 2001, 7.35.10):

Igitur Valentinianus iunior regno restitutus extincto Maximo eiusque filio Victore, quem imperatorem Gallis Maximus reliquerat, ipse in Galliam transiit: ubi cum tranquilla republica in pace ageret, apud Viennam dolo Arbogastis comitis sui, ut ferunt, strangulatus atque, ut voluntariam sibi conscivisse mortem putaretur, laqueo suspensus est.¹²

10 Teodozij se je denimo sicer dal krstiti pri trintridesetih letih, a ko je bil na smrt bolan.

11 Medtem je Valentinijan, ki je v zahodnem delu vodil državo s prizadevnostjo, kolikršno je pač zmogla njegova mladost, iz še do danes neznanih razlogov končal svoje življenje v zanki. Vendar nekateri trdijo, da je bila to zvijača vojskovodje Arbogasta, in to v največji meri trdi tudi javno mnenje. Drugi sicer pravijo, da vojskovodja ni imel opraviti s samim zločinom, da pa je priskrbel vzroke, s katerimi je mladeniča prisilil vanj zaradi globokega gneva, ker mu domnevno zaradi njegove mladosti še ni dovolil, da bi o vsem svobodno odločal. Vendar so bili nekateri duhovniki, ki so, potem ko je Valentinijanov naslednik poslal mirovno odposlanstvo, pred Teodozijem pričali, da je vojskovodja prost krivde za to zločinsko smrt.

12 Mlajši Valentinijan je, potem ko mu je Teodozij po smrti Maksima in njegovega sina Viktorja, ki ga je Maksim pustil kot cesarja v Galiji, vrnil kraljevsko oblast, torej sam odšel v Galijo. Ko je tam mirno živel, ker

Danes se zgodovinarji večinoma nagibajo k drugi pri Rufinu ponujeni možnosti, da je namreč Arbogast s svojim ravnanjem mladeniča sicer pahnil v samomor, vendar si ga v danih okoliščinah nikakor ni želel, kaj šele, da bi imel pri njem prste vmes (prepričljivo Kulikowski, 2007, 162). Veliko znakov je o komesovi nepripravljenosti na tak razplet. Ta se je sočasno izkazala za pomembno gibalno poznejših dogodkov.

VRHUNEC IN ZATON

Nekako tri mesece je Arbogast bržkone čakal na Teodozijevo imenovanje novega cesarja za Zahod. Vzhodni vladar se, ne glede na to, da mu je izumrtje potencialno konkurenčne dinastije v moški liniji prišlo prav (kot denimo zatrjuje Cameron, 2011, 57), za kaj takega ni odločil. Resda je imel na razpolago kar dva za sovladarja že oklicana sinova, toda njunim sposobnostim nikakor ni toliko zaupal, da bi bil prepričan, da bosta kos premetenemu komesu in se ob njiju ne bo ponovila žalostna usoda Valentinijana II. (tako Demandt, 2007, 166). Ko odziva ni, se Arbogast, ki mu je bolj ali manj jasno, da kot barbar sam ne more doseči priznanja kot vladar, odloči za samostojno akcijo. Za cesarja 22. avgusta 392 postavi relativno obskurnega dvornega uradnika (*magistra scrinii*) Evgenija, s čimer se na dolgi rok seveda odprejo vrata za novo državljansko vojno. Ime frankovskega komesa se – verjetno predvsem zaradi njegove vloge v bitki pri Frigidu in že navedene Rufinove oznake, češ da se je boril *deo adverso* – sočasno zveže s tistim, kar so krščanski sodobniki doživljali kot ponovni (in zadnji) vzpon poganstva v Rimu in kar kot takšno dogajanje figurira še med sodobnimi znanstveniki, toda o njegovem obsegu so mnenja močno deljena.¹³ K železnemu repertoarju likov iz tega procesa sodi tudi Arbogast. A kar se njega tiče, je Cameron z utemeljenimi razlogi pokazal, da če že ni bil morda kristjan (kot zagotovo njegova sestra), ni bil nikakršen vodja poganškega upora proti Teodoziju (predvsem Cameron, 2011, 83–87). Kar je izvedel, spada bolj v domeno dvornih intrig in prevratov, ne verske revolucije.

Tako se v kraljestvo legend bržkone seli tudi znamenita epizoda iz Ambrozijevega življenjepisa Pavlina iz Nole, v kateri naj bi Arbogast in omenjeni Flavijan krščanskim duhovnikom v Mediolanu pred odhodom v odločilni spopad grozila s pretvorbo bazilike v hlev in z vpoklicem duhovščine v vojsko (Paulinius, 2005, 31).¹⁴

Kakor koli, spopad se je potem, ko je Teodozij ignoriral Evgenijev konzulat za leto 393, izkazal za neizbežnega, a se je zaradi težav vzhodnega vladarja doma zamaknil vse do druge polovice leta 394. Dovolj, da sta Evgenij in Arbogast vojsko ob renski meji okrepila s frankovskimi in alamanskimi četami, kar je frankovskemu komesu zlasti oporekal barbarom izrazito nenaklonjeni Orozij (gl. predvsem Orosius, 2001, 7.35.12).

v državi ni bilo pretresov, ga je njegov komes Arbogast, kakor pravijo, zvalil v past in zadavil, nakar ga je obesil, da bi mislili, da si je sodil sam.

13 Tudi če ne pristanemo na skrajno tezo Alana Camerona, da »poganske renesanse« ob koncu 4. stoletja sploh ni bilo.

14 Cameron, 2011, 84, izraža o anekdoti mnenje, da je Pavlin imeni Arbogasta in Flavijana prepisal od Rufina, spremembo namembnosti svetišča pa pobral od Teodozijevega ravnarja z enim konstantinopelskih poganskih templjev.

Zgodba sklepnega dejanja Evgenijeve uzurpacije, ki Arbogasta sočasno najbolj poveže s slovenskim ozemljem, je dobro znana (prim. zlasti za opise bitke pri Frigidu in njeno doživljanje pri sodobnikih temeljito predstavitev pri Bratož, 1994; gl. denimo še Springer, 1996; Bratož, 2003, 496–501; Leppin, 2003, 216–220; Maver, 2009, 249–262; in nazadnje Cameron, 2011, 93–131 in *passim*).

Komes se je v njej po mnenju sodobnih zgodovinarjev izkazal za boljšega vojskovodjo od vzhodnega cesarja (najizraziteje v tej smeri Kulikowski, 2007, 162). Med drugim se je domislil taktične novosti, v okviru katere nasprotniku ni preprečil vstopa v branjeno območje, pač pa se mu je namenil zapreti izstop iz njih. Zaradi prestopa Arbitionove skupine, ki je bila zadolžena za obkoljevalni manever, se načrt ni izšel (Bratož, 1994, 36). Ko so se temu pridružili še elementi, ki jih je takratna javnost zlahka štela za čudežne, je bila usoda Evgenijeve vojske zapečatenata in Arbogast se je 6. septembra 394 zatekel k samomoru.

Seveda je njegova vloga v spopadu, ki ga je predvsem krščanska stran dojemala kot versko vojno, vplivala na njegovo podobo v poznejših stoletjih. Ne glede na to in ne glede na njegov končni neuspeh se je vzorec, kakršnega je razvil ob Valentinianu II. in Evgeniju, v naslednjih desetletjih velikokrat ponovil (prim. za neposredni nadaljnji razvoj do 410 npr. Meier in Patzold, 2010, ali Bratož, 2010; gl. še Bratož, 2015). In v tem je bil frankovski vojaški mojster nekakšen pionir.

ARBOGAST: A »GERMANIC« CAREER

Aleš MAVER

University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia

e-mail: ales.maver@um.si

SUMMARY

The paper discusses life and times of the Frankish general Arbogast in the Roman army and politics of the late fourth century AD. His career is depicted in the framework of a rising influence of soldiers of Germanic origin in the Roman army since the period of Constantine the Great and his military reforms. Therefore a brief survey of stages in this development is given at the beginning of the paper. Problems with emerging dual loyalties in this regard, particularly visible in the case of the usurper Silvanus in 350s, are also briefly sketched.

The second part is dedicated to Arbogast's family and to military and political rise of his supposed father Bauto and uncle Richomer. Based on these connections, the paper strongly suggests the depiction of Arbogast as an important leader of »pagan revival«, well known from the contemporary Christian sources, especially Rufinus, was false. It is even possible that Arbogast as an alleged brother of later East Roman empress Eudoxia was already a Christian. In any case, he knew weak potential of pagan cults very well.

So, his actions from the period 392–394, for which he is best remembered, can't be seen with Rufinus and Orosius as an attempt of a religious (counter)revolution, but simply as political moves of an experienced soldier-politician. In this regard, death of Valentinian II, his nominal master, most likely caught him by surprise and finally forced him to act by appointing a new emperor in the West himself. The decision led to another civil war, ending in his defeat and death at Frigidus in September 394. Nevertheless, his successful military career in footsteps of his ancestors and his cunning handling of political matters opened the path and set an important example for many Germanic military leaders in the Roman West in the fifth century, starting perhaps with the Theodosius' confidant, the Vandal Stilicho.

Keywords: Arbogast, late antiquity, Theodosius the Great, Germans in the Roman army, Franks, battle of the Frigidus

VIRI IN LITERATURA

- Ambrosius Mediolanensis (1968):** Opera 10, 1. Epistulae et acta. Tom. I: Epistularum, libri I–VI. Ur. O. Faller et al. Praegae et al., Hoelder-Pichler-Tempsky.
- Ammianus Marcellinus (1968–1978):** Römische Geschichte I–IV. Ur. W. Seyfahrt. Berlin, Akademie Verlag.
- Augustinus (2012):** Confessiones. Ur. G. Reale in M. Skutella. Milano, Bompiani.
- CIL (1893–):** Corpus inscriptionum Latinarum. Berlin, Brandenburgische Akademie der Wissenschaften.
- Gregorius Turonensis (1964):** Geschichten. Freiherr-von-Stein-Gedächtnisausgabe. Ur. W. von Giesebrecht in R. Buchner. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Orosius (2001):** Le storie contro i pagani I–II. Ur. A. Lippold. Milano, Fondazione Lorenzo Valla.
- Paulinus (2005):** Vita sancti Ambrosii. Turnhout, Brepols.
- Roberto, U. (2005):** Ioannis Antiocheni fragmenti ex Historia chronica. Berlin, De Gruyter.
- Rufinus (2000):** Scritti vari. Ur. M. Simonetti. Roma, Città nuova.
- Zosimus (1971–1986):** Histoire nouvelle I–III. Ur. F. Paschoud. Paris, Les Belles Lettres.
- Barcelò, P. (2004):** Constantius II. Die Anfänge des Staatskirchentums. Stuttgart, Klett-Cotta.
- Bleckmann, B. (2009):** Die Germanen. Von Ariovist bis zu den Wikingern. München, C. H. Beck.
- Bratož, R. (1994):** Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških piscev. Zgodovinski časopis, 48, 1, 5–45.
- Bratož, R. (2003):** Aquileia tra Teodosio e Langobardi. Antichità Altoadriatiche, LIV, 477–527.
- Bratož, R. (2010):** Gotsko zavzetje Rima 410. Pomen dogodka za zgodovino poznega rimskega cesarstva in za razvoj Zahodnih Gotov. Studia Historica Slovenica, 11, 2/3, 829–866.
- Bratož, R. (2015):** Athaulf und seine Zeit/ Athaulf and his Age. V: Vida, T., et al. (ur.): Romania Gothica II. Budapest, Eötvös Loránd University et al., 15–50.
- Cameron, A. (2011):** The Last Pagans of Rome. Oxford, Oxford University Press.
- Cedilnik, A. (2004):** Ilirik med Konstantinom Velikim in Teodozijem Velikim. Balkansko-podonavski prostor v poročilih Atanazija, Hilarija, Sokrata Sholastika, Sozomena, Teodoreta in Filostorgija. Ljubljana, ZRC SAZU.
- Demandt, A. (1970):** Magister militum. V: Ziegler, K. et al. (ur.): Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE), Supplementband XII. Stuttgart, J. B. Metzler, 553–790.
- Demandt, A. (2007):** Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284–565 n. Chr. München, C. H. Beck.
- Geary, P. J. (1996):** Die Merowinger. Europa vor Karl dem Großen. München, C. H. Beck.

- Heather, P. (1996):** *The Goths*. Malden, Oxford, Carlton, Blackwell.
- Kulikowski, M. (2007):** *Rome's Gothic Wars*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Leppin, H. (2003):** *Theodosius der Große. Auf dem Weg zum christlichen Imperium*. Darmstadt, Primus Verlag.
- Lotter, F., Bratož, R., Castritius, H. (2005):** *Premiki ljudstev na območju Vzhodnih Alp in srednjega Podonavja med antiko in srednjim vekom (375–600)*. Ljubljana, Sophia.
- Maver, A. (2009):** *Religiosi et profani principes. Rimski cesarji od Avgusta do Teodozija v latinskem krščanskem zgodovinopisju 4. in 5. stoletja*. Maribor, Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča.
- Meier, M., Patzold, S. (2010):** *August 410. Ein Kampf um Rom*. Stuttgart, Klett-Cotta.
- Molè Ventura, C. (1992):** *Principi fanciulli. Legittimismo costituzionale e storiografia Cristiana nella tarda Antichità*. Catania, Prisma.
- Postel, V. (2004):** *Die Ursprünge Europas. Migration und Integration im frühen Mittelalter*. Stuttgart, W. Kohlhammer.
- Springer, M. (1996):** *Die Schlacht am Frigidus als quellenkundliches und literaturgeschichtliches Problem*. V: Bratož, R. (ur.): *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit*. Ljubljana, Mestni muzej, 45–94.
- Wolfram, H. (1997):** *The Roman Empire and its Germanic Peoples*. Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press.
- Zecchini, G. (1987):** *Barbari e Romani in Rufino di Concordia*. *Antichità Altoadriatiche*, XXXI, 41–59.
- Zecchini, G. (2003):** *Latin Historiography. Jerome, Orosius and the Western Chronicles*. V: Marasco, G. (ur.): *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity. Fourth to Sixth Century*. Leiden, Boston, Brill, 319–345.

LA GUERRA DI CANDIA: UN CONFRONTO DI MEZZI E RISORSE

*Roberto VACCHER*Via Redipuglia 13, 31100, Treviso, Italia
e-mail: robertov88@fastwebnet.it*SINTESI*

Nell'estate del 1645 una flotta ottomana si presentò davanti alle coste di Creta ed iniziò lo sbarco di un corpo di spedizione forte di 50.000 uomini. Si apriva così un conflitto che avrebbe visto confrontarsi la Serenissima Repubblica di Venezia e l'Impero ottomano per oltre un quarto di secolo: la guerra di Candia. Entro i primi due anni di combattimento tutta Creta cadde in mani ottomane, con l'eccezione di alcune piazzeforti e della capitale del Regno. Nonostante la sproporzione delle forze in campo l'assedio di Candia durò oltre 21 anni e costò agli assediati circa 130.000 uomini. Nella prima parte del saggio si cerca di capire, attraverso fonti archivistiche e bibliografiche quali dinamiche impedirono agli ottomani di ottenere una vittoria rapida e completa. Non va poi dimenticato che un conflitto così imponente non sarebbe stato possibile senza uno sforzo logistico altrettanto gravoso. Si analizzano perciò nel saggio, attraverso lo studio delle fonti archivistiche veneziane, anche i meccanismi e il funzionamento della macchina logistica della Serenissima. Merita sicuramente attenzione un'organizzazione resasi capace di rifornire, esclusivamente attraverso il mare, un'intera città assediata per oltre vent'anni.

Parole chiave: Guerra di Candia, Venezia, Impero ottomano, logistica, Creta

THE WAR OF CANDIA: A CONFRONTATION OF MEANS AND RESOURCES

ABSTRACT

In the summer of 1645 an Ottoman fleet reached the coasts of Crete and disembarked an expeditionary force of 50,000 men. It was the beginning of a conflict that would see the Serenissima Republic of Venice confront the Ottoman Empire for over a quarter of a century: the War of Candia. Within the first two years of battle the whole of Crete fell into Ottoman hands, with the exception of some fortified towns and the capital of the Kingdom. Despite the disproportion of the forces on the field, the siege of Candia lasted over 21 years and cost the besieger about 130,000 men. Supported by archive and bibliographical sources, the first part of the essay aims to understand which dynamics impeded the Ottomans to obtain a rapid and complete victory. It is worth recalling that such a big conflict would not have been possible without an important logistic effort. As

a result, through the study of the Venetian archive sources, the essay focuses on analyzing the mechanisms and the operating of the Venetian logistic machine. Indeed, an organization able to provision an entire besieged city, for over twenty years, exclusively through the sea deserves attention.

Keywords: War of Candia, Venice, Ottoman Empire, logistics, Crete

INTRODUZIONE

Camminando per Venezia lungo la calle che da Campo S. Stefano si dirama verso piazza S. Marco, si finisce invariabilmente per trovarsi di fronte alla Chiesa di Santa Maria del Giglio. Il prospetto marmoreo di questa chiesa fu costruito del 1679 e vi spicca la statua di Antonio Barbaro, attorniato da quelle della virtù e dell'onore. La carriera del Barbaro fu legata a strettissimo filo con le vicende della guerra di Candia, dapprima provveditore d'armata e quindi nel 1666 provveditore generale alle armi in Regno¹, a memoria della sua lunga carriera, lungo il basamento marmoreo che decora il fianco destro della chiesa, è ben visibile tra gli altri, un bassorilievo raffigurante proprio la città-fortezza di Candia. Si distinguono chiaramente i bastioni e le fortificazioni che divennero famosi in tutta Europa durante l'interminabile conflitto. La guerra di Candia rappresenta uno degli eventi più importanti nella storia veneziana del XVII secolo. Nel corso di questo conflitto la Repubblica dovette segnare il passo rassegnandosi alla perdita di Creta e alla fine del suo stesso Impero da Mar. La guerra durò 25 anni, iniziata nel 1645 si concluse solo nel 1669 con la resa di Candia. Questo articolo presenta alcuni aspetti specifici del conflitto sostenuto da Venezia per la difesa di Creta, adottando però una prospettiva particolare. Molti dei contributi dedicati a questo periodo non trattano in maniera approfondita l'aspetto logistico delle operazioni né si preoccupano di spiegare come fu possibile, coi mezzi del XVII secolo ed esclusivamente via mare, mantenere per ben 22 anni uno sforzo di tale portata. Dall'altro lato viene da chiedersi come mai, a una potenza come quella Ottomana, furono necessari così tanti anni per avere ragione della resistenza veneziana. La sproporzione delle forze in campo era tale da lasciar supporre una rapida conclusione delle ostilità.

Per tutta la durata del conflitto Venezia si trovò a dover sostenere questo confronto ponendo contare quasi esclusivamente sulle proprie forze, ecco allora che lo sforzo logistico, economico e finanziario che dovette sostenere ci deve apparire ancora più imponente. Fu l'Impero ottomano ad aprire le ostilità invadendo Creta con un corpo di spedizione forte di circa 50.000 uomini. Pochi stati dell'epoca erano in grado di organizzare la medesima concentrazione di forze di cui era capace l'Impero ottomano e di mettere in pratica un'organizzazione logistica di pari livello. A causa del costo necessario per mantenere in campo un tale schieramento di forze per lunghi periodi la strategia ottomana era imperniata principalmente nella conduzione di campagne mirate, di carattere offensivo, brevi e con

1 Per maggiori notizie e una biografia di Antonio Barbaro si veda Benzoni, 1964.

un solo fronte aperto alla volta. Ecco una prima anomalia nel conflitto di Candia, dove le operazioni si trascinarono, con episodiche esplosioni di violenza, per ben 25 anni. Dopo la resa della città nel 1669 si iniziò a parlare dei costi sostenuti. Per entrambe le parti si trattò di cifre imponenti che raggiunsero standard estranei ai conflitti veneto-ottomani precedenti. A ciò si deve aggiungere il prezzo, pagato in vite umane, sostenuto in 25 anni di combattimenti. Se per l'Impero ottomano si parla di una spesa che assorbì i tre quarti del budget imperiale (Parker, 2013, 197) per la Repubblica di Venezia il denaro sborsato non fu minore. Nel 1668, l'Ambasciatore veneziano a Roma dichiarò che la guerra era costata alla Repubblica 4.392.000 ducati all'anno. Quando alcuni anni dopo la fine del conflitto si provò a fare qualche stima del totale speso, la cifra che emerse si aggirava attorno ai 125 milioni di ducati (Pezzolo, 2003, 213). Tenendo conto che nello stesso periodo le entrate della Repubblica mediamente non superavano i 4 milioni di ducati non sorprende che il debito pubblico sia cresciuto di circa sei volte tra il 1641 e il 1660.

Nonostante esistano già varie opere su questo conflitto restano aperti alcuni quesiti a cui si cercherà di dare una, per quanto parziale, risposta. La distanza tra Venezia e il teatro delle operazioni influi sicuramente sul loro andamento e sulla loro pianificazione, per quanto riguarda la Serenissima; ma cosa impedì all'Impero ottomano di avere facilmente ragione dei difensori? Nel 1645 gli stessi Veneziani si aspettavano che la Porta facesse dell'isola un solo boccone, tutto portava a pensarlo: da parte ottomana era favorevole la relativa vicinanza alle basi di partenza, l'assenza di altre guerre che potessero distrarre forze ed energie, l'enormità delle forze impiegate e non ultima una tradizione strategica che trovano proprio nella guerra di aggressione la sua logica principale. Non sembra credibile giustificare la lunghezza del conflitto con lo scarso interesse che il teatro mediterraneo avrebbe rivestito per la Porta, troppo ingenti sono stati gli investimenti economici e la perseveranza dimostrata. Altre devono quindi essere le contingenze e le sinergie che portarono un conflitto, solo apparentemente già deciso nel primo anno di campagna, a protrarsi per un quarto di secolo.

L'altra questione che si impone prepotentemente è l'enormità dello sforzo logistico e finanziario compiuto da Venezia per la difesa di Candia. I 1800 km di rotte navali che separano la capitale da Creta appaiono ancora maggiori tenendo presente che con tutta l'isola in mano nemica, dal 1647 in poi, le fortezze superstiti poterono essere rifornite solo via mare. Come fu possibile per Venezia mantenere un impegno del genere per un tempo così prolungato? Come si organizzò la macchina logistica e quali provvedimenti si attuarono per garantire la sopravvivenza giornaliera di Candia assediata? Come fu possibile superare il problema della distanza, flagello di ogni stato durante l'età moderna, garantendo un costante afflusso di rifornimenti, soldati e denaro verso Candia²?

2 Per cercare di rispondere a questi quesiti si sono studiate le fonti disponibili nell'ASV. In particolare ci si è basati sui dispacci e sulle relazioni dei provveditori alle armi della città di Candia. Inoltre sono risultati utili alcuni manoscritti custoditi nella Biblioteca Nazionale Marciana e altri presso la British Library di Londra. In particolare queste ultime fanno parte dei testi pubblicati in gran numero verso gli anni finali del conflitto e scritti da reduci inglesi e francesi. Si vedano ad esempio: Williams, 1670, Anonimo, 1669. L'ultima sortita francese è descritta anche in: Newcomb, 1669. Per quanto riguarda i documenti provenienti dalla BNM di Venezia si veda in particolare il manoscritto IT VII 657 (7481). Inoltre si è scelto di utilizzare, solo come

Fig. 1: Veduta della città di Candia e delle opere d'assedio realizzate dall'esercito ottomano durante la campagna del 1667–68. Titolo originale: *Delineation der Stadt Candia, welche von Türcken unter dem Commando des Gran Visir attackirt von 25 May bis dato den 20 Septiris Anno 1667 und 1668*, 558x370 mm, DigAM - digitales archiv marburg / Hessisches Staatsarchiv Marburg (Wikimedia Commons)

LE FORZE IN CAMPO

A opporsi all'invasione ottomana si trovavano a Creta poco più di 4.000 soldati professionisti³ (mantenuti da Venezia, a cui si sarebbero aggiunte le milizie dell'isola composte dalla cavalleria feudata, composta dalla nobiltà dell'isola e dalle cernide; queste ultime avrebbero dovuto fornire una leva di 8 – 10.000 uomini; molto disomogenee

supporto, le opere di storici coevi che scrissero sul conflitto come: Nani, 1680; Valier, 1679; Girolamo Brusoni, 1673. La maggior parte del lavoro di ricerca si fonda quindi su fonti archivistiche veneziane custodite nell'ASV. In particolare dal fondo Senato, dispacci, dispacci dei provveditori e capi da terra e da mar. Per comodità nel seguente lavoro tutte le date sono state espresse secondo il calendario gregoriano invece che secondo il more veneto, inoltre tutti i conteggi di denaro, eccetto ove diversamente specificato, sono da ritenersi espressi in ducati di conto.

3 ASV, Ptm, 543. I dispacci da aprile a giugno, nel loro insieme, riportano l'arrivo di rinforzi e danno misura dell'entità dei presidi veneziani.

per equipaggiamento ed addestramento (ASV, Ptm, 543, 6 aprile 1645), il loro apporto sarà ovviamente inferiore alle aspettative ma comunque utile nelle operazioni di assedio⁴ (BNM, IT VII 657 (7481)). Il contributo forse più importante, in termini di forze da combattimento, che la Serenissima si aspettava dai sudditi di Creta era quello destinato ad armare le galee della guardia di Candia (ASV, Ptm, 543, 11 maggio e 22 maggio 1645).

Dopo lo sbarco, le forze turche, si spinsero abbastanza rapidamente verso l'entroterra procedendo verso la Canea, entro il 27 giugno reparti di cavalleria turca stavano già saccheggiando le campagne intorno alla città (ASV, Ptm, 543, 27 giugno 1645).

La Canea cadde in soli 54 giorni di assedio e l'anno successivo anche la città e la fortezza di Rettimo seguirono la stessa sorte, dopo una resistenza di poche settimane.

Entro la fine del 1647 tutta Creta era in mano ottomana, fatta eccezione per le fortezze costiere di Spinalonga, della Suda e della capitale Candia. Proprio verso Candia si spostò l'esercito del Sultano iniziandone l'assedio nel 1648 e protraendo infruttuosamente le azioni fino al 1649. Nonostante in alcune occasioni gli attaccanti siano stati vicini a penetrare in città, l'azione dei difensori riuscì sempre a contrastarli. Rimasti parzialmente isolati, per l'interruzione dei rifornimenti provenienti da Costantinopoli e ridotti a soli 12.000 uomini, i Turchi interruppero l'assedio ritirandosi a poche miglia dalla città. Realizzarono un accampamento fortificato che chiamarono Yeni Kandiye (ASV, Ptm, 546, 31 marzo 1650), nuova Candia per i Veneziani. L'esercito ottomano rimase quindi relativamente inoperoso su queste posizioni per i successivi 18 anni. Andrea Corner lo definì «*sonnolento*» (ASV, Ptm, 549, 16 maggio 1654) nel 1654 quando ricoprì la carica di provveditore alle armi di Candia. Le ostilità si riaccesero solo in occasione delle sortite, condotte dalla guarnigione veneziana nel 1650–51, per distruggere gli approcci nemici (ASV, Ptm, 546, d 29, luglio 1650). Oppure in corrispondenza degli sbarchi veneziani tentati nel 1660 per riconquistare la Canea, sempre falliti per la rapida opposizione turca e per la disorganizzazione veneta (ASV, Ptm, 552, 22 luglio, 20 settembre 1660).

Di fatto per 18 anni i Turchi non attaccarono direttamente le fortificazioni della città di Candia limitandosi a tenerla sotto assedio⁵. Come spiegare questa condotta? Spesso si è sostenuto che l'Impero ottomano dovette dedicarsi ad altri fronti e quindi preferì distogliere risorse importanti dal fronte secondario, Creta appunto.

In particolare, a distogliere l'attenzione della Porta sarebbero stati i conflitti in Transilvania e in Ungheria dove nel 1664 l'offensiva ottomana fu arrestata a Szent Gotthard da Montecuccoli. In quest'ottica il conflitto con la Repubblica sarebbe stato considerato come un fronte secondario contro «*un avversario minore*». Lo scopo principale del conflitto sarebbe stato quello di assicurare «*la più completa sicurezza alla navigazione ottomana*» e, secondo lo storico Robert Mantran, «*l'approssimativa conduzione dei preparativi e la scarsa dinamicità di quella campagna*» oltre ai 25 anni di conflitto «*danno la misura della relativa importanza ad essa attribuita dagli ottomani*». (Mantran, 1986, 232)

4 Dal manoscritto IT VII 657 (7481) custodito alla BNM apprendiamo che in quel periodo in tutto il regno di Creta vi erano 49580 uomini atti alle armi, di questi 8479 erano descritti per soldati.

5 Gli attacchi riprenderanno solo nel maggio del 1667.

Questa tesi sembrerebbe valida ma presenta varie incongruenze. La prima delle quali ha a che fare proprio con la condotta militare tipicamente adottata dell'Impero ottomano. Se il generale Montecuccoli poteva scrivere che «*Fa il Turco le guerre corte e grosse*» e che «*Il Turco non aspetta la guerra, ma in casa d'altri la porta*» (Montecuccoli, 2002) era perché la strategia ottomana si basava sull'idea che le guerre dovessero essere condotte impiegando la maggior concentrazione di forze possibile, che dovessero durare lo stretto indispensabile e idealmente solo su un fronte per volta. L'apertura della guerra di Candia rispetta perfettamente questo assioma: sbarco in forze, conquista di una testa di ponte, conquista e messa in sicurezza dell'entroterra, attacco alla capitale nemica. Proprio su quest'ultimo punto, nel 1648 il meccanismo si inceppa. La causa contingente sembra essere costituita dai bastioni di Candia ma se spostiamo lo sguardo dall'isola di Creta, allargando lo zoom e guardando con più attenzione potremmo vedere qualcos'altro.

L'IMPERO OTTOMANO: IL LEGAME A DOPPIO FILO TRA GUERRA E CRISI ECONOMICO-POLITICA

Grazie ad una popolazione di quasi 20 milioni di abitanti e una base territoriale di circa 800.000 miglia quadrate all'Impero ottomano non mancava nulla per affrontare una lunga guerra di attrito. Sarebbe lecito aspettarsi che le conseguenze dell'enorme sforzo economico sostenuto per alimentare il conflitto siano state molto più gravi, data la base territoriale, per la Repubblica di Venezia che non per gli Ottomani. In realtà non si tarda ad accorgersi di come lo sforzo militare conseguente al conflitto coi Veneziani comportò un notevole aumento della spesa bellica e una considerevole riallocazione di risorse per l'Impero. Vi fu inoltre una grossa redistribuzione dei traffici mercantili e dei conseguenti profitti economici, il calcolo di questi ultimi in particolare può darci un buon indice per misurare l'impatto dei conflitti. In modo particolare possiamo osservare come i proventi annuali dei dazi di importazione della città di Dubrovnik crescano sistematicamente in corrispondenza di ogni stagione di guerra tra Venezia e l'Impero ottomano. Con l'interdizione delle rotte commerciali dirette tra Venezia e l'Impero il porto franco di Dubrovnik diveniva uno degli snodi preferenziali per i traffici mercantili. In corrispondenza della guerra di Candia le entrate di questo porto crebbero in maniera esponenziale passando da poco più di 26.000 ducati nel 1645 fino a un massimo di circa 500.000 negli anni centrali del conflitto. Terminata la guerra gli introiti ridiscesero verticalmente fino ai livelli del tempo di pace. Questo incremento fu di varie grandezze superiore alle oscillazioni provocate dal conflitto di Cipro (1573–40) o alla successiva guerra Austro-Turca (1683–99) (Inalcik-Quataert, 1997, 514–515). Questo dato, per quanto solamente indicativo, può darci una misura dell'impatto che ebbe la guerra di Candia su almeno una parte dell'economia dell'Impero ottomano.

I sempre nuovi reclutamenti e le richieste di grano per sfamare le truppe al fronte misero in moto una serie di processi capaci di modificare pesantemente la vita economica di varie regioni dell'Impero. In modo particolare le spese di guerra ebbero un grosso impatto, drenando risorse dalle amministrazioni periferiche e rendendo i fondi a disposizione dei governatori provinciali insufficienti. Per sopperire alla mancanza di denaro nelle

province si ricorse all'imposizione di nuove tasse, collettivamente note come *teklif-i shakka*, ed a imposte straordinarie che andarono a pesare soprattutto sulle fasce di piccoli proprietari terrieri (McGowan, 1981, 155). Si innescò un meccanismo che passando per prestiti ad usura e indebitamento portò all'accentramento della proprietà terriera nelle mani della classe più abbiente (Faroqhi, 2006, 167). Questo processo tra i suoi vari effetti ebbe anche quello di causare la diminuzione delle entrate fiscali per lo stato centrale. Infatti i piccoli proprietari terrieri, gravati da un numero sempre maggiore di imposte, non essendo più in grado di pagare finivano per abbandonare i villaggi.

Una lettera confidenziale di Mehmed IV, scritta verso la fine del 1668, al suo comandante sul campo, di fronte a Candia, esprimeva tutta la preoccupazione del Sovrano per il trascinarsi del conflitto. In particolare a preoccupare il Sultano erano le enormi spese di guerra; esprimeva quindi il suo timore che il tesoro ottomano non sarebbe stato in grado di sostenere quel livello di sforzo militare e di continuare la guerra oltre la futura campagna del 1669. La lettera arrivava alla fine del secondo, infruttuoso, anno di assalti diretti alle mura di Candia nel ventunesimo anno dell'assedio (Murphey, 1999, 186).

Come sappiamo Francesco Morosini consegnò la città, ormai indifendibile, nel settembre del 1669 quindi non sapremo mai se le paure del Sultano fossero fondate o meno. Quel che però sappiamo è che tra il 1668 e l'anno successivo la moneta dell'Impero, *akçe*, venne svalutata e il suo contenuto di argento diminuì passando da 0,23 grammi a 0,21 grammi. Questa era la seconda volta, nel corso del conflitto, che il fino dell'*akçe* veniva svilito. Tra il 1658 e il 1659 il contenuto d'argento per ogni *akçe* era infatti già stato ridotto da 0,28 a 0,23 grammi (Pamuk, 2001, 78). In pratica nel corso della guerra di Candia la valuta ottomana perse circa il 25 % del suo contenuto di argento.

Sicuramente le difficoltà economiche dell'Impero ottomano erano oggettive e provenivano da lontano. Lo scoppio della guerra coi Veneziani servì solamente a riaccendere il problema. Dopo la riconquista di Baghdad nel 1638 e la fine della guerra con l'Iran, da cui le finanze ottomane uscirono stremate, bisognerà aspettare il 1643 perché il bilancio dell'Impero registri un piccolo, quanto effimero, surplus (Faroqhi, 2006, 122). Questo risultato fu il frutto della guida del gran visir Kara Mustafa Pasha che promosse la pace sia con gli Austriaci che con l'Iran, stabilizzò la moneta, iniziò la risistemazione della proprietà terriera per allargare la base fiscale e diminuì le guarnigioni militari, particolarmente a Costantinopoli per limitare le spese (Parker, 2013, 196).

Il Gran Visir però non riuscì a costruirsi una solida base di consenso presso il Sultano e rimase vittima delle manovre del partito opposto, interno al palazzo, che portarono alla sua uccisione nel 1644. Nei 12 anni successivi si avvicendarono al governo dell'Impero ben 18 diversi gran visir e 23 tesoriere in un crescendo di instabilità e insicurezza. Gli ufficiali della burocrazia imperiale passarono da 60.000 nel 1640 a 100.000 nel 1648 con enorme aggravio dell'erario pubblico. Gli anni compresi tra la morte di Murad IV e il governo di Koprulu Mehmed Pasha furono caratterizzati da disordini, corruzione e nepotismo in un succedersi rapidissimo di designazioni e deposizioni degli alti ufficiali imperiali (Faroqhi, 2006, 49). Come ulteriore indice dell'instabilità politica dell'Impero vi è il fatto che più della metà dei governatori provinciali, designati tra il 1632 e il 1641, restarono in carica meno di un anno. Solamente una piccola parte di essi, intorno al 10 %, mantenne la sua posizione per almeno

due anni (Kunt, 1983, 70–75). Poiché le varie cariche venivano vendute, chi le comprava aveva ogni interesse a recuperare la somma investita nel più breve tempo possibile, gli effetti di questo stato di cose sono facilmente immaginabili. La dichiarazione di guerra a Venezia appare in questo contesto più come un’emanazione del partito dominante, interno alla corte ottomana e legato alla figura della sultana madre Kosem Machpeiker, che a un ponderato disegno espansionistico (Eickhoff, 1991, 26). Sicuramente nella decisione giocò un ruolo determinante la ricerca di affermazione e visibilità politica, da ottenersi attraverso lo strumento militare, oltre alla pressante necessità di mantenere in attività un grosso esercito che se lasciato inattivo poteva divenire fonte di gravi disordini. In breve tempo si palesò l’impossibilità di raggiungere contemporaneamente sia l’equilibrio delle finanze pubbliche che il mantenimento delle spese di guerra.

Iniziano quindi a delinearsi i fattori che causarono l’intermittenza dell’impegno militare ottomano: l’instabilità politica, con conseguenti rivolte interne, e le difficoltà finanziarie. A queste vanno aggiunte anche le eccezionali condizioni climatiche contingenti. Il susseguirsi di piogge torrenziali nel 1646 e un’eccezionale siccità nel 1647 colpirono i raccolti causando una grave scarsità di cibo, specialmente in una città come Costantinopoli che consumava qualcosa come 500 tonnellate di pane al giorno (Parker, 2013, 197). In questo contesto si inserì (come fattore aggravante) il blocco navale veneziano, che

Fig. 2: Veduta della battaglia di Focia del 1649. La flotta veneziana comandata da Giacomo Riva e impegnata nel blocco dei Dardanelli sconfisse una flotta ottomana che cercava di aprirsi un passaggio verso Creta. Battle of the Combined Venetian and Dutch Fleets against the Turks in the Bay of Foya 1649, Abraham Beerstraten, 1656, oil on canvas, h 151.5 cm × w 276.5 cm, Rijksmuseum in Amsterdam (Wikimedia Commons)

oltre a tagliare i rinforzi alle forze turche a Creta ebbe l'effetto collaterale di interrompere i flussi di grano verso Costantinopoli.

Nel 1647 un'invasione di locuste distrusse le coltivazioni in Moldavia, questa devastazione impedì anche i due successivi raccolti. Ancora nel biennio 1659–60 i territori sulle coste del mar Egeo e del mar Nero si ritrovarono a fronteggiare «*the worst drought in a millennium*» (Parker, 2013, 294) non nevicò durante l'inverno né ci furono piogge in primavera. Il danno per le coltivazioni e le popolazioni fu enorme sia le regioni della Romania che della Transilvania sperimentarono una carestia devastante. Durante l'estate del 1660, in luglio, anche a causa dell'estremo calore un incendio scoppiato nella capitale, Costantinopoli, si propagò senza controllo arrivando a distruggere due terzi della città.

La situazione politica, già critica dopo l'esecuzione di Kara Mustafa Pasha, si deteriorò sempre più rapidamente. La mancanza di denaro per pagare le truppe così a Candia come a Costantinopoli e i prezzi del grano che rimanevano molto alti a causa del blocco veneziano, fecero precipitare la situazione portando al regicidio di Ibrahim I il 18 Agosto 1648. La consistenza dello sforzo bellico ottomano a Creta crollò conseguentemente alla stabilità del potere centrale.

A salire al trono fu il Mehmet IV, un bambino di 10 anni, alle cui spalle si formò una nuova corrente di palazzo ostile alla sovrana madre Kosem. Quest'ultima venne brutalmente strangolata senza che questo influisse in alcun modo sulla precaria situazione. Lo stato del tesoro rimaneva molto problematico, nel 1648 il tesoro imperiale aveva registrato entrate per 362.000.000 *akçe* ma, allo stesso tempo, ne aveva spese 550.000.000.

Il cambio di regime non riuscì, nell'immediato a cambiare la situazione e nel 1650 a fronte di un aumento delle entrate a 532.900.000 *akçe* si ebbe un pari aumento delle uscite che arrivò a 687.200.000 *akçe* (Lewis, 1993, 210–211). Inoltre quello che queste cifre non ci dicono è che una buona parte delle entrate era costituita da diritti di riscossione pagati anticipatamente, attraverso un sistema di appalto delle imposte⁶. In pratica nel 1653 l'Impero ottomano, grazie a questo sistema, aveva già riscosso, dandoli in concessione, i proventi futuri di vari rami fiscali, trovandosi in una situazione peggiore di quanto le semplici entrate ed uscite non lascino intendere. Le entrate fiscali raccolte col sistema appena illustrato erano fondamentali per il finanziamento dell'Impero ottomano. Senza il ricorso a questo sistema di prestiti, che pure conobbe un periodo di crisi verso la metà del 1600, non sarebbe stato possibile mantenere né l'imponente macchina militare né l'apparato di funzionari necessari per governare l'Impero. E' opportuno sottolineare come anche le monarchie europee, in particolare quella spagnola ma anche quella francese, dipendessero dai crediti ottenuti attraverso il medesimo procedimento⁷.

I militari, detentori di Timar, congedati o arruolati per una sola campagna si davano molto spesso al banditismo sia derubando i proventi delle tasse sia imponendone di nuove

6 Questo sistema prevedeva la stipula di un contratto con un privato a cui si appaltava il prelevamento delle imposte di un determinato territorio. Colui che riceveva l'appalto doveva pagare immediatamente, al tesoro reale, una somma prestabilita. La convenienza per il potere centrale era quella di trasformare un'entrata futura, e incerta, in un affitto pagato in anticipo. Si veda Darling, 1996.

7 Per approfondire si veda il capitolo IV del volume di Conca Messina, 2016.

illegalmente. Senza un forte potere centrale a limitarli, anche i governatori provinciali si appropriavano di una parte delle rendite. La corruzione dilagava sempre più in alto con la corte del sultano a sua volta divisa in fazioni. Proprio verso la metà del diciannovesimo secolo le divisioni interne alla classe dirigente ottomana raggiunsero il loro apice assorbendo ingenti quantità di risorse e ritardando le riforme più necessarie (Faroqhi, 2006, 122–123). La percezione del dissesto dello stato era ben nota ai contemporanei tanto da spingere il Sultano, Mehmed IV, a convocare i massimi dignitari di corte per discutere le cause del continuo deficit del tesoro imperiale. Uno di essi Mustafa ibn Abdullah meglio conosciuto come Katib Chelebi fornì la propria analisi della situazione e alcune soluzioni da adottare per uscire dalla crisi. È interessante rilevare come, dal punto di vista dell'autore, non esista soluzione permanente al deficit dello stato ma sia solamente possibile procurare degli intervalli di equilibrio e ripresa. Inoltre l'autore ha una visione negativa della situazione a lui contemporanea e pur prospettando varie soluzioni e riforme non nutre ottimismo sulla loro attuazione⁸.

L'unico modo per diminuire la spesa pubblica sarebbe stato quello di tagliare la spesa militare, cioè diminuire il numero di soldati. Con la guerra in corso con Venezia questo non era possibile, anzi, privo di altri mezzi per porre termine ad una rivolta in Anatolia il Sultano fu costretto a legittimare le acquisizioni dei rivoltosi e ad incorporarli nel suo esercito, con conseguente ulteriore aumento delle spese militari. Nel marzo del 1656 si ricorse ad una svalutazione drastica della moneta per cercare di bilanciare le uscite (Parker, 2013, 201). Ciò diede immediatamente luogo ad una rivolta dei giannizzeri nella capitale stessa. Pagati con la nuova moneta non tardarono a scoprire che nessuno in città voleva accettarla, poiché troppo svalutata. Le conseguenze furono brutali e per placare i giannizzeri il Sultano acconsentì a giustiziare, su loro richiesta, 30 dignitari della sua corte considerati i maggiori responsabili della crisi. L'instabilità politica e finanziaria lasciava intanto mano libera ai Veneziani che nel 1656 ai Dardanelli coglievano la più brillante vittoria navale di tutta la guerra. Nel corso dello scontro la flotta veneziana guidata da Lorenzo Marcello annientò la flotta nemica. La morte dello stesso Marcello impedì la prosecuzione dei piani per liberare la Canea e la flotta veneziana si ritrovò presto nuovamente sulla difensiva (Setton, 1991, 187–188). La conseguenza diretta della battaglia fu la caduta delle isole di Lemno e Tenedo in mano veneziana e i Turchi dovettero considerarsi fortunati che l'attacco veneto si fosse rivolto verso due isole di dubbia utilità e non avesse mirato invece alla Canea, dove la guarnigione ottomana era pressoché isolata e priva di stipendi e rifornimenti⁹. Il 1656 può essere considerato il punto di svolta del conflitto poiché è quello più vantaggioso per i Veneziani. I Turchi pur nella loro situazione continuarono a rifiutare di prendere in considerazione qualsiasi offerta di pace che non prevedesse la consegna di Creta. La guerra continuava.

L'evento che segnò la svolta per gli Ottomani avvenne il 16 settembre 1656 quando il Sultano designò come Gran Visir Köprülü Mehmet Pasha. Costui riuscì a ristabilire il controllo centrale nei confronti dei governatori delle varie province e soffocò il malcon-

8 Katib Chelebi, 1993.

9 Riguardo alle operazioni della marina della Serenissima durante la guerra di Candia si veda Candiani, 2009.

tento e i disordini causati dai giannizzeri nella capitale. Quando morì nel 1661 lasciò la carica di Gran Visir al figlio Köprülü Fazil Ahmet. Sarà quest'ultimo il responsabile della definitiva vittoria ottomana nel conflitto con i Veneziani. A questo punto però l'attenzione turca dovette, sul serio, concentrarsi su altri fronti per l'esplosione del conflitto contro l'Austria. Le radici dello scontro si ritrovano nella campagna repressiva che Köprülü Mehmet Pascià condusse nel 1658 contro Giorgio II Rákóczi principe di Transilvania. Il conflitto si spostò poi in Ungheria, invasa dai Turchi nel 1663, la spedizione era guidata dal gran visir Köprülü Fazil Ahmet. Dopo la conquista delle fortezze di Nové Zámky e di Neu-Zrin le forze ottomane si diressero quindi su Vienna. Il 10 agosto del 1664 si scontrarono con l'esercito imperiale guidato da Montecuccoli che si era posizionato fra Mogersdorf e il convento di San Gottardo per impedire l'attraversamento del fiume Raab ai Turchi. La vittoria andò alle truppe imperiali e a soli 9 giorni di distanza dalla battaglia venne firmata la pace di Eisenburg. Terminato con questo trattato il conflitto con gli Asburgo gli sforzi ottomani tornarono a volgersi verso Creta dove già dal 1666 ripresero ad inviare nuove truppe.

Lo stesso gran visir Köprülü Fazil si recò personalmente a Candia, nel 1667, per dirigere le operazioni contro la città. Solo nel 1666 il numero delle forze ottomane a Creta tornò ad assumere l'entità necessaria per riprendere l'assedio in maniera diretta. Entro il maggio del 1667 l'esercito ottomano era già accresciuto a 36.000 uomini mentre la guarnigione veneziana ne contava poco più di 4.000. Preceduto da un violento bombardamento di artiglieria, tra il 21 e 22 maggio, l'assalto diretto alle mura riprese violentemente. Furono comunque necessari altri due anni di violenti combattimenti per logorare definitivamente i difensori.

Quando Francesco Morosini firmò la resa della città, ai primi di agosto del 1669 pose fine a un conflitto che aveva stremato entrambi i contendenti. Le condizioni di pace furono generose permettendo alla guarnigione e alla popolazione di lasciare la città in tutta sicurezza e ai Veneziani di mantenere il controllo di varie fortezze a Creta.

La lunghezza del conflitto a Creta non può quindi essere giustificata solamente sostenendo che si trattasse di un fronte secondario per la Porta. Infatti solamente negli anni tra il 1660 e il 1664, quando l'Impero ottomano fu impegnato in Ungheria e in Austria, vi fu una sovrapposizione con altri impegni militari. In quel periodo però le operazioni a Creta erano già anemiche da diversi anni e questo per il sommarsi di tre fattori: l'efficacia delle fortificazioni di Candia, il blocco navale veneziano, l'instabilità politica ottomana e le devastazioni provocate dal clima.

Di queste poi non possiamo non rilevare come la terza, cioè l'instabilità politica e le correlate difficoltà economiche, siano state amplificate, quando non direttamente provocate dal fallimento della guerra nel teatro Mediterraneo. I costi del conflitto con la Serenissima e i danni dovuti al prolungato blocco degli stretti, attuato dalla flotta veneziana, costituirono un fattore non ignorabile. Il conflitto con Venezia pesò sulle finanze ottomane per un quarto di secolo durante il quale i ripetuti tentativi ottomani di conquistare l'integrità dell'isola andarono sistematicamente frustrati (Baer, 2004, 159–181). In definitiva la guerra di Candia si dimostrò un impegno non indifferente per l'Impero ottomano che dopo avervi perso un numero stimato di 130.000 soldati e avervi

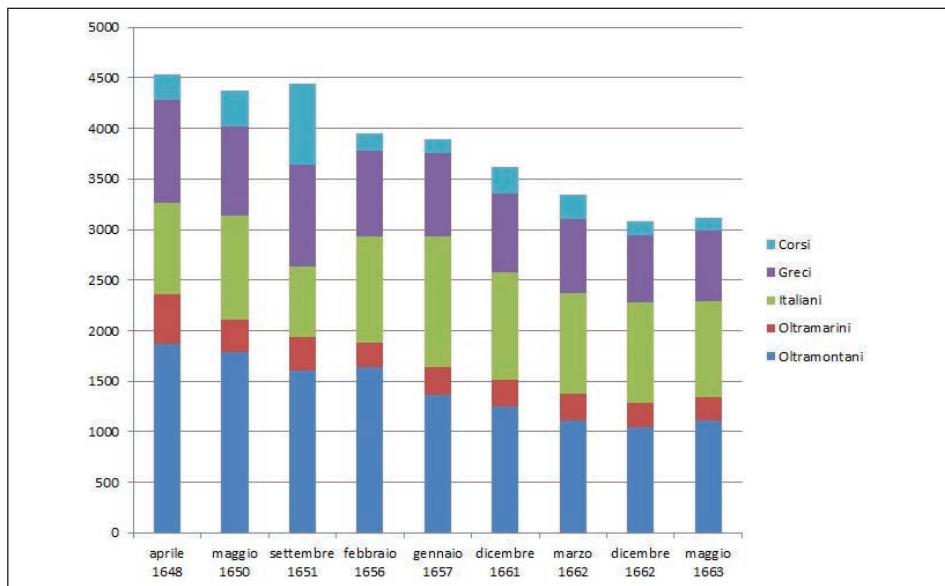
investito tre quarti del budget imperiale dovette attendere il 1669 per poter infine issare i suoi standardi sulla fortezza di Candia (Parker, 2013, 197).

VENEZIA E LO SFORZO PER MANTENERE CANDIA

Di fronte all'inattività ottomana i Veneziani si rassegnarono ad adottare un atteggiamento prettamente difensivo a Creta, per fare ciò occorreva mettere in conto un prolungato e costosissimo rifornimento di Candia da continuare ad oltranza. Lungo tutto questo arco temporale la città di Candia si trovò «*molto più combattuta dall'interni disaggi che dall'esterne violenze*» (ASV, Ptm, 546, 6 aprile 1650), a causa delle carenze nel sistema dei rifornimenti.

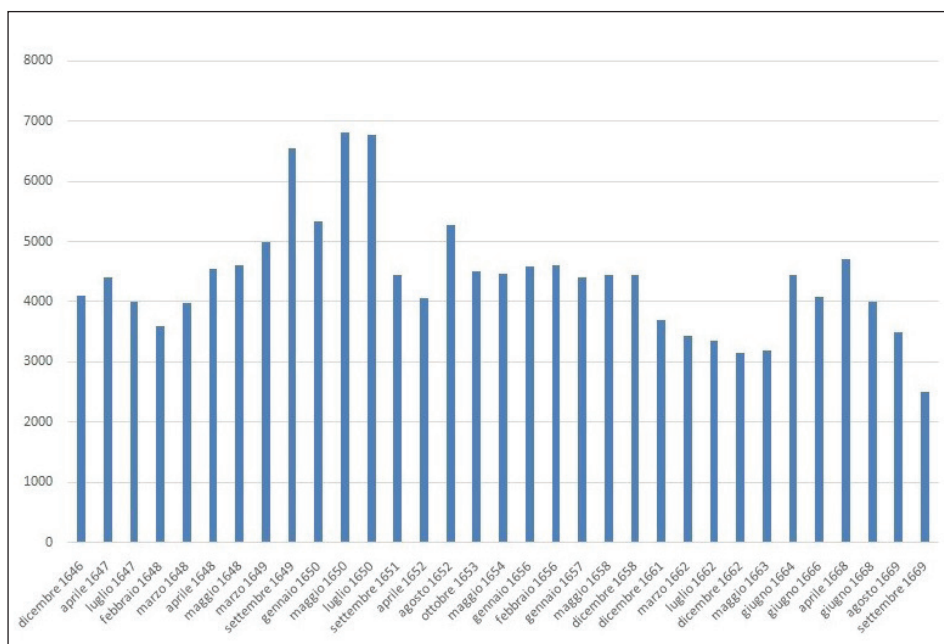
Abbastanza in fretta la consistenza numerica della guarnigione veneziana si uniformò alle nuove necessità. Per la difesa attiva delle fortificazioni erano necessari tra i 4.500 e i 6.000 uomini costantemente in armi. Si trattava di un presidio costituito per la maggior parte da soldati mercenari la cui provenienza geografica era del tutto disomogenea.

Il grafico (Graf. 1) permette di apprezzare la composizione internazionale del presidio. Le due componenti più numerose erano costituite dai soldati italiani e oltramontani. Con la categoria di oltramontani si intendevano principalmente i reparti composti da milizie

Graf. 1: Composizione geografica della guarnigione veneziana (ASV, Ptm, 546, 18 maggio 1650; Collegio, Relazioni, b81,11 settembre 1651; Ptm, 7, 29 febbraio 1655; Ptm, 553, 6 maggio 1663, Marzo 1662; Senato Rettori, 56, relazione di Nicolò Corner, provveditore generale alle armi in candia, 12 dicembre 1662)

di origine tedesca e francese. Gli oltremarini erano invece quei soldati arruolati in Istria e Dalmazia mentre con il termine di italiani venivano indicati sia soldati provenienti dalla penisola che soldati corsi. Come è facile immaginare in un presidio così disomogeneo, in cui si parlavano varie lingue diverse, potevano sorgere attriti tra le diverse componenti. In particolare doveva essere posta molta attenzione affinché sia gli ufficiali che i soldati delle varie compagnie avessero la stessa provenienza. Alcune nazionalità godevano di un prestigio riconosciuto che si rispecchiava nella loro paga, gli Oltramontani sopra tutti gli altri. Nel corso dei molti anni di guerra le opinioni tesero però ad una certa uniformità. I Greci, ad esempio, nel 1648 erano descritti come gente «*da farne poco affidamento*» e addirittura equiparati agli ammalati (ASV, Ptm, 545, 15 febbraio 1648 e 2 aprile 1648). Nel 1650 il giudizio su di loro era drasticamente mutato «*Li Greci si sostengono meglio d'ogni altra nazione e prestano anco più fruttuoso servitio non meno nel'occorrenze militari che ne travaglio de lavori*» (ASV, Ptm, 546, 18 maggio 1650). Nel 1652 il giudizio si è addirittura rovesciato a sfavore degli Oltramontani che vengono considerati i meno motivati e quelli con meno slancio, mentre i Greci dimostravano una buona tempra e gli Italiani e gli Oltremarini erano considerati mediocri (ASV, Ptm, 548, 30 aprile 1652). La resa dei vari contingenti variava in maniera altalenante, in base a vari fattori tra cui anche

Graf. 2: Presidio di Candia (I dati utilizzati per comporre questo grafico sono stati estrapolati dalle relazioni dei provveditori alle armi di Candia in: ASV, Senato, Dispacci, Ptm, 7, 495, 498, 543, 545, 546, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 556, 558, 563)

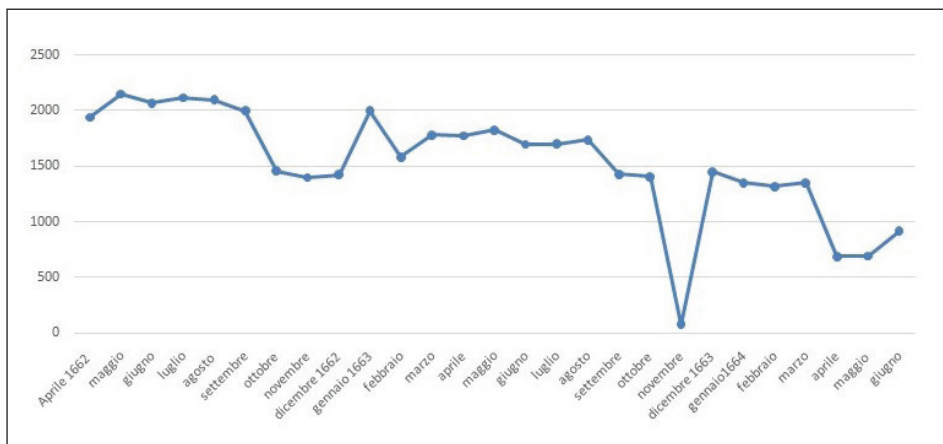
il clima. Alcuni reparti soffrivano maggiormente i mesi caldi e altri la stagione fredda il che si ripercuoteva sulla loro operatività e sul numero di ammalati e infermi.

Mantenere un presidio che si aggirava attorno ai 6.000 uomini era estremamente dispendioso per la Serenissima. Infatti non appena divenne evidente che gli Ottomani non avevano intenzione di rinnovare l'assedio a Candia anche la consistenza della guarnigione venne ridotta di conseguenza fino ad attestarsi su un numero più vicino ai 3.500 fanti. Il grafico seguente (Graf. 2) mostra proprio il fenomeno appena descritto. I momenti nei quali la guarnigione veneziana risulta più numerosa corrispondono o ad attacchi nemici alla città o ad operazioni campali condotte dai veneziani.

Anche con questa diminuzione i provveditori di Candia si trovarono di fronte ad uno dei maggiori pericoli che potesse presentarsi ad un generale dell'età moderna: la mancanza di denaro e rifornimenti. Potendo essere rifornita solamente dal mare, Candia, doveva ricevere dall'esterno ogni cosa di cui potesse avere necessità. Su ogni spedizione messa in atto da Venezia gravava il peggior nemico di ogni sistema logistico: la distanza. La lentezza delle comunicazioni e dei trasferimenti di uomini e mezzi condizionò pesantemente ogni sforzo attuato dalla Repubblica. Non si parla solo di denaro e materiali ma anche dello spostamento di soldati ed animali. Spesso le perdite tra le nuove reclute iniziavano già durante il lungo viaggio tra i luoghi di reclutamento e Venezia, da cui poi si sarebbero imbarcate per Creta (Stouraiti, 2002, 122–123). Lo spazio estremamente ristretto a bordo delle navi e il vitto spesso insufficiente fecero sì che in vari periodi si registrassero perdite, nel corso del viaggio, pari a un terzo del totale dei soldati partiti (ASV, Ptm, 548, 23 maggio 1652).

Ecco perchè una delle domande principali a cui cerca di rispondere questo studio è: come fu possibile per Venezia mantenere per più di un ventennio lo sforzo economico e logistico necessario a mantenere Candia?

Il quadro che emerge dallo studio dei dispacci dei provveditori alle armi della città non è sempre di semplice comprensione ma non manca di sorprendere per la creatività delle soluzioni adottate. Si potrebbe pensare che tutti i rifornimenti necessari alla città provenissero da Venezia mentre in realtà non fu affatto così (ASV, Ptm, 553, 15 dicembre 1663). Ovviamente dalla Laguna venivano inviati, più o meno regolarmente, carichi di derrate alimentari, munizioni, armi, vestiario e ogni altra sorta di provvisioni ma questi non giunsero mai nelle quantità e nei tempi che sarebbero stati necessari a Candia. Ai problemi di rifornimento di granaglie si aggiungevano quelli derivanti dalla necessità di tramutare in farina il grano acquistato, prima di poterlo consumare. La città di Candia disponeva di un esiguo numero di mulini e anche in periodo di pace ci si era trovati nella necessità di spedire il grano in Grecia per poi reimportare farina. Questo fatto unito all'altalenanza con cui giungevano i rifornimenti (ASV, Ptm, 546, 6 aprile 1650) rese necessari vari provvedimenti di razionamento, ad intensità crescente, per far fronte ai periodi di difficoltà (ASV, Ptm, 553, 20 giugno 1664). Come visibile nel grafico seguente la quantità di farina distribuita mensilmente variava in misura considerevole a seconda che, al presidio, venissero distribuite razioni intere o dimezzate. In momenti particolarmente critici come nei mesi di aprile, maggio e giugno 1664, le razioni distribuite furono ridotte a sola mezza razione da darsi esclusivamente a coloro, ufficiali e soldati, che

Graf. 3: Distribuzione di pane (ASV, dispacci dei provveditori da terra e da mar, 551)

erano montati di guardia. La città sopravviveva, in buona parte, grazie al commercio. Le carenze negli invii da Venezia dovevano e potevano essere integrati mediante l'acquisto di ciò che serviva, solitamente cibo, dai mercanti che si recavano a Creta. Si trattava in buona parte di mercanti francesi (ASV, Ptm, 551, 20 luglio 1658) inglesi e olandesi ma anche greci provenienti dalle isole dell'arcipelago (ASV, Ptm, 548, 22 maggio 1652). Non sempre si trattava di derrate di prima qualità, al contrario spesso erano carichi che, per vari motivi, restando invenduti su altre piazze venivano smerciati a Candia (ASV, Ptm, 551, 20 luglio 1658).

Se per le derrate alimentari il problema poteva essere mitigato col commercio, altrettanto non avveniva con la moneta contante. Nella città vi era continuamente bisogno di denaro contante: monete minute per pagare la guarnigione e valuta in oro e argento per pagare i commercianti e gli ufficiali della guarnigione. Per quanto riguarda la moneta minuta essa veniva inizialmente coniata a Venezia e quindi inviata a Creta. Già in occasione del primo assedio, nel 1648, ciò non fu più sufficiente e si dovettero stampare monete ossidionali (Lazari, 2000, 101–121). Una soluzione di corto respiro tenendo conto della facilità con cui questi pezzi potevano essere falsificati e della velocità con cui si svalutavano (ASV, Ptm, 546, 6 aprile 1650). Molto più grave era la mancanza di moneta d'oro e d'argento (ASV, Ptm, 546, 17 giugno 1650): i mercanti che si recavano a Candia per commerciare non accettavano infatti altro pagamento (ASV, Ptm, 546, 8 giugno 1650). Da Venezia giungevano spedizioni di denaro sonante in moneta d'oro, zecchini, e d'argento, reali¹⁰. Queste spedizioni erano però così dilazionate che non bastavano a coprire le spese sostenute nell'intervallo tra di esse. Era necessario quindi ricorrere a vari espedienti, sia per ridurre le spese del presidio che per reperire i fondi mancanti.

10 Si veda come esempio il prospetto di pagamento allegato a ASV, Ptm, 551, 25 giugno 1659.

In quest'ottica si attuò una stringente politica di svalutazione della moneta. Il denaro inviato da Venezia circolava a Candia svalutato di circa un terzo del suo valore originario. I 7.720 zecchini trasportati da Pietro Canal nel 1654, corrispondevano a circa 20.000 ducati¹¹. Questo denaro una volta versato nelle casse di Candia, per effetto del cambio favorevole, si accrebbe di ulteriori 11.250 ducati. Il tasso di cambio prevedeva una quotazione 25 lire per ogni ducato mentre a Venezia la stessa moneta valeva solamente 16 lire (ASV, Ptm, 549, 3 dicembre 1654). Allo stesso modo nel 1662 quando Nicolò Corner ricevette 70.000 ducati da Venezia la Real Camera Fiscale di Candia registrò in entrata 109.121 ducati (ASV, Ptm, 553, 31 maggio 1662), poiché alla somma ricevuta si aggiunse il plusvalore generato dal cambio nella moneta corrente di Candia. In quell'occasione si ricevettero 70.000 ducati divisi in: 31.799 reali quotati a lire 8 l'uno e 10.564 zecchini quotati a lire 17 ciascuno. Ogni reale valeva però a Candia 12 lire e mezzo e ogni zecchino ne valeva addirittura 25 di lire. Quindi si guadagnavano, dal solo cambio, rispettivamente 23.080 e 13.031 ducati. Il controllo del tasso di cambio era solo uno degli espedienti messi in atto, provvedimenti in cui rientra anche il sistema di pagamenti fatti alla guarnigione. Contrariamente a quanto era avvenuto per quasi tutti i conflitti sostenuti dai Veneziani, dove i pagamenti fatti alle milizie subivano cronici ritardi, la guarnigione di Candia era pagata con estrema puntualità; o almeno una parte di essa lo era. I fanti ricevevano un terzo del loro stipendio il primo, l'undicesimo e il ventunesimo giorno di ogni mese (ASV, Ptm, 550, 29 Febbraio 1656). Non ricevevano però la paga intera ma solamente 3 ducati su un totale vicino ai 5. Come sottolinea Francesco Barbaro, provveditore generale alle armi in Candia dal 1657 al 1660:

... e mi permettano VVEE. dirlo liberamente che nelle capitolazioni delle leve si prometteva al soldato cinque e sei ducati et che poi non se gli dia altro che un real e mezzo, et il pane, che in tutto importa di codesta moneta ducati tre et che il resto vadi a pubblico beneficio contro l'obligatione e la fede e mentre si crede avvanzar in questa maniera dal povero soldato 24 ducati all'anno se ne perdono per questa causa tanti che importano al pubblico summe molto maggiori oltre la perdita del servitio. (ASV, Ptm, 551, 8 marzo 1659)

In pratica a fronte di un'estrema puntualità nei pagamenti i soldati ricevevano in realtà solo una parte dello stipendio totale. E ancora potevano dirsi fortunati poiché gli ufficiali venivano lasciati per mesi interi senza paga. Poiché le paghe degli ufficiali erano molto alte e dovevano essere corrisposte in moneta d'oro e d'argento si cercava di dilazionarne il saldo per il maggior tempo possibile, arrivando a fare solo 4–5 pagamenti annuali (ASV, Ptm, 548, 21 settembre 1652). Ovviamente nei mesi in cui non ricevevano la paga completa gli ufficiali superiori non erano lasciati del tutto digiuni e ricevevano un sussidio che rasentava un terzo del loro stipendio (ASV, Ptm, 558, 25 settembre 1667). I capitani delle compagnie venivano invece segnati nei ruoli e ricevevano la stessa paga dei fanti semplici. Tramite quelli che potremmo definire veri e propri imbrogli a danno del

11 Per essere precisi 19.922,5 ma ho arrotondato tutte le cifre nel testo per comodità.

corpo combattente era possibile decurtare sensibilmente l'importo mensile della piazza. L'esempio, riassunto nella tabella seguente (Graf. 4), riferito al 1667, è indicativo della differenza di spesa che intercorreva tra i mesi in cui si pagavano gli ufficiali e quelli in cui si distribuivano solo le sovvenzioni (ASV, Ptm, 558, 25 settembre 1667). Il denaro distribuito in terzi quando non si effettuavano paghe agli ufficiali risulta più alto poiché, come detto sopra, venivano conteggiati nei ruoli anche i capitani delle compagnie. Il risparmio che ne derivava per le casse pubbliche è evidente.

Paga completa	Solo terzi e sovvenzioni	Ufficiali
14.555	4.258	Oltremontani
3.281	1.345	Italiani
428	160	Oltremarini
393	169	Greci
216	74	Feudati e venturieri
3.753	1569	Ufficiali e soldati di cavalleria
1765	966	Bombardieri e scolari
5017	2.324	Condotti, salariati, assegnamenti
1207	160	Pubblici rappresentanti
16.515	17.305	Tre terzi ai soldati
47.130	28.330	Totale al mese

Tab. 1: Confronto tra la spesa mensile sostenuta per una paga completa e l'esborso dovuto solo per terzi e sovvenzioni¹² (ASV, dispacci dei provveditori da terra e da mar, 558)

Poiché però né il controllo dei cambi né le decurtazioni agli stipendi erano sufficienti si dovette fare largo uso di una indiscriminata politica di prestiti. Si trattava di contribuzioni forzose, nel caso di denaro estratto dalla popolazione civile di Candia, oppure di prestiti richiesti ai mercanti presenti in città (ASV, Ptm, 546, 8 giugno 1650). Trattandosi di prestiti brevi non sembra esserci stato tasso di interesse e l'unica garanzia era la condizione per cui la somma sarebbe stata restituita all'arrivo del successivo invio di denaro dalla Laguna.

Il circuito economico creatosi attraverso questi processi necessitava, per funzionare in maniera ottimale, di costanti e regolari iniziazioni di liquidità. Il denaro che veniva da Venezia, passava nella camera fiscale di Candia che lo utilizzava per pagare la guarnigione,

12 Le cifre sono espresse in Reali d'argento.

sfamarla e mantenere in efficienza le difese. I soldati, una volta pagati, avrebbero speso la loro paga all'interno della città creando un mercato che era reso attraente dai loro acquisti e da quelli effettuati dal governo per riempire i magazzini. I mercanti trovavano nella città assediata una piazza quasi sempre assetata di merci e disposta a pagare per averle. Il mercato spiccio tra le isole dell'arcipelago e Candia, svolto dagli abitanti tramite barche e tartane, si integrava sulla piazza della città con i carichi importati dai mercanti francesi, olandesi ed inglesi. Questi ultimi erano coloro a cui si rivolgeva il governo veneziano, della città, per ottenere prestiti nel periodo che intercorreva tra un invio di denaro e il successivo, da Venezia. Solo grazie a questi prestiti si riusciva a mantenere la liquidità del sistema. La controindicazione, nonché condizione necessaria perché il sistema potesse perpetrarsi, era che la cifra inviata di volta in volta da Venezia fosse in grado di coprire tutto il debito già contratto e le spese per l'immediato futuro: altrimenti il ciclo avrebbe incontrato sempre maggiori difficoltà a riavviarsi. L'incertezza della solvibilità del debito avrebbe bloccato l'erogazione di nuovi crediti. Questo sistema conobbe alcuni periodi di vera prosperità dando l'illusione di poter sostenere la città col minimo sforzo logistico veneziano. Quando però i ritardi iniziarono a crescere e le cifre in denaro che giungevano dalla Madrepatria si assottigliarono, emersero grossi punti di tensione. Di fatto le cifre di denaro che avrebbero dovuto sostenere la città per mesi, venivano consumate in pochi giorni, per effetto degli arretrati. Nel maggio del 1650 la cassa di Candia era già indebitata per 146.000 ducati (ASV, Ptm, 546, 22 maggio 1650). In questo periodo era ancora possibile estinguere di volta in volta i debiti contratti, anche se con mesi di ritardo. Ma col proseguire del conflitto divenne sempre più difficile (ASV, Ptm, 551, 25 giugno 1659). A maggio del 1658 arrivarono da Venezia 60.000 ducati dei quali 40.000 furono usati per pagare debiti arretrati, «*la soddisfazione de quali riesce necessarissima perché si possa di nuovo ripigliar gli imprestati*» (ASV, Ptm, 551, 12 maggio 1658), i restanti 14.000 ducati servirono per elargire i terzi e i rimanenti vennero utilizzati per sostenere le altre fortezze di Creta. In particolare vi era il pericolo di veder calare la fiducia dei prestatori. Il fatto poi che ogni nuovo provveditore decidesse in prima persona come distribuire il denaro che portava con sé, non faceva che peggiorare le cose. Infatti gli ultimi mesi dell'incarico di un provveditore erano i più duri poiché nessuno era più disposto a prestargli denaro la cui restituzione non sarebbe dipesa da lui ma dal successore (ASV, Ptm, 552, 4 agosto 1661).

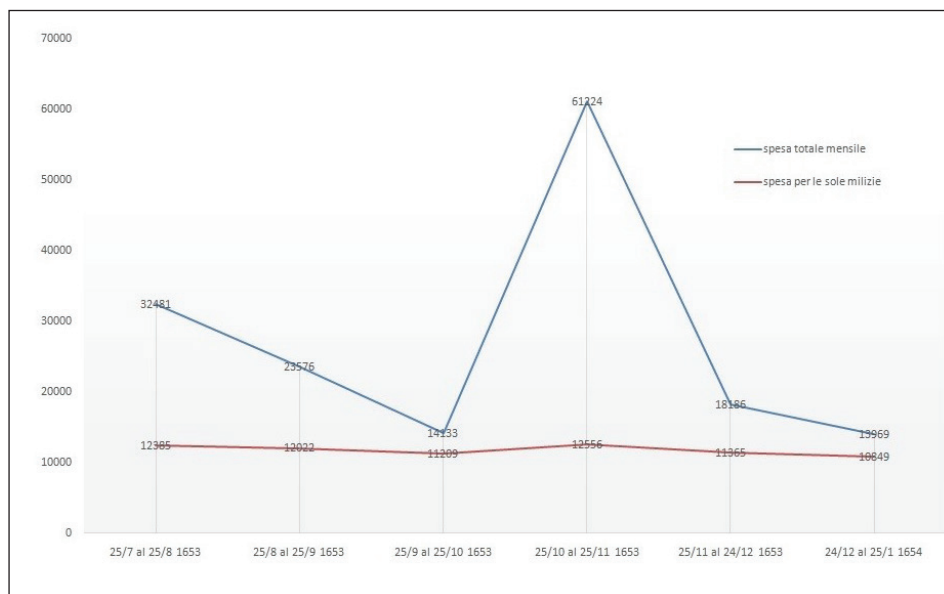
In questa condizione l'arrivo di denaro insufficiente da Venezia non era che di scarso aiuto. Tutti correvano a esigere il loro ma non essendovi denaro per saldare tutti i creditori «*il denaro deliberato sarà un lampo che rischiando i torbidi delle presenti calamità lascerà in un'istante maggiormente oscurate le nostre brame e sollevando per brevi momenti*» (ASV, Ptm, 551, 12 maggio 1658).

Il grafico successivo ben rappresenta questa situazione, Il picco del mese di novembre è dovuto all'arrivo di contante da Venezia, è perciò possibile pagare debiti arretrati e ufficiali. Immediatamente prima e dopo gli esborsi tornano al livello minimo, con la voce maggiore costituita dalla spesa per il presidio.

Trovandosi spesso a scegliere tra il saldo dei creditori e il pagamento delle milizie i provveditori generali della città mostrano mediamente pochi dubbi, preferendo saldare le ultime (ASV, Ptm, 551, 25 giugno 1659). Il debito però continuava ad accumularsi: al

22 marzo del 1660 aveva raggiunto i 90.000 ducati (ASV, Ptm, 552, 22 marzo 1660). Un problema accessorio era causato dalla nazionalità dei mercanti che essendo in maggior parte stranieri, una volta saldati abbandonavano Candia drenando ulteriormente liquidità dalla città. *«il denaro sborsato per metà a creditori, è già svanito in somma di 34.000 ducati essendo la maggior parte partiti senza speranza del loro ritorno. Se non quando sapranno che sia per capitar altro denaro per venir a ricever il rimanente»* il tutto a discapito della città che senza denaro *«resta perciò abbandonata dal negotio e ridotta in estrema calamità»* (ASV, Ptm, 551, 27 giugno 1658).

Poiché gran parte della moneta pregiata andava a finire nelle mani dei forestieri, il valore della moneta di rame si svalutava sempre di più. Lungi dal costituire un circuito virtuoso, questo sistema pur garantendo un'apparentemente illimitata capacità di finanziamento aveva effetti depressivi che con il perpetrarsi di queste meccaniche rendevano ogni ciclo sempre più problematico. Col protrarsi del conflitto ogni ciclo di prestiti diveniva più difficoltoso da ripagare e i tempi dei rimborsi si allungavano. Gli ultimi anni di guerra videro la città di Candia ridotta in uno stato miserando e ormai oltre ogni possibilità di

Graf. 4: Spese della città di Candia da luglio 1653 a gennaio 1654¹³ (ASV, Ptm, 549)

13 Le cifre indicate sono state tutte convertite in ducati di conto. Le quote che si riferiscono agli stipendi delle milizie (la linea semi-orizzontale) escludono gli stipendi degli ufficiali, e non comprendono il donativo ma solo il denaro speso per i tre terzi mensili. Inoltre solo due terzi della cifra qui indicata mensilmente per le milizie era pagata in denaro, la parte restante era contribuita in beni di consumo.

ripresa, la gran parte degli edifici distrutta e la popolazione civile ormai ridotta a sole donne e bambini.

CONCLUSIONI

Il sistema logistico e finanziario, utilizzato dai veneziani nel corso della guerra di Candia, emerso nel corso di questa ricerca, fu in grado non solo di sostenere efficacemente tutte le fatiche di una guerra interminabile ma anche di ridurne in maniera considerevole i costi. Proprio su questo punto è bene porre l'accento: il sistema di svalutazione della moneta, attuato nell'ottica di un'economia d'assedio, unitamente al sistema di pagamento della guarnigione, permisero, alle casse dello stato veneto di risparmiare una cifra che dovette aggirarsi intorno ad un terzo di quanto si sarebbe dovuto altrimenti spendere per mantenere la città. In questa maniera lo sforzo bellico fu reso più sostenibile sul lungo periodo. Forse addirittura troppo sostenibile tanto da non spingere il governo veneziano ad agire con sufficiente decisione per concludere rapidamente il conflitto. Si lasciò così passare infruttuosamente il lungo periodo di inattività ottomano. La scelta di relegare ogni attività offensiva alla flotta veneziana si dimostrò efficace nel causare la drastica diminuzione della capacità ottomana di conquistare Candia, i cui effetti si protrassero per 18 anni. Dall'altra parte fu anche una politica sterile in quanto diede l'illusione di poter vincere il conflitto o almeno di poterlo portare ad uno stallo «vittorioso», senza dover affrontare e sconfiggere la guarnigione ottomana presente a Creta. Questo fatto risulta abbastanza evidentemente dal fatto che l'aumento e la diminuzione numerica del presidio veneziano di Candia seguono direttamente l'andamento delle forze ottomane. Uniche eccezioni sono le operazioni tentate dai veneziani per la riconquista di varie posizioni strategiche dell'isola. Tutte queste campagne furono caratterizzate da una pessima resa dell'esercito durante le operazioni campali ed evidenziarono la scarsa qualità degli elementi impiegati, come la carenza di organizzazione nelle operazioni stesse. Il fatto che il presidio di Candia subisse queste oscillazioni e venisse ridotto sotto organico, anche per lunghi periodi, tolse alle forze venete la possibilità di sfruttare tempestivamente le occasioni che si proponevano per la debolezza ottomana (ASV, Ptm, 550, 25 novembre 1656). Questo fatto tolse ogni possibilità di condurre una difesa-attiva limitando le possibilità dell'esercito veneziano ad una difesa passiva, lasciando la sola flotta veneta a condurre attacchi al nemico. Un'impostazione di questo tipo si riflesse anche sul pensiero strategico generale ed ebbe, tra le altre conseguenze, il fatto che nel 1656, dopo aver distrutto la flotta ottomana, i veneziani abbiano preferito saccheggiare e conquistare le due isole di Lemno e Tenedo piuttosto che puntare decisamente sulla Canea per riconquistarla e distruggere così la testa di ponte ottomana a Creta. Le due isole consentivano introiti economici, provenienti anche dalle altre isole dell'arcipelago, e basi avanzate per la flotta veneziana ma si rivelarono conquiste effimere e di nessuna utilità strategica.

Dal canto suo l'Impero ottomano profuse continui sforzi per rifornire le proprie forze a Creta, ne sono una prova le varie battaglie navali e il continuo sforzo cantieristico sostenuto per ricostruire le imbarcazioni perdute. Il conflitto di Candia costituì un grosso problema per l'Impero Ottomano nel momento in cui si trasformò da facile e breve cam-

pagna offensiva a lungo e costoso conflitto di attrito¹⁴. Nel corso del conflitto non vi fu una diminuzione dell'interesse ottomano verso il teatro mediterraneo, e quindi Creta, bensì l'incapacità economica, militare e politica di mantenere una pressione sufficientemente alta e prolungata per causare la caduta di Candia. Una delle cause maggiori di questa incapacità fu appunto la flotta veneziana che nel bloccare gli stretti dei Dardanelli innescò vari processi destabilizzanti per il governo ottomano. La lunghezza del conflitto non va quindi spiegata attribuendo a Candia lo status di teatro secondario bensì, come esposto in precedenza, con l'intrecciarsi di una serie di contingenze militari, metereologiche e politiche che resero impossibile, per l'Impero ottomano, concentrare tutte le forze di cui avrebbe potuto disporre.

14 Cioè dal 1648–49 in poi quando fallì il primo assedio di Candia e gli scompensi economici generati dal blocco veneziano portarono alla decapitazione del Sultano.

KANDIJSKA VOJNA: PRIMERJAVA SREDSTEV IN VIROV

Roberto VACCHER

Via Redipuglia 13, 31100, Treviso, Italija

e-mail: robertov88@fastwebnet.it

POVZETEK

V 17. stoletju sta bili Benetke in Otomansko cesarstvo 40 let v vojaškem konfliktu, in sicer v dveh vojnah: v Kandiji in Moreji. V tem časovnem razponu je večino časa vojna potekala v Kandiji, kjer se je začela leta 1645 in se zaključila šele 24 let kasneje, leta 1669. Ker je večina krečanskega ozemlja pripadla Turkom v prvih dveh letih vojne, so viri za preživetje beneških utrd in glavnega mesta lahko prihajali samo iz morja. Konflikt je zahteval nesorazmerno število življenj: okoli 130.000 smrtnih žrtev je bilo med napadalci in 29.000 med branilci (Parker, 2013, 197).

Potek konflikta in njegove glavne faze so dobro poznani, vendar je bilo manj pozornosti posvečene logističnemu vidiku vojne. Impresivno je prizadevanje Benetk, da bi ohranile mesto Kandija, blokirano s strani otomanske vojske in za okrepitev dostopno samo z morja. Ta prispevek skuša odgovoriti na nekatera vprašanja: če denar in hrana iz Benetk nista zadostovala za podporo obleganemu mestu, kako se je Kandija lahko 22 let upirala obleganju? Kateri so bili glavni vzvodi tega logističnega navora? Življenje v mestu se je med obleganjem nadaljevalo z vzpostavitvijo lastnega, do določene mere kompleksnega gospodarstva, ki je omogočilo premagati stiske in dopolnjevanje beneških logističnih prizadevanj.

Nasprotujoči Otomanski imperij pa, kljub svoji moči in številnim virom ni uspel hitro dokončati posega na Kreti. Kako to, da je bilo potrebnih kar 25 let, da so strli beneški odpor? Možno je, da je vzrok za to potrebno iskati v težavah, v katerih se je cesarstvo znašlo v 17. stoletju, in ne toliko v domnevni nezainteresiranosti za sredozemski prostor. Te težave, ki so na različnih ravneh zajele celoten Otomanski imperij, so bile delno posledica tudi konflikta z Benetkami.

Ključne besede: Kandijska vojna, Benetke, Otomanski imperij, logistika, Kreta

FONTI E BIBLIOGRAFIA

- ASV, Ptm** – Arhivio di Stato di Venezia (ASV), Senato, Dispacci, Dispacci dei Provveditori da terra e da mar e altre cariche (Ptm).
- [Anonimo] (1669)**: A Description of Candia, In it's Ancient & Modern state: with an Account of the siege Thereof, Licenfeld, jan. 4. 1669/70 London.
- Baer, M. D. (2004)**: The Great Fire of 1660 and the Islamization of Christian and Jewish Space in Istanbul. *International Journal of Middle East Studies*, 36, 2, 159–181.
- Benzoni, G. (1964)**: Barbaro Antonio. In: *Dizionario Biografico degli Italiani*. Volume 6. Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana Treccani.
- Brusoni, G. (1673)**: *Historia dell'ultima guerra tra veneziani e turchi*. Venezia, Stampata presso Stefano Curti.
- BNM** – Biblioteca Nazionale Marciana (BNM), ms IT VII 657 (7481).
- Candiani, G. (2009)**: I vascelli della Serenissima: guerra, politica e costruzioni navali a Venezia in età moderna, 1650–1720. Venezia: Istituto veneto di scienze, lettere ed arti, 21–84.
- Conca Messina, S. A. (2016)**: *Profitti del potere: Stato ed economia nell'Europa moderna*. Bari, Laterza.
- Darling, T. (1996)**: *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560–1660*. Vol. 6 of *The Ottoman Empire and Its Heritage*, V. Leiden, Brill Academic Publishers.
- Eickhoff, E. (1991)**: *Venezia, Vienna e I turchi*. Milano, Rusconi.
- Faroqhi, S. N. (2006)**: *The Cambridge History of Turkey*. Vol. 3: *The Later Ottoman Empire 1603–1839*. New York, Cambridge University Press.
- Inalcik, H., Quataert, D. (1997)**: *An economic and social history of the Ottoman Empire*. Vol. 2. Cambridge, Cambridge University Press.
- Katib Chelebi (1993)**: *The rule of Action for the Rectification of Defects*. Translated in English by Lewis, B. In: Lewis, B.: *Islam in History. Ideas, People, and Events in the Middle East*. Illinois Chicago, La Salle, Open Court, 208–211.
- Kunt, M. (1983)**: *The sultan's servants: the transformation of ottoman provincial government, 1550–1650*. New York, Columbia University Press.
- Lazari, V. (2000)**: *Le monete dei possedimenti veneziani di oltremare e di terraferma*. Ristampa/Riproduzione dal 1851. Forni, A., (ed.). Venezia, A. Santini.
- Lewis, B. (1993)**: *Islam in History. Ideas, People, and Events in the Middle East*. Illinois Chicago, La Salle, Open Court.
- Mantran, R. (1986)**: *L'Impero ottomano, Venezia e la Guerra (1570–1670)*. In: Redolfi, M. (ed.): *Venezia e la difesa del Levante: da Lepanto a Candia 1570–1670*, catalogo dell'esposizione del 1986. Venezia, L'Arsenale Editrice, 227–241
- McGowan, B. (1981)**: *Economic life in Ottoman Europe, taxation trade and the struggle for land, 1600–1800*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Montecuccoli, R. (2002)**: *Aforismi applicati alla guerra possibile col Turco in Ungheria*. Napoli, Guida Editori.

- Nani, B. (1680):** *Historia della Repubblica veneta parte seconda*. Bologna, Nella stampa di Gioleffo Longhi.
- Newcomb (1669):** An exact account of the late Engagement Between the French King's Forces and those of the Grand Seignior before Candia, On the 25th of June 1669. As it came in a letter from the Duke de Navailles the French General. With a list of the Slain and wounded. In the Savoy, Printed by The Newcomb.
- Pamuk, S. (2001):** The Price Revolution in the Ottoman Empire Reconsidered. *International Journal of Middle East Studies*, 33, 1, 69–89.
- Parker, G. (2013):** *Global crisis. War, climate change and catastrophe in the seventeenth century*. New Haven, London, Yale university press.
- Pezzolo, L. (2003):** *Il fisco dei veneziani*. Verona, Cierre Edizioni.
- Murphey, R. (1999):** *Ottoman warfare 1500–1700*. London, UCI Press.
- Setton, K. M. (1991):** *Venice, Austria, and the Turks in the seventeenth century*. Philadelphia, The American philosophical society.
- Stouraiti, A. (2002):** Tra le ragioni di una sconfitta: una relazione inedita sulla guerra di Candia (1662). Estr. da: *Archivio veneto*, V, CLIX, 117–140.
- Valier, A. (1679):** *Historia della guerra di Candia*. Venezia, presso Paolo Baglioni.
- Williams, T. (1670):** *A Relation of the Siege of Candia From the first Expedition of the French Forces under the Commando f M. de la Fueillade, Duke of Roannez, to its Surrender, the 27th of September, 1669. Written in French by a Gentleman who was a Voluntier in that Service, and Faith-fully Englished*. Printed for T. Williams and I Starkey, London.

PARTIZANSKO ZASLIŠANJE SOVRAŽNIKOVEGA OSEBJA:
NA PRIMERU 7. SS-GORSKEGA ŠOLSKEGA
IN NADOMESTNEGA BATALJONA

Klemen KOCJANČIČ

Litostrojska 7, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: klemenkocjancic@gmail.com

IZVLEČEK

Članek obravnava uporabnost človeških obveščevalnih virov v okviru vojaške obveščevalne dejavnosti na primerih zaslišanja pripadnikov SS-Gebirgsjäger-Ausbildungs- und Ersatz-Bataillon 7 s strani partizanskih obveščevalcev 9. korpusa med drugo svetovno vojno. Kritična analiza in interpretacija do sedaj neobjavljenih zapisnikov zaslišanj sovražnikovih vojakov razkriva obseg obveščevalnih podatkov, kateri so pomagali načrtovati zmagovalno vojno strategijo v Slovenskem primorju.

Ključne besede: obveščevalna dejavnost, zasliševanje, vojni ujetniki, dezertorji, SS-Gebirgsjäger-Ausbildungs- und Ersatz-Bataillon 7, 9. korpus, druga svetovna vojna

L'INTERROGATORIO PARTIGIANO DEL NEMICO: IL CASO DEL
SS-GEIRGSJÄGER-AUSBILDUNGS- UND ERSATZ-BATAILLON 7

SINTESI

L'articolo tratta l'utilità delle fonti informative raccolte nell'ambito dell'intelligence militare durante gli interrogatori da parte degli informatori partigiani del IX Korpus degli appartenenti allo SS-Gebirgsjäger-Ausbildungs- und Ersatz-Bataillon 7 durante la Seconda guerra mondiale. L'analisi critica e l'interpretazione dei verbali d'interrogatorio inediti dei soldati nemici ci mostra la quantità delle informazioni d'intelligence raccolte che contribuirono alla pianificazione della strategia militare vincente nel Litorale sloveno.

Parole chiave: attività d'intelligence, interrogatorio, prigionieri di guerra, disertori, SS-Gebirgsjäger-Ausbildungs- und Ersatz-Bataillon 7, IX Korpus, Seconda guerra mondiale

ZASLIŠEVANJE SOVRAŽNIKA KOT DEL OBVEŠČEVALNE DEJAVNOSTI

Obveščevalna dejavnost, natančneje vojaška obveščevalna dejavnost, pokaže svoj največji pomen in namen v času konflikta, vojne. Hitro pridobivanje točnih podatkov o sovražniku (njegovi moči, oborožitvi, strukturi, morali) omogoča delovanje ne le na taktični in operativni ravni, ampak tudi vpliva na strateško raven načrtovanja vojaških operacij.

Druga svetovna vojna in razvoj tehnologije je omogočil kot tudi pogojeval razvoj obveščevalne dejavnosti med vojno, kar je (bilo) vidno predvsem na področju tehnične obveščevalne dejavnosti (Hinsley, 1991). Vseeno pa je ostalo še vedno pomembno pridobivanje podatkov s človeškimi viri oz. natančneje z vojaškimi človeškimi viri. Za razliko od klasičnega vohunjenja se vojaško pridobivanje izvaja odkrito (v uniformi), to izvajajo posebej izurjeni pripadniki oboroženih sil (obveščevalci), ter pri tem ne uporabljajo prikritih načinov pridobivanja podatkov (Črnčec, 2009, 91). Sovražnikovo osebje, ki pride v roke obveščevalcev, je razdeljeno na dve večji skupini: vojni ujetniki in prebežniki (oz. dezertjerji).

V slovenskem zgodovinopisju se je preučevanju vojaške obveščevalne službe in uporabe človeških virov še najbolj približal Drago Vresnik v preučevanju enot Vojske državne varnosti oz. Narodne obrambe (prim. Vresnik, 1987; Vresnik, 1988; Vresnik, Jerkič, 1999). O pomenu sovražnikovega osebja v obveščevalni dejavnosti je tako zapisal: »Prav z zajetjem sovražnikovih vojakov in oficirjev, domačih izdajalcev in petokolonašev je bilo mogoče prodreti v ustroj sovražnikove vojske, razporeditev sovražnikovih enot, sestavo poveljstva, v namere in načrte posameznih enot, premike in premeščanja, oborožitev in politične spletke protirevolucije.« (Vresnik, 1987, 219–220) Slabo povojno delo na tem področju lahko pripišemo tudi nedostopnosti arhivskega materiala v prejšnjem režimu, kar se deloma pozna še danes z omejitvami prostega dostopa. Vseeno pa je osamosvojitve prinesla številna dela slovenskih zgodovinarjev o medvojni obveščevalni dejavnosti, ki pa je usmerjena predvsem na delovanje tujih (zahodnih) zavezniških obveščevalnih služb pri nas in slovenskih pripadnikov v sestavi slednjih (prim. Bajc, 2006; Barker, 1991; Earle, 2009; Lindsay, 1998; Torkar, 2012). Še bolj neraziskano je področje partizanske obravnave sovražnikovega osebja med vojno. Med redkimi izjemami je preučevanje prevzgoje nemških vojnih ujetnikov v Jugoslaviji (prim. Lampe, 2013).

Tuje (predvsem zahodno) zgodovinopisje je na tem področju bolj plodovito. Večinoma je usmerjeno v raziskave življenja nemških vojnih ujetnikov v taboriščih (prim. Held, 2008; Moore, 2006; Quinn, 2015; Rabin, 1995; Sullivan, 1979; Thompson, 2010; Waters, Long, Dickens, 2004), manj pa je del glede zasliševanja nemških ujetnikov. Pri tem še najbolj prednjači raziskovanje britanskega prisluškovanje ujetih nemških generalov, ki niso vedeli, da njihove pogovore skrivoma snemajo ter namenskih taborišč za zasliševanje vojnih ujetnikov (Hoare, 2000; Liddell Hart, 1971; Neitzel, 2005).

Članek temelji na pregledu ohranjenih zapisnikov zaslišanj pripadnikov 7. SS-gorskega šolskega in nadomestnega bataljona, ki so se ohranili v Arhivu Republike Slovenije (ARS). Preko kritične analize in interpretacije zbranih zgodovinskih virov bodo predstavljena zaslišanja in njihova uporabnost.

7. SS-GORSKEGI ŠOLSKI IN NADOMESTNI BATALJON PROTI 9. KORPUSU

Primarna obravnavana vojaška enota v tem članku je *SS-Gebirgsjäger-Ausbildungs- und Ersatz-Bataillon 7* (7. SS-gorski šolski in nadomestni bataljon; dalje *SS-Geb. AuE-Btl. 7*), ki je bil eden izmed bataljonov Waffen-SS (slednje so sestavljali pretežno mobiliziranci iz zasedenih ozemelj), zadolžen za usposabljanje (*Ausbildungs*) in nadomeščanje (*Ersatz*) vojakov. Del vojne je bil nastanjen ter aktiven na italijanskem ozemlju (ter slovenskem etničnem prostoru).

Običajno je bil šolski in nadomestni bataljon organiziran sledeče: sprejemna četa (*Stammkompanie*), štiri čete za usposabljanje (*Ausbildungskompanien*; od tega je bila ena namenjena za usposabljanje na (puško)mitraljezih), ena ali več okrevalnih čet (*Genesendenkompanien*; tudi *Genesungskompanien*) ter ena ali več pohodnih čet (*Marschkompanien*) (Military Intelligence Division, 1944, 7–8). Rekrut je ob prihodu v bataljon prišel v sprejemno četo, kjer je ostal približno dva tedna; v tem času je prejel vojaške dokumente, zadolžil opremo in orožje ter se seznanil z osnovnim vojaškim življenjem. Sledil je prehod v četo za usposabljanje, kjer je preživel več časa (od nekaj tednov do nekaj mesecev) in se usposobil za delovanje na bojišču. Okrevalne čete so bile sestavljene iz vojakov, ki so okrevali po poškodbi oz. bolezni in so bili deležni osvežilnega usposabljanja oz. kondicijskega treninga za dosego bojne pripravljenosti. Pohodne čete so bile sestavljene iz rekrutov, ki so končali usposabljanje in so jih v sklopu pohodne čete premestili v matično enoto, kjer so jih razporedili.

Ker o bataljonu do sedaj ni bilo objavljeno nobeno samostojno delo, v nadaljevanju povzemam izseke iz del različnih avtorjev. Zgodovina *SS-Geb. AuE-Btl. 7* se je pričela leta 1942 z ustanovitvijo 7. SS-šolskega nadomestnega bataljona Prinz Eugen (*SS-Gebirgsjäger-Ersatz-Bataillon Prinz Eugen*; dalje *SS-Geb. Ers. Btl. PE*); bataljon je bil garniziran v Pančevu (pri Beogradu). 1. maja 1943 je bil bataljon preimenovan v *SS-Geb. AuE-Btl. 7*.¹ Kot ime prvotne enote razkriva, je bil bataljon zadolžen za vojaško izobrazbo rekrutov za 7. SS-prostovoljno gorsko divizijo Prinz Eugen (Bender, Taylor, 1986, 7–24; Božović, 2011; Kaltenecker, 2008, 45–49; Kumm, 1983; Kumm, 1995; Kumm, 2007) (*SS-Freiwilligen-Gebirgs-Division Prinz Eugen*). 1. novembra 1943 je bil bataljon prestavljen v Belo Crkvo pri Vršacu in nato 15. maja 1944 nadalje poslan v Gradišče ob Soči (it. *Gradisca d'Isonzo*).³ V mesecu po prihodu na področje Operacijske cone Jadransko primorje, *Operationszone Adriatisches Küstenland* (OZAK) je bil bataljon razdeljen na dva ločena bataljona: šolskega (*Ausbildung*) in nadomestnega (*Ersatz*).⁴ A ta razdelitev ni trajala dolgo, saj sta bila bataljona septembra 1944 ponovno združena v enotni bataljon (Kaltenecker, 2008, 91; Tessin, 1974, 84).

1 NARA-T175, R179, Frame 2714032. Verordnungsblatt der Waffen-SS, 1. 5. 1943.

2 Pri tem je potrebno omeniti, da se v medvojnih dokumentih navaja Gradišče tudi kot »Gradiška«, oz. »Gradiska«.

3 Nekateri slovenski viri navajajo, da je bataljon prišel šele junija istega leta (Ferenc, 2006, 419; Vresnik, Jerkič, 1999, 20).

4 Slednjega se ne sme zamenjati s 7. SS-poljskonadomestnim bataljonom (*SS-Feldersatz-Bataillon 7*), ki je bil neposredno pod poveljstvom 7. SS-divizije (Tessin, 1974, 84).

Gradišče je predstavljalo središče bataljonskega področja, ki je imel pet čet. 2. četa se je nahajala v bližnjem Zagraju (it. *Sagrado*, tudi Zagrad), medtem ko se je v Gradišču poleg bataljonskega štaba nahajala tudi »5. *Marschkompanie*«. V aprilu 1945 je bataljon štel okoli 2.000 pripadnikov (Di Giusto, 2005, 322). V tem času je bil bataljon del rezerve nemškega 97. korpusa za posebne namene (*LXXXVII. Armeekorps z. b. V.*), ki je bil zadolžen za obrambo Istre in Tržaškega zaliva (Zbornik NOR, 1979, dok. 205).

Nemški bataljon je prispel na področje, katerega so pokrivala partizanske enote 9. korpusa Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije (NOV in POS); slednji je bil ustanovljen z depešo Vrhovnega štaba NOV in PO Jugoslavije (NOV in POJ) z dne 13. decembra 1943 (Klanjšček, 1999, 62).

V sklopu korpusa je deloval tudi Obveščevalni odsek (OO 9. korpusa; tudi Obveščevalni center – OC 9. korpusa), ki je izvajal obveščevalno in protiobveščevalno službo, kar je tudi narekovalo razdelitev odseka na dva dela. V sestavi podrejenih divizij, brigad in odredov so bili tudi obveščevalni četi oz. vodi, ki so dejansko zbirali podatke o sovražniku in nato preko poročil seznanjevali OO 9. korpusa. Neposredno OO 9. korpusa so bili podrejene obveščevalne točke (OT), ki so izvajale strateško obveščevalno službo, saj so se nahajale globoko v sovražnikovem ozemlju. Novembra 1944 so bile ukinjene obveščevalne enote v divizijah in brigadah/odredi, zaradi česar so bili obveščevalci razporejeni v OT-je oz. v druge enote. Obveščevalci so delovali tudi v sestavi poveljstev vojnih področij in poveljstev mest. Februarja 1945 je tako 9. korpus imel okoli 300 obveščevalcev (Klanjšček, 1999, 206–207). Obveščevalci so dalje delovali tudi v sestavi okrajnih in okrožnih narodnoosvobodilnih odborov, poveljstev Narodne zaščite in poverjenišva OZNA (Klanjšček, 1999, 207–208).

Na korpusnemu področju je delovala tudi 2. brigada Vojske državne varnosti oz. Narodne obrambe, ki je imela svoje obveščevalce (Vresnik, 1987). Noben izmed obravnavanih pripadnikov *SS-Geb. AuE-Btl. 7* ni bil obravnavan s strani te brigade.

9. KORPUS IN ZASLIŠEVANJE SOVRAŽNIKA

Med drugo svetovno vojno je veljala leta 1929 sprejeta Ženevska konvencija o ravnanju z vojnimi ujetniki, katere dva člena se dotikata vprašanja dajanja podatkov sovražnikov. Po 5. členu so bili vojni ujetniki dolžni dati med zasliševanjem pravo ime in čin oz. identifikacijsko številko, medtem ko je 6. člen prepovedal, da se vojnim ujetnikov odvzame identifikacijske dokumente, oznake čina, odlikovanja in vrednejše predmete (Avalon, 2008).

Junija 1944 je Sodni odsek Štaba 9. korpusa podal »Navodila za postopanje s domobranskimi, italijanskimi in nemškimi ujetniki ter dezertjerji«, ki je opozoril pristojne na ločevanje pripadnikov po rodovih oz. pripadnosti, pri čemer je potrebno najstrožje »nastopati proti pripadnikom SS, SA in gestapa, ne glede na to če prostovoljno dezertirajo k nam ali če se predajo tekom borbe«. Dalje narekuje, da jih je potrebno postaviti pred sodišče in jih obtožiti »sodelovanja pri zločinih, ki so jih te nemške vojaške in policijske formacije izvršile nad slovenskim narodom in jih po njihovi krivdi primerno kaznovati«.⁵

5 ARS-1848, 71, IV, 1296, Navodilo za postopanje s domobranskimi, italijanskimi in nemškimi ujetniki ter dezertjerji, 18. 6. 1944.

Julija 1944 je OC Briško-beneškega odreda poslal OC 9. korpusa vprašanje, kako naj ravnajo z dezertjerji iz nemških enot.⁶ Že naslednji mesec je štab 9. korpusa vsem podrejenim enotam poslal *Navodila za postopanje z dezertjerji iz sovražnikove vojske*, ki je ločil ravnanje z njimi glede na njihovo narodnost oz. pripadnost sovražniku. Glede Nemcev je štab ukazal, da jih je potrebno »poslati razorožene na štab IX. Korpusa in sicer tako, da se jih pripelje do komande mesta Čepovan«, od koder bodo odšli v štab. Slednjega je bilo potrebno tudi nemudoma obvestiti, če je prišlo do stika »z nemškimi oficirji, ki se hočejo razgovarjati o predaji ali zamenjave ujetnikov ali kakršnihkoli zadevah vojaškega značaja«.⁷

Prav tako julija je Obveščevalni oddelek GŠ NOV in POS (dalje OBOD) poslal 26 kopij priročnika *Vprašanja za zaslišanje ujetnikov*. Vsaka brigada in odred naj bi prejeli po eno kopijo, medtem ko naj bi obe diviziji prejeli po tri izvode vsaka; preostale izvode naj bi korpus razdelil glede na potrebe. Priročnik naj bi olajšal delo obveščevalcev, saj je potrebno le zapisali odgovore, a pri tem so opozorili, da je priročnik le vodilo in ne šablona. V dopisu OBOD opozarja tudi na predhodno pripravo zasliševalca; s pregledom zaplenjene dokumentacije bo zasliševalec lažje razbral morebitno laž pri zaslišancu.⁸

GŠ NOV in POS oz. njen operacijski oddelek je avgusta istega leta preko Štaba 9. korpusa poslal navodilo partizanskim enotam glede zaslišanja dezertjerjev in vojnih ujetnikov: »Ujetnik ali dezertjer naj v svoji izjavi opiše vzroke, vsled katerih je dezertiral, ali bil ujet. Opiše naj borbe, v katerih je sodeloval in primere dezerterstva iz okupatorske vojske, razpoloženje nemške in drugih narodnosti v vojski, nezadovoljstvo in vzroke, padec morale, nevera v zmago, itd. Pribežnik naj tudi sam o sebi da podatke in točno ime, v kateri edinici nemške vojske je bil, kakšen čin je imel in naj se pod izjavo podpiše čitljivo.«⁹

Septembra istega leta so spremenili navodilo glede prepošiljanja vojnih ujetnikov; po novem naj bi bili nemški dezertjerji in ujetniki poslani v garnision VII. korpusa, medtem ko so partizanske enote morali častnike poslati na Belokranjsko vojno področje. Pred tem so jih morali tudi podrobno zaslišati in poročilo poslati na OC 9. korpusa.¹⁰ Kako je potekalo izvajanje tega navodila, razkriva navodilo OC Koroške grupe odredov (ki je spadal v sestavo IV. operativne cone), da morajo obveščevalci pri zasliševanju uporabljati priročnik oz. brošuro *Vprašanja za zaslišanja vojnih ujetnikov*, pri čemer je moral biti zapisnik napisan v petih izvodih; en izvod je bil zadržan v OC enote, ki je zajel ujetnika oz. dezertjerja, trije so bili poslani v OC nadrejene enote, medtem ko je bil peti izvod priložen sprejemnemu pismu zaslišanca.¹¹

6 ARS-1854, 291a, II, Dopis OC Briško-beneškega odreda OC 9. korpusa, 21. 6. 1944.

7 ARS-1848, 7, II, 175, Navodila za postopanje z dezertjerji iz sovražnikove vojske Štaba IX. Korpusa NOV in POJ, 16. 7. 1944.

8 ARS-1848-21-II-479, Dopis OBOD-a OC 9. korpusa, 13. 7. 1944.

9 ARS-1854, 291a, II, Navodilo Štaba IX. korpusa NOV in POJ Obveščevalnemu centru Briško Beneškega odreda, 27. 8. 1944.

10 ARS-1854, 291a, II, Navodilo Štaba IX. korpusa NOV in POJ Obveščevalnemu centru Briško Beneškega odreda, 8. 9. 1944.

11 ARS-1856, 346a, II, Dopis OC Koroške grupe odredov OC Vzhodnokoroškemu odredu in Zapadnokoroškemu odredu, 5. 9. 1944.

Zanimiva je tudi odredba OBOD-a 7. korpusu, ki je bil zadolžen za sekundarno obravnavo vseh dezerterjev in vojnih ujetnikov, iz septembra 1944, ki narekuje bolj strogo ravnanje z vojnimi ujetniki (preprečevanje poskusov pobega), bolj »energično zasliševanje« (a z uporabo predhodno omenjene brošure), ter manj površno pisanje dokumentov in zapiskov zasliševanj.¹² Dalje opozarja, da morajo enote zagotoviti sposobno spremstvo (patruljo) med premikom zajetega sovražnega osebja; slednje mora biti v 7. korpus poslano čim prej. Z njimi morajo poslati tudi vse dokumente (identifikacijski dokumenti, pisma, ...), ki so jih imeli na sebi. Odredba je tudi nakazala možnost usmrtitve: »Samo v težjih primerih lahko ukrenejše obveščevalni centri na svojo odgovornost tak ali tak postopek z voj. ujetnikom, da ta ne bi ponovno prišel v roke sovražniku.« Na koncu so morali obveščevalci dalje nadzirati nekdanje sovražnike, ki so bili vključeni v partizanske enote.¹³ Da so se dogajale usmrtitve vojnih ujetnikov na področju 9. korpusa, dokazuje dopis II. sekcije OZNE za oblast 9. korpusa, po katerem je bilo pet nemških ujetnikov justificiranih »po nalogu šefa OZNE za IX. Korpus«.¹⁴

ZASLIŠANJA ESESOVCEV

Dne 18. novembra 1944 so obveščevalci Goriškega vojnega področja (GVP) opravili zaslišanje Pavla S., rojenega leta 1911 v Aleksandrovem (Banjaluka). To je tudi najbolj zgodnje (ohranjeno oz. najdeno) zaslišanje pripadnika 7. SS-gorskega šolskega in nadomestnega bataljona. Ker je bil po očetu Avstrijec, je bil aprila 1942 mobiliziran v 7. SS-divizijo Prinz Eugen. Aprila 1944 je bil poslan v častniško šolo, a je takoj ob prihodu zbolel za tifusom in nato štiri mesece preživel v bolnišnici. Nato je bil poslan v Faro (it. *Farra d'Isonzo*), kjer je uspešno opravil zdravniški pregled in bil poslan na dvotedenski dopust. Septembra 1944 se je vrnil v Gradišče, od koder je bil poslan v slovensko Opatje selo (z 67 vojaki) za zavarovanje delavcev, ki so kopali jarke. V petih dneh bivanja tam je dobil zvezo s partizani, nato pa je 18. novembra, po prihodu nazaj v Gradišče, uspel dezertirati. Poleg tega je omenil, da bataljon pod poveljstvom romunskega Nemca Wa-

-
- 12 Da se obveščevalci niso posluževali navodil, je jasno vidno iz zaslišanj; nekateri obsegajo le polovico lista in le osnovne podatke o vojaku in njegovi enoti, medtem ko so drugi dolgi več strani in izčrpno poročajo o celotni vojaški karieri zaslišanega vojaka. OBOD, kot najvišja partizanska obveščevalna institucija, je tako želela doseči čim večjo uporabnost vojnih ujetnikov oz. dezerterjev in to s čim bolj izčrpnim zaslišanjem. Po drugi strani pa se lahko vprašamo, koliko so bili obveščevalci na terenu dejansko seznanjeni z vsemi predpisi in navodili, še posebej na področjih, ki so bili geografsko zelo oddaljena in nenehno izpostavljena tujim napadom.
- 13 ARS-1864, 319-III, Odredba OBOD-a Štabu VII. Korpusa NOV in POS, 17. 9. 1944. S tem so želeli preprečiti namerno infiltracijo sovražnikovih obveščevalcev, kar se je med vojno večkrat zgodilo. Nekateri so imeli nalogo poročati o premikih enote, drugi pa tudi zastrupitev štab enote (Petelin, 1968, 149–154).
- 14 ARS-1931, 654, Spremnno pismo II. odseka Oddelka za oblast IX. Korpusa II. odseku OZNA za Slovenijo, 19. 9. 1944. Dokument ne navaja razloga, zakaj so bili usmrčeni, je pa hkrati eden redkih partizanskih dokumentov, ki govori o usmrtitvi vojnih ujetnikov. Domnevamo lahko, da so bili nemški vojni ujetniki zaslišani in v primeru bolj pomembnih podatkov poslani naprej na višja poveljstva. Nekateri Nemci so bili tudi zamenjani za ujete partizane v nemškem ujetništvu. Če partizani niso imeli več koristi od njih in so bili izpostavljeni nemškemu napadom, je najverjetneje, da so jih usmrtili. O nemško-partizanski izmenjavi vojnih ujetnikov v Jugoslaviji, prim. Trifkovic, 2013.

gnerja¹⁵ šteje med dva in tri tisoč pripadnikov (90 % bataljona naj bi predstavljali Nemci iz Jugoslavije, Romunije in Italije), ki so razporejeni v osem čet. Slednje so razporejene v Gradišću (štab, 3. in 4. – težka – četa), v Fari (5. četa, *Stamm-* in *Genesungskompanie*) in v Zagraju (2. četa). Navedel je tudi vojno-poštno številko (*Feldpostnummer*) 35 741 kot tudi, da ima le tretjina esesovcev še vedno upanje na zmago, medtem ko so ostali prepričani, »da bo njihova vojna izgubljena«.¹⁶

Zaslišanje Dragana G., rojenega leta 1921 v Popovcu (Baranja), je bilo opravljeno 3. decembra 1944 na OC Kobariškega vojnega področja (dalje KVP). Sprva pripadnik SS-protiletalskega nadomestnega odreda (*SS-Flak-Ersatz-Abteilung*) in berlinske SS-vodstvene glavne pisarne (*SS-Führungs-Hauptamt*) je bil decembra 1942 dodeljen *SS-Geb. AuE-Btl. 7* oz. personalnemu oddelku bataljonske pisarne. Po njegovemu spominu je bil bataljon maja 1943 premeščen iz Pančeva v Vršac. Ker je zbolel in bil poslan v vojaško bolnišnico, je zamudil premestitev bataljona v Gradišče; slednjemu se je tam pridružil kot glavni pisar in bil dodeljen *Stammkompanie*. Večina rekrutov je bila iz Banata, a so urili tudi Nemce in za krajši čas tudi Ruse. V času njegovega pobega je imel bataljon osem čet: 1. – 5. so bile rekrutne čete, medtem ko so preostale tri čete bile *Stammkompanie*, *Genesungskompanie* in *Marschkompanie*. Omenjal je dva bataljona in sicer bataljon A in B, ki sta tvorila *SS-Geb. AuE-Btl. 7*,¹⁷ kot tudi vojno-poštno številko. Na koncu je poudaril sledeče: »Morala vojaštva je precej na nizki stopnji, ravnotako tudi morala vodečega kadra. Edino upanje jim je bilo novo orožje, sedaj pa izgubljajo še to nado.«¹⁸

Istega dne je bil zaslišan tudi Radko P., ki je bil rojen leta 1923 na Dunaju. Aprila 1942 je bil mobiliziran in dodeljen SS-diviziji Prinz Eugen. Do marca 1943 je sodeloval v bojih proti partizanom, nakar je zbolel in bil poslan v vojaško bolnišnico. Po odpustu iz slednje je bil maja istega leta po zapletih poslan nazaj v Pančevo, v *SS-Geb. Ers. Btl. PE*. Julija je bil bataljon premeščen v Vršac. Poveljnik *SS-Geb. Ers. Btl. PE* je bil SS-major von Steuben,¹⁹ medtem ko je sestrskemu bataljonu (*SS-Geb. Ausb. Btl. PE*) v Beli Crkvi povelejal Artur Wagner. Ranjeni oz. oboleli vojaki, ki so prišli v *SS-Geb. Ers. Btl. PE* so bili

15 Adolf Wagner, romunski Nemec, rojen 1. oktobra 1886 v Sächlich-Regenu (Transilvanija). Leta 1941 je bil poveljnik II. bataljona SS-polka Deutschland, nato pa je 1. februarja 1943 postal poveljnik I. bataljona 14. SS-prostovoljnega gorskega polka (iz 7. SS-divizije). Leta 1944 je postal poveljnik *SS-Geb. AuE-Btl. 7*. Dosegel je čin *Oberführer*-ja (brigadirja) (Edenhell.net, 2009; Moore, 2003).

16 ARS-1848, 28, II, 600, Zapisnik zaslišanja Pavla S., 18. 11. 1944.

17 To neskladje lahko pripišemo dejstvu, da so dolgoletni pripadniki enote še vedno ločili med seboj čete predhodnih dveh bataljonov, ki so pa tedaj bili združeni v enotni bataljon.

18 ARS-1864, 313, V, Zaslišanje Dragana G., 3. 12. 1944.

19 Berndt von Steuben, rojen 27. oktobra 1893 (Beuthen v Šleziji), umrl 21. februarja 1968. Po končani realki v Coslu je postal član paškega zbora na pruskem dvoru. Z 18. leti je vstopil v kraljevo prusko vojsko in ob koncu prve svetovne vojne je kot nadporočnik (*Oberleutnant*) vstopil v nemški *Reichswehr*. S 1. oktobrom 1919 je vstopil v policijske vrste, ter leta 1935 v *Allgemeine-SS* (SS št. 262.915); v sklopu slednje je dosegel čin *Standartenführer*-ja (polkovnika). Leta 1939 je pristopil v *SS-Verfügungstruppe* (predhodnico *Waffen-SS*); sprva je bil poveljnik I. bataljona 6. SS-pehotnega polka (*SS-Infanterie-Regiment 6*), nato II. bataljona 13. SS-gorskega polka (*SS-Gebirgsjäger-Regiment 13*), bil tudi poveljnik *SS-Geb. Ers. Btl. PE*, medtem ko je konec vojne dočakal na položaju mestnega poveljnika Zagreba. V sklopu *Waffen-SS* je dosegel čin *Obersturmbannführer*-ja (podpolkovnika). Med 10. majem 1945 in 4. marcem 1948 je bil v britanskem vojnem ujetništvu oz. internaciji (Moore, 2003; Steuben, 2016).

sprva poslani neposredno v divizijske enote, a pozneje so jih sprva dodelili *SS-Geb. Ausb. Btl. PE*, kjer so bili deležni dodatnega oz. ponovnega urjenja. 1. julija 1944 je bil bataljon poslan v Italijo; po potovanju preko Banata, Madžarske in Ljubljane so 5. julija prišli v Zagraj, od tam pa so jih nato prepeljali v Faro. Sestrski bataljon, *SS-Geb. Ausb. Btl.*, je po njegovem vedenju prišel v Gradišče že meseca maja. *Stamm-* in *Genesungskompanie* sta bili nameščeni v Fari, ki sta bili del *SS-Geb. Ers. Btl. Genesungskompanie* je sestavljalo okoli 100 vojnih invalidov, »kateri so absolutno nesposobni za borbe«. V Gradišču so se nahajale 1., 3., 4., 5. in 6. *Marschkompanie*, bataljonski štab in bolnišnica, medtem ko se je 2. četa nahajala v Zagraju. P. je v zaslišanju omenil še poveljnika dveh čet, kot tudi da je major Steuben zbolel in ga je nadomestil Wagner. Tudi on je vedel vojno-poštno številko enote. Kot pripadnik *Stammkompanie* je navedel slabo oborožitev čete; v celotni četi so tako bili trije češki mitraljezi, medtem ko so bili častniki oboroženi z brzostrelkami. Ker je primanjkovalo pušk za vse vojake, so bili nekateri neoboroženi. Med moštvom bataljona, ki »je precej nerazpoloženo za borbo«, je bilo veliko Romunov in Srbov.²⁰

Še tretji esesovec je bil zaslišan istega dne: Jožef K. je bil rojen leta 1922 v Novem Vrbasu in je bil mobiliziran marca 1942 in bil sprva dodeljen SS-avtomobilski šoli Dunaj (*SS-Kraftfährschule Wien*). Ker je zavrnil služenje v 4. SS-diviziji in SS-avtomobilski šoli Krakov II (*SS-Kraftfährschule Krakow II*) in je vložil prošnjo za odpust iz Waffen-SS, je bil konec aprila 1944 poslan v Vršac v *SS-Geb. Ers. Btl. PE*, kjer naj bi dobil svoje odpustne dokumente. Po dveh tednih je bil z bataljonom premeščen v Faro, kamor so prišli v začetku maja (on je bil del tretjega transporta, ki je štel 15 ljudi). Prvi trije transporti so bili predhodnica celotnega bataljona, zadolžena za pripravo bivalnih prostorov. Junija so končali z deli, tako da se je vrnil v Vršac, saj je bilo prvotno mišljeno, da bo v Gradiško šel le *SS-Geb. Ausb. Btl. PE*, medtem ko bi *SS-Geb. Ers. Btl. PE* ostal v Vršacu. Pozneje je bil kot vodja 35 novomobiliziranih Avstrijcev poslan nazaj v Gradišče, kjer je ponovno odklonil služenje v *Marschkompanie* in položitev prisega. Ker je sedaj *SS-Geb. Ers. Btl. PE* tudi prišel v Faro, je bil ponovno poslan v njegovo sestavo, od koder je nato dezertiral.²¹

Dne 22. decembra 1944 je bilo na istem OC opravljeno zaslišanje leta 1925 rojenega Franc S., doma iz banatskega Petrovgrada. Novembra 1942 je bil mobiliziran in poslan v Nemčijo kot poljski delavec. Julija 1944 je bil vpoklican v Vršac, od koder je bil s skupino 160 rekrutov poslan v Faro, kjer je postal pripadnik *SS-Geb. AuE-Btl. 7*. Po dveh tednih v Fari je bil premeščen v Zagraj, kjer je končal usposabljanje, nato pa je bil dodeljen *Marschkompanie* v Gradišču. Slednja se je ponovno premaknila v Faro, od koder je 12. decembra pobegnil. Preko 1. minersko-sabotažnega voda je bil poslan na Komando mesta Kojsko in nato na Kobariško vojno področje. V zaslišanju je navedel, da ima »A bataljon« 5 čet (vse čete in štab v Gradišču, le 2. četa v Zagradu) ter »E bataljon« 3 čete (*Genesungskompanie*, *Stammkompanie*, *Marschkompanie*). Tudi on je navedel vojno-poštno številko kot tudi potrdil slabo oborožitev *Marschkompanie*. Od 200 pripadnikov slednje je bilo le 20 vojakov oboroženih s puškami, ko so bili na straži. Dalje

20 ARS-1864, 313, V, Zaslišanje Radka P., 3. 12. 1944.

21 ARS-1864, 313, V, Zaslišanje Jožefa K., 3. 12. 1944.

je navedel številčno stanje vseh drugih čet ter njihovo oborožitev. Pripadniki bataljona so bili različnih narodnosti (Nemci, Srbi, Poljaki, Hrvati, Albanci, Čehi, Madžari idr.). Tudi on je poudaril, da med vojaki vlada slaba morala, zaradi česar so pogosti posamezni pobegi in občasni pobegi skupin.²²

Dne 15. januarja 1945 so pri OC 9. korpusa opravili zaslišanje dezerterja Adama L., rojenega leta 1909 v Sremu. Aprila 1942 je bil dodeljen v traktorsko enoto 7. SS-divizije, v kateri je služil vse do septembra 1944, ko je zbolel. Po okrevanju je bil poslan v Faro. Tudi on je poznal Wagnerja kot poveljnika bataljona, dva poveljnika čete in vojno-poštno številko. Lokacije čet je podal sledeče: *Marsch-* in *Stammkompanie* v Gradiški, medtem ko so bile 1. – 5. in šolska četa v Gradiški in Zagraju. Spomnil se je primera, da je bilo okoli 1.000 vojakov enkrat poslanih v SS-divizijo Wiking. Konec novembra oz. v začetku decembra se je popolnoma zamenjalo moštvo bataljona.²³

»Vojaški begun« Alojz F., rojen leta 1927 v Rodinskem Vrhu pri Mariboru, je bil decembra 1943 mobiliziran v Rajhovsko delavsko službo (RAD), nato pa je bil po štirih mesecih premeščen v »2. bataljon Regrutregimenta 2. divizije«.²⁴ Novembra 1944 so njega, v skupini 30 vojakov, poslali v »SS Alpenjäger Ausbildungs und Ersatz bataljon No. 7«, kjer je bil dodeljen 2. četi A bataljona. Slednja je bila 540 pripadnikov in to zaradi dejstva, ker so se rekruti tu naučili uporabo orožja vseh vrst; oboroženi so bili z 10 lahkimi strojnicami MG 1943, petimi težkimi strojnicami MG 1942, medtem ko so vsi drugi vojaki oboroženi s puškami Mauser. Ni vedel za lokacije drugih čet bataljona. 8. januarja je pobegnil, a je bil ujet v Zagraju s strani vojaške policije. Vržen je bil v bunker, od koder je s še enim vojakom, Antonom F., pobegnil. Anton je imel predhodno dogovorjeno zvezo z italijanskimi partizani iz Skupin patriotske akcije, *Gruppi di Azione Patrottica* (GAP; prim. Peli, 2014), ki pa so ju poslali v Kojsko in nato v KVP. V bataljonu je bilo malo Slovencev, bilo pa je veliko Hrvatov in banatskih Srbov. Tudi on navaja slabo razpoloženje med vojaki, kot tudi da je bila prehrana »zelo slaba in nezadostna«.²⁵

Že omenjeni Anton F., rojen leta 1917 v Satnici pri Osijeku, je bil oktobra 1942 dodeljen *SS-Geb. Ausb. Btl. PE* v Pančevu. Po premestitvi bataljona v Vršac je bil po njegovemu spomenu bataljon premeščen v Gradišče že v aprilu 1944; v času te premestitve sta bila bataljona združena v enotni *SS-Geb. AuE-Btl. 7*. Poleg Wagnerja, poveljnika bataljona, je poimensko navedel še dva častnika. Dalje je navedel pet navadnih čet, *Marschkompanie*, *Stammkompanie*, *Genesungskompanie*, kot tudi njihovo oborožitev, število pripadnikov in njih lokacijo. Operativne operacije proti partizanom so bile primarno v domeni 4. in 3. čete, katere so sestavljali že stari vojake. Rekrute so pošiljali v borbo po končanju osem tedenskega usposabljanja. Poudaril je, da imajo pripadniki dovoljenje za ropanje živine le v primeru, »če se civilistom dokaže sodelovanje« s partizani. Prepovedano jim je bilo streljanje civilistov, katere so morali privedi pred poveljnika bataljona, ki je osebno

22 ARS-1864, 313, V, Zaslišanje Franca S., 22. 12. 1944.

23 ARS-1848, 28, II, 603a, Zapisnik zaslišanja Adam L., 15. 1. 1945.

24 Po vsej verjetnosti je bil pripadnik 2. SS-tankovskogrenadirskega šolskega in nadomestnega bataljona (*SS-Panzergrenadier-Ausbildungs- und Ersatz-Batallion 2*).

25 ARS-1864, 313, V, Zaslišanje Alojza F., 21. 1. 1945.

vodil akcije proti partizanom. Dobil je zvezo z italijanskimi GAP-om in nato je skupaj s Alojzom F. pobegnil k partizanom (predhodno tudi njemu ni uspel pobeg).²⁶ Oba sta bila zaslišana 21. januarja 1945 s strani obveščevalcev KVP.

OC GVP je 6. februarja 1945 zaslišal Franca R., ki je bil rojen leta 1910 v Samosu pri Pančevu. Junija 1942 je bil mobiliziran in dodeljen diviziji Prinz Eugen. Aprila 1944 je bil poslan v Gradišče kot član *SS-Geb. AuE-Btl. 7*. Bil je hlevar oz. oskrbnik konj, tako da se ni udeleževal protipartizanskih akcij. 5. februarja 1945 je na poti v Gorico pobegnil k partizanom. Omenil je tudi, da ima bataljon osem čet z okoli pet tisoč pripadnikov, ki pa so večinoma novomobilizirani rekruti ali pa oboleli. V Gradišču se nahajajo 4 čete (I., III., IV. in oskrbovalna), v Zagraju 2. četa, medtem ko se v Fari nahajajo (*Stamm-, Genesungs-* in *Marschkompagnie*). Tudi on je poudaril, da je borbenost vojakov na zelo nizki ravni, a so še vedno vmes zagrizeni Nemci. Izpostavil je tudi propagando proti sovjetski Rdeči armadi in partizanom.²⁷

Dne 2. marca 1945 je bil na OC KVP zaslišan Franc G., rojen leta 1924 v Gorici. Po služenju v italijanskem posebnem bataljonu (prim. Kosmač, 2012; Perini, 2007) je septembra 1943 pristopil k partizanom. Marca 1944 je bil zajet s strani Nemcev in bil poslan v Gorico, kjer je sodeloval pri kopanju jarkov. Kot pripadnik *SS-Wachmannschaft-na*²⁸ je bil maja premeščen v Tržič. Konec oktobra ali v začetku novembra je bil premeščen v Gradišče k *SS-Geb. AuE-Btl. 7*; dodeljen je bil »pionirski četi«, kjer se je en mesec usposabljal za minirca. Potem je bil premeščen h kraškimi lovci (prim. Corbatti, Nava, 2009; Kocjančič, Vidmar, 2007, 2008a, 2008b in 2009; Michaelis, 1992), od koder je 24. februarja 1945 prebegnil k partizanom.²⁹

PREGLED ZASLIŠANJ

Večina (sedem) jih je bilo zaslišanih na Kobariškem vojnem področju, dva na Goriškem vojnem področju, medtem ko je bil eden zaslišan s strani obveščevalcev 9. korpusa. Pri vseh desetih zaslišanjih obveščevalci niso uporabili standardiziranih vprašanj iz priročnika za zasliševanje. Zakaj je temu tako, ni razvidno iz (ohranjene) korespondence, lahko pa domnevamo, da so zasliševalci navodila vzeli kot oporne točke (kaj želijo višja poveljstva izvedeti) in nato zapisnik zaslišanja napisali v prostem slogu. Pregled ohranjenih zapisnikov v ARS razkriva, da so zasliševalci le izjemoma dosledno sledili navodilom. Iz tega lahko sklepamo, da so obveščevalci raje uporabljali prosti slog, saj je omogočal bolj »naravni« pregled zaslišanj, kot je potekal in po v naprej določenih točkah. To je bilo v skladu z dokumentom *Vprašanja za zaslišanje ujetnikov*, ki je govoril, da so vprašanja le vodila za oblikovanje zaslišanja.

Predstavljenih deset zapisnikov zaslišanj pripadnikov *SS-Geb. AuE-Btl. 7* razkriva, da so bili zaslišanci zelo zgovorni. Vsi so povedali številne podatke, tako o sebi kot o

26 ARS-1864, 313, V, Zaslišanje Antona F., 21. 1. 1945.

27 ARS-1848, 28, II, 600, Zaslišanje Franca R., 6. 2. 1945.

28 *SS-Wachmannschaften Triest* oz. SS-stražarski bataljon Trst je bil zadolžen za varovanje uničevalnega taborišča v Rižarni kot za varovanje pomembnejših komunikacij v okolici Trsta (Ferenc, 2006, 419).

29 ARS-1864, 313, V, Zaslišanje Franca G., 2. 3. 1945.

enoti (oz. enotah, kateri so pripadali). To izčrpanost lahko pripišemo dejstvu, da so vsi bili dezerterji in so tako samovoljno prebežali k partizanom ter posledično želeli čim bolj sodelovati s partizani.

Prvi prebeg se je zgodil že novembra 1944, nato pa sledili štirje v decembru (od tega skupina treh in posameznik), trije so bili zaslišani v januarju 1945 (dva skupaj in eden posamezno), sledila pa sta še dva posamezna prebega v februarju in marcu 1945. Vsi prebegli so služili v *SS-Geb. AuE-Btl. 7*, a le devet jih je bilo dodeljenih bataljonu v času prebega (eden je bil predhodno premeščen v kraške lovce).

Deseterica je bila različnih starosti; najstarejši je bil rojen leta 1909, medtem ko je bil najmlajši rojen leta 1927. Pregled vseh letnic rojstev prikaže dvojce rojstev v prvem desetletju 20. stoletja, dvojce v drugem ter šest v tretjem. Šest jih je bilo rojenih v Srbiji oz. Banatu, ker zgovorno kaže primarno rekrutno področje bataljona in s tem divizije. Ostali štirje so bili rojeni v Avstriji (srbsko-nemškega rodu), Sloveniji, na Hrvaškem in v Italiji (slovenskega rodu). To se sklada tudi z izjavami trojice zaslišanih, da je bilo v bataljonu veliko narodnosti, a primarno iz področja (nekdanje) Jugoslavije in bližnje okolice.

Le dva zaslišana sta bila dodeljena bataljonu kot rekruta; pet jih je bilo mobiliziranih že leta 1942, medtem ko so trije bili vključeni v *Waffen-SS* šele leta 1944. Osem jih je imelo predhodno izkušnjo z nemškimi vojaškimi enotami. Zgodba goriškega Slovenca je zgovorna, saj je celotno vojno preživel sprva v italijanski, nato pa nemški vojski, dokler ni pobegnil k partizanom.

Od zaslišanih so le štirje navedli imena poveljujočih, vsem je bilo skupno poznavanje bataljonskega poveljnika Wagnerja. Sedem jih je navedlo kar podrobne podatke o sestavi bataljona in razporeditvi čet, medtem ko je eden vedel podatke le za svojo četo. A vsem je skupno dejstvo, da je bila oborožitev bataljona primarno lahka in še to nepopolna. Dalje je jasno, da je imel bataljon osem čet, nastanjenih v Gradišču, Zagraju in Fari³⁰ (in ne le pet, kot trdi Di Giusto). Iz zaslišanj je razvidno tudi, da je večina vojakov še vedno smatrala, da obstajata dva ločena bataljona (A oz. *Ausbildungs* bataljon in E oz. *Ersatz* bataljon) in ne enotni bataljon. Razpon glede navedb prihoda bataljona oz. bataljonov na Gradiščansko (april – julij 1944) lahko razložimo z več transporti, s katerimi so bili pripadniki prepeljani iz Srbije v Italijo, kar potrjujejo tudi nekatere izjave dezerterjev.

Le dva sta podala oceno skupnega števila pripadnikov bataljona, ki se tako giblje med dvema in petimi tisoči. Tak velik razpon lahko pripišemo veliki frekvenci premeščanja vojakov kot tudi dejstvu, da so se v Gradišču (in okolici) nahajale še druge enote *Waffen-SS*, kot tudi druge enote pod nemškim okriljem. To potrjuje naslednjo partizansko poročilo: »Dne 4. 12. so se pričeli iz Gradiške v smeri proti Vidmu in naprej proti Pontebi transporti izvežbanega vojaštva 7. SS Ersatz und Ausbildungs Bataljona Prinz Eugen, ki je šlo v sestav svoje divizije. Dne 4. 12. je odšlo cca 1.500 mož, dne 10. decembra pa nadaljnih 800 mož. Tega dne je v Gradiški, Zagradu in Fari ostalo od te edinice samo cca 200 mož. Kmalu za tem pa so v to šolsko edinico pričeli prihajati novi regruti, tako da je številčno stanje navedene edinice sedaj zoper normalno.« (Zbornik NOV, 1995, dok. 27).

30 Ti trije kraji, kjer je bil garniziran bataljon, so omenjeni tudi v partizanskih obveščevalnih poročilih (Zbornik NOV, 1986, dok. 83).

Trije so obveščevalcem tudi spregovorili o oborožitvi posameznih čet oz. celotnega bataljona. Iz šestih zaslišanj so lahko partizanski obveščevalci potrdili tudi slabo moralo med pripadniki, pri čemer je eden izmed njih spregovoril tudi o zelo slabi prehrani, kar je gotovo prispevalo na zadovoljstvo vojakov. Samo eden je omenil, da so bile posamezne čete uporabljene za boj proti partizanom. Nizka aktivnost bataljona v protipartizanskem boju je razvidna tudi iz partizanskih poročil, ki omenjajo le občasne spopade z bataljonom oz. navajajo le primere roparskih pohodov pripadnikov bataljona (Zbornik NOV, 1995, dok. 72 in 122).

Kaj se je zgodilo z deseterico zaslišanih, ni razvidno iz ohranjene dokumentacije. Glede na njihovo pripravljenost za sodelovanje med zaslišanji, da so vsi prostovoljno dezertirali, da so bili po rodu Jugoslovani ter niso bili vpleteni v vojne zločine, lahko domnevamo, da so jih pozneje vključili v partizanske bojne oz. delovne enote.

UPORABNOST ZASLIŠANJ SOVRAŽNIKOVEGA OSEBJA

Če se vrnemo nazaj na Vresnikovo trditev oz. tezo o uporabnosti zajetih vojakov (oz. v tem primeru dezertarjev), je iz zaslišanj razvidno, da so partizanski obveščevalci od njih pridobili skoraj vse možne podatke:

- izvedeli so, koliko čet ima esesovski bataljon in kako so le-te oborožene in opremljene;
- dezertarji so povedali, v katerih krajih so bile razporejene bataljonske enote;
- nekateri prebežniki so razkrili imena poveljnikov čet kot samega bataljona;
- obveščevalci so pridobili podatke o delovanju bataljona (urjenje in občasni roparski pohodi v bližnjo okolico).

Esesovci, ki so se znašli iz oči v oči s partizanskimi obveščevalci, niso razkrili le načrte oz. namere enote kot tudi političnega ozadja, čeprav verjetno ne vseh podatkov o svojih enotah, kar pa lahko pripišemo predvsem temu, da prebegli vojaki (noben izmed njih ni bil častnik oz. višji podčastnik) niso imeli dostopa do vseh informacij. Razkrili so po vsej verjetnosti vse, kar so lahko; slednje lahko pripišemo dejstvu, da so si s čim bolj izčrpno izpovedjo hoteli pridobiti naklonjenost svojih »ječarjev« in tako preprečiti kakršnekoli represije zaradi njihove službe v sovražnikovih oboroženih silah, še posebej zaradi služenja v enoti Waffen-SS.³¹

Obveščevalci (iz različnih obveščevalnih točk, vodov, centrov ipd. v sestavi korpusa) so se bili pri svojem delu primarno posluževali svojih opazovanj oz. opazovanj lokalnih simpatizerjev (ter interakcij slednjih z vojaki), kar je jasno vidno iz njihovih (dnevnik) situacijskih oz. informacijskih poročil. V situacijskem poročilu OBOD-a z 1. julija 1944 je razvidno, da so bili partizani že opazili prisotnost (novega) bataljona na njihovem ozemlju, a pri tem so imeli le podatke, da gre za del »SS divizije "Prinz Evgen"«.³²

Dne 6. julija 1944 so tako obveščevalci Briško-beneškega odreda zapisali naslednje:

31 O medvojnem nasilnem ravnanju z zajetimi nemškimi vojaki v Jugoslaviji glej Bajc, 2013.

32 ARS-1851, 15, VI, 494, Situacijsko poročilo št. 241 OBOD-a, 1. 7. 1944.

ZAGRAD, 6/VII. 1944: v vasi je vedno vec nemskih vojakov SS in Be-ga. Do sedaj je prislo dva bataljona SS in en bataljona Be-ga. Mostvo je po sprejetih poročilih prislo iz Trsta in okolice.

GRADISCE, 6/VII. 1944: v mestu je veliko stevilo nemskih vojakov SS in Be-ga. Do sedaj ni mogoče ugotoviti stevilo. Vojaki so nastanjeni večji del v vojasnici, ostali po privatnih hisah.

FARA, 6/VII. 1944: do sedaj ni bilo v vasi nobene posadke. Prvic po razpadu Italije je sedaj v vasi večje stevilo nemskih vojakov, ki pripadajo istim edinicam kot posadke v Zagradu in Gradiscu?³³

Iz tega poročila jasno izhaja, da kljub temu, da so se prvi vojaki iz esesovskega bataljona na tem področju pojavili že maja, še v začetku julija partizanski obveščevalci niso uspeli ugotoviti identiteto bataljona, razen pripadnosti (Waffen-)SS.

V prvi polovici avgusta 1944 so imeli že več podatkov in sicer:

*SS. Gebirgs Jäg. Ers. Btl. "Prinz Eugen" se nahaja v Gradiški, kamor je prispel v začetku junija iz Dunaja. To je Ausbildungsbataljon divizije "Prinz Eugen", ki se nahaja na Balkanu. Moštvo tvorijo Avstrijci in sudetski Nemci. Bataljon šteje 8 čet, skupno 1200 mož. Posadka je bila izvežbena 20. julija, nato je odšla nekaj moštva v Sistiano v Italiji, nekaj na Dunaj, večina pa je še ostala v Gradiški.*³⁴

Konec septembra so obveščevalci poročali, da se v Gradišču »nahaja 4500 nemskih vojakov, od katerih 2500 pripadajo Diviziji "Princ Evgen"«. ³⁵ Ravno tako so poročali čez dva dni.³⁶

V poročilu za prvo polovico meseca oktobra 1944 so partizanski obveščevalci opisali tudi drugo metodo pridobivanja podatkov, s pomočjo sovražnikovih oznak:

*SS Geb. Jäg. Ers. und. Ausb. Bat. "Prinz Eugen" na sektorju Gradišče, Zdravščina, Zagrad. To vojaštvo je pogosto opaziti v Gorici in pripada 7. SS diviziji, kar je razvidno iz znakov divizije.*³⁷

A taka opazovanja niso prinesla podrobnih podatkov o sovražnikovi enoti, zaradi česar so bili pomembni vojni ujetniki oz. dezerterji. Po izčrpnem zaslišanju Pavla S. je 9. korpus nemudoma poslal depešo OBOD-u, v kateri so povzeli zapisnik zaslišanja Pavla S.:

Iz zaslišanja dezerterja S. Pavla-Oberscharrfuehra div. Prinz Evgen – v Gradiški je Ersatzundausbildungs bataljon 7 div. Prinz Evgen. V Zagradu je štab 1 četa, 1. čete ni, 3., 4. in 5. četa v Gradiški, Štab in Genesengs kompanie-v Fari. V Zagradu tudi 2. četa.

33 ARS-1854, 291a, III, Dnevno situacijsko poročilo OC Štaba Briško-beneškega odreda, 7. 7. 1944.

34 ARS-1851, 31, IV, 1162, Poročilo od 1. 8. do 15. 8. 1944 OC Štaba IX. korpusa NOV in POJ, 20. 8. 1944.

35 ARS-1846, 3, 284, II, Dnevno situacijsko poročilo OC XVII. SNOB S. Gregorčiča, 28. 9. 1944.

36 ARS-1846, 3, 284, II, Dnevno situacijsko poročilo OC XVII. SNOB S. Gregorčiča, 30. 9. 1944.

37 ARS-1851, 95, I, 2013, Poročilo od 1. 10. do 15. 10. 1944 OC Štaba IX. korpusa NOV in POJ, 19. 10. 1944.

Komandant bat. Obersturm banfueht rezerv. Vagner. Divizija se po izjavah nahaja v Ograjevu, te samo ta bat. z nalogo vežbanja novine. V že posebnih prilikah borbe proti partizanom. Četa šteje cca-200 mož, marš kompanija pa tudi 200 do 1000 mož.³⁸

O uporabnosti zasliševanj dezerterjev iz bataljona, pa najbolje ponazarja zaslišanje Radka P., katerega so skoraj v celoti uporabili za predstavitev SS-bataljona v tiskovini *Podroben opis sovražnih edinic na teritoriju kontroliranem po NOV in POS*:

7. SS. Gebirgsjäger Ersatz und Ausbildungs bataljon Prinz Evgen.

Ta edinica je Ausbildungs edinica divizija "Prinz Evgen", ki se je nazivala tudi Banatska divizija, to ime pa je dobila radi tega, ker je bila pretežna večina moštva iz Banata in Srbije.

Maja meseca 1943 je bil ta bataljon premeščen iz Pančeva v Vršac, od tu pa v Gradiško. Komandant tega bataljona je Obersturmbannführer Wagner Artur.

Ausbildungs bataljon ima 5 čet in Marsch kompanijo. Vsaka četa šteje cca 200 mož. Marsch kompanija pa šteje 700 mož. Četrta četa je težka četa.

Ersatz bataljon pa je sestavljen samo iz 2 čet, in sicer iz Gennesung Kompanie, katere je sestavljena iz samih invalidov, druga četa pa je Stammkompanie.

Komandant Genesungs Kompanie je Karačaj, Obersturmführer.

Komandant Stammkompanie pa je Schneider Mihael, Obersturmführer.

1., 3., 4. in 5. četa in Marschkompanie ter štab bataljona so v Gradiški.

2. četa je v Zagradu.

Genesungs in Stammkompanie pa je v Fari pri Gradiški. V Gradiški se moštvo te edinice toliko časa vežba, dokler ni izvežbano, nato pa se jih pošilja z Marschkompanijo k diviziji.

V zadnjem času uporablja sovražnik za dopolnitev te edinice moštvo iz evakuirane pokrajine Kozake in druge razne vojne ujetnike.³⁹

SKLEP

Pričujoči članek načenja do sedaj prezrto poglavje slovenske vojaške in vojne zgodovine oz. zgodovine obveščevalne dejavnosti, bolj specifično, kako so partizani uporabili sovražnikovo osebje v obveščevalne namene, pri čemer se osredotoča le na eno specifično sovražno enoto. Za boljši pregled te problematike bi bilo potrebno nadaljnje raziskovanje obravnave vojnih ujetnikov s strani partizanskih obveščevalcev med drugo svetovno vojno.

Med drugo svetovno vojno so bili partizani na obveščevalnem področju skoraj popolnoma odvisno od človeških virov; od aktivistov, ki so poslušali in opazovali sovražnikove vojake v garnizijskih krajih do pridobivanja podatkov preko dokumentov padlih sovra-

38 ARS-1851, 55, II, 1650, Depeša št. 95 IX. korpusa NOV in POJ, 25. 11. 1944.

39 ARS-1851, 61, IV, 1732, Podroben opis sovražnih edinic na teritoriju kontroliranem po NOV in POS, [194?], izdal OBOD.

žnikov. Te metode so lahko prinesli partizanskim štabom le omejen nabor informacij, zato so bila toliko bolj pomembna zasliševanja sovražnikova osebja.

Predstavljena zaslišanja pokažejo, kakšen obseg podatkov so lahko obveščevalci pridobili od živega sovražnika. Govoreči sovražnikovi »jeziki« so partizanom tako zagotovili najnovejše informacije o sovražnikovi moči, oborožitvi in morali, kar je vplivalo na oblikovanje taktike kot strategije za nadaljnje bojevanje. Bolj so bili podrobni podatki o sovražnikovi enoti, bolj so se lahko partizanski poveljniki pripravili za bojevanje proti njej. Pripravljenost deliti vse to znanje o lastni enoti lahko pripišemo dejstvu, da je vsa deseterica prostovoljna prebežala k partizanom ter so si s svojo zgovornostjo zagotovili naklonjenost (in milost) partizanov.

Razkriti podatki tudi dopolnjujejo ter deloma popravljajo dosedanje vedenje o *SS-Gebirgsjäger-Ausbildungs- und Ersatz-Bataillon 7*, ki je ena izmed manj znanih nemških vojaških enot, s katero so imeli opravka slovenski partizani med drugo svetovno vojno.

PARTISAN INTERROGATION OF ENEMY PERSONNEL: ON EXAMPLE OF THE SS-GEBIRGSJÄGER-AUSBILDUNGS- UND ERSATZ-BATAILLON 7

Klemen KOCJANČIČ

Litostrojska 7, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: klemenkocjancic@gmail.com

SUMMARY

Article deals with the partisan intelligence, which gained important information with interrogation of enemy personnel. At first, partisan rules and regulations regarding (interrogation of) prisoners of war and deserters are presented. Usefulness of human intelligence sources as part of military intelligence is based on example of interrogations of ten soldiers of the SS-Gebirgsjäger-Ausbildungs- und Ersatz-Bataillon 7 by partisan intelligence officers of the 9th Corps during the Second World War. Overview with critical analysis and interpretation of interrogation reports has revealed willingness of enemy soldiers to provide information on their unit (about commanding officers, strenght, armament, disposition and morale), from which partisan intelligence officers gained important information, that were used to plan a victorious war strategy in Slovene Littoral. Gained information also supplemented and partially corrected previous knowledge of SS-Gebirgsjäger-Ausbildungs- und Ersatz-Bataillon 7, which is one of less known German military units, that came in contact with Slovenian partisans during the Second World War.

Keywords: intelligence, interrogation, prisoners od war, deserters, SS-Gebirgsjäger-Ausbildungs- und Ersatz-Bataillon 7, 9 Corps, Second World War

VIRI IN LITERATURA

- ARS-1846** – Arhiv Republike Slovenije (ARS), Brigade tridesete divizije, 1943–1945 (fond 1846).
- ARS-1848** – ARS, Deveti korpus narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije, 1943–1945 (fond 1848).
- ARS-1851** – ARS, Glavni štab narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije, 1941–1945 (fond 1851).
- ARS-1854** – ARS, Odredi devetega korpusa narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije, 1943–1945 (fond 1854).
- ARS-1856** – ARS, Odredi četrte operativne cone, 1944–1945 (fond 1856).
- ARS-1864** – ARS, Komanda vojne oblasti, komande področij in komande mest devetega korpusa, 1944–1945 (fond 1864).
- ARS-1931** – ARS, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, 1918–2004 (fond 1931).
- Military Intelligence Division (1944):** The German Replacement Army (Ersatzheer): April 1944. Washington, War Department.
- NARA-T-175** – National Archives and Records Administration (NARA), Record of the Reich Leader of the SS and Chief of the German Police (Reichsführer SS und Chef der Deutschen Polizei) (National Archives Microcopy No. T-175).
- Zbornik NOR (1979):** Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Tom XII. Knjiga 4. Dokumenti nemačkog rajha 1944–1945. Beograd, Vojnoistorijski institut.
- Zbornik NOV (1986):** Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni na Slovenskem. Del VI. Knjiga 17. Borbe v Sloveniji 1944. Ljubljana, Partizanska knjiga.
- Zbornik NOV (1995):** Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni na Slovenskem. Knjiga 1 (18). Boji na Slovenskem 1944–1945. Ljubljana, Inštitut za družbene vede Fakultete za družbene vede Univerze v Ljubljani.
- Avalon (2008):** The Avalon Project. Convention Between the United States of America and Other Powers, Relating to Prisoners of War; July 27, 1929. http://avalon.law.yale.edu/20th_century/geneva02.asp (16. 4. 2016).
- Bajc, G. (2006):** Operacija Julijska krajina. Severovzhodna meja Italije in zavezniške obveščevalne službe (1943–1945). Koper, Založba Annales.
- Bajc, G. (2013):** Pogledi zahodnih zaveznikov na nasilje v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno. Prispevki za novejšo zgodovino, 53, 1, 137–157.
- Barker, T. M. (1991):** Socialni revolucionarji in tajni agenti. Koroški slovenski partizani in britanska tajna služba. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Bender, J., Taylor, H. P. (1986):** Uniforms, organization and history of the Waffen-SS. Vol. 3. San Jose, R. James Bender Publishing.
- Božović, S. (2011):** Divizija "Princ Eugen". Pančevo, Narodni muzej Pančevo.
- Corbatti, S., Nava, M. (2009):** Karstjäger!: du SS-Karstwehr-Bataillon à la 24. Waffen-Gebirgs-Division der SS. Saint-Martin-des-Entrées, Heimdal.

- Črnčec, D. (2009):** Obveščevalna dejavnost v informacijski dobi. Ljubljana, Defensor.
- Di Giusto, S. (2005):** Operationszone Adriatisches Küstenland. Udine Gorizia Trieste Pola Fiume e Lubiana durante l'occupazione tedesca 1943–1945. Udine, Istituto Friulano per la Storia del Movimento di Liberazione.
- Earle, J. (2009):** Cena domoljubja. SOE in MI6 na stičiču Italijanov in Slovencev med drugo svetovno vojno. Trst, Mladika.
- Edenhell.net (2009):** Edenhell.net. Adolf Wagner (Oberführer). <http://www.edenhell.net/en/persons/detail/100888/> (16. 4. 2016).
- Ferenc, T. (2006):** Nemška policija v Operacijski coni "Jadransko primorje" 1943–1945. V: Ferenc, M. (ur.): Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. 1, Razkositanje in anaksionizem. Ljubljana, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 413–460.
- Held, R. (2008):** Kriegsgefangenschaft in Großbritannien. Deutsche Soldaten des Zweiten Weltkriegs in britischem Gewahrsam. München, Oldenbourg.
- Hinsley, H. (1991):** World War II: An Intelligence Revolution. V: Hitchcock, W. T. (ur.): The Intelligence Revolution: A Historical Perspective. Colorado Springs, U.S. Air Force Academy, 4–11.
- Hoare, O. (ur.) (2000):** Camp 020. MI5 and the Nazi spies: The official history of MI5's Wartime Interrogation Centre. Richmond, Public Record Office.
- Kaltenegger, R. (2008):** Totenkopf & Edelweiß. General Artur Phleps und die südosteuropäischen Gebirgsverbände der Waffen-SS im Partisanenkampf auf dem Balkan 1942–1945. Graz, Ares Verlag.
- Klanjšček, Z. (1999):** Deveti korpus slovenske narodnoosvobodilne vojske 1943–1945. Ljubljana, Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije.
- Kocjančič, K., Vidmar, M. (2007):** Kraški lovci. Vojnozgodovinski zbornik, 30, 69–80.
- Kocjančič, K., Vidmar, M. (2008a):** Kraški lovci. Vojnozgodovinski zbornik, 31, 89–100.
- Kocjančič, K., Vidmar, M. (2008b):** Kraški lovci. Vojnozgodovinski zbornik, 32, 74–80.
- Kocjančič, K., Vidmar, M. (2009):** Kraški lovci. Vojnozgodovinski zbornik, 36, 66–74.
- Kosmač, M. (2012):** Življenje in strategije preživetja Primorcev v »posebnih bataljonih«. Acta Histriae, 21, 1–2, 57–74.
- Kumm, O. (1983):** 7. SS-Gebirgs-Division Prinz Eugen im Bild. Osnabrück, Munin-Verlag.
- Kumm, O. (1995):** Prinz Eugen. The History of the 7. SS-Mountain Division "Prinz Eugen". Winnipeg, J. J. Fedorowicz Publishing.
- Kumm, O. (2007):** Vorwärts, Prinz Eugen! Geschichte der 7. SS-Freiwilligen-Division "Prinz Eugen". Dresden, Winkelried Verlag.
- Lampe, U. (2014):** Prevzgoja nemških vojnih ujetnikov v času druge svetovne vojne v Jugoslaviji. Acta Histriae, 22, 4, 955–970.
- Liddell Hart, B. H. (1971):** The German Generals Talk. London, William Morrow.
- Lindsay, F. (1998):** Ognji v noči. Z OSS in Titovimi partizani v medvojni Jugoslaviji. Ljubljana, Zveza združenj borcev in udeležencev NOB Slovenije, Zveza društev vojnih invalidov Slovenije, Društvo Partizanska knjiga.

- Michaelis, R. (1992):** Rolf. Die Chronik der 24. Waffen-Gebirgs[Karstjäger]-Division der SS. Erlangen: samozaložba.
- Moore, J. H. (2006):** The Faustball Tunnel. German POWs in America and Their Great Escape. Annapolis, US Naval Institute Press.
- Moore, J. P. (2003):** Führerliste der Waffen-SS. Portland, J. P. Moore Publishing [elektronski vir na CD-ju].
- Neitzel, S. (2005):** Abgehört. Deutsche Generäle in britischer Kriegsgefangenschaft 1942–1945. Berlin, Propyläen Verlag.
- Peli, S. (2014):** Storie di Gap: terrorismo urbano e Resistenza. Torino, Einaudi.
- Perini, S. (2007):** Battaglioni speciali / Slav company / Posebni bataljoni: 1940–1945. Opčine, Trst, Slovensko kulturno društvo Tabor, Knjižnica Pinko Tomažič in tovariši, ANPI.
- Petelin, S. (1968):** Vojkova brigada. Nova Gorica, Soča.
- Quinn, R. (2015):** Hitler's Last Army. German POWs in Britain. Stroud, The History Press.
- Rabin, R. (1995):** The Barbed-Wire College. Reeducating German POWs in the United States during World War II. Princeton, Princeton University Press.
- Steuben (2016):** Steuben.de. Der SS-Obersturmbannführer Berndt von Steuben. <http://www.steuben.de/persoenlichkeiten18.htm> (16. 4. 2016).
- Sullivan, M. B. (1979):** Thresholds of Peace. German Prisoners and the People of Britain 1944–1948. London, Hamish Hamilton.
- Tessin, G. (1974):** Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945. Dritten Band. Die Landstreitkräfte 6–14. Frankfurt/Main, Verlag E. S. Mittler & Sohn.
- Thompson, A. (2010):** Men in German Uniform. POWs in America during World War II. Knoxville, University of Tennessee Press.
- Torkar, B. (2012):** Prikrit odpor. Ameriška obveščevalna služba na Slovenskem med drugo svetovno vojno. Celovec, Mohorjeva.
- Trifkovic, G. (2013):** Making Deals with the Enemy. Partisan-German Contacts and Prisoner Exchanges in Yugoslavia, 1941–1945. *Global War Studies*, 10, 2, 6–37.
- Vresnik, D. (1987):** Druga brigada Vojske državne varnosti – Narodne obrambe. Prispevek k zgodovini VDV Slovenije. Ljubljana, RK ZRVS Slovenije, Naša obramba.
- Vresnik, D. (1988):** Tretja brigada Vojske državne varnosti – Narodne obrambe. Prispevek k zgodovini VDV Slovenije. Ljubljana, RK ZRVS Slovenije, Naša obramba.
- Vresnik, D., Jerkič, B. (1999):** Zaščita in boj za svobodo 1944–1945. Poveljstvo Vojske državne varnosti – 1. slovenska divizija Narodne obrambe. Prva brigada VDV – NO. Ljubljana, Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije.
- Waters, M. R., Long, M., Dickens, W. (2004):** Lone Star Stalag. German Prisoners of War at Camp Hearne. College Station, Texas A&M University Press.

RADNIČKI TISAK I PROBLEMI KONCEPTA SAMOUPRAVLJANJA U KULTURI U HRVATSKOJ 70-ih I 80-ih GODINAMA 20. ST.

Boris KOROMAN

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet, Ronjgovljeva 1, 52100 Pula, Hrvatska
e-mail: boris.koroman@gmail.com

SAŽETAK

Ovaj rad uključuje dva povezana istraživanja. Prvo se odnosi na medijsku i analizu diskurza tiskovina (novina, biltena) koje su izdavala poduzeća u Hrvatskoj i Sloveniji u 70-im i 80-im godinama i artikulacije samoupravne kulturne politike i pojma "kulture" u tim medijima. Drugi se bavi pitanjima neuspjeha prakse direktno-demokratske participativne i autentične samoupravne kulturne politike koja je predstavljena u tim medijima. Istraživanje je provedeno supostavljanjem (stavljanjem u suodnos) dvaju marksističkih pristupa kulturi: jugoslavenskih kulturnih politika temeljenih na koncepciji samoupravljanja i zapadnih kulturalnih studija.

Ključne riječi: tvorničke novine, bilteni poduzeća, jugoslavensko samoupravljanje, kulturna politika, marksizam i kultura

DELAVSKI TISK IN PROBLEMI KONCEPTA SAMOUPRAVLJANJA V HRVAŠKI KULTURI V 70-ih IN 80-ih LETIH 20. STOLETJA

IZVLEČEK

V prispevku sta predstavljeni dve tematiki raziskovanja. Prvo se nanaša na medijsko analizo in analizo diskurzov tiskovin (časopisov, biltenov), ki so jih izdajala podjetja na Hrvaškem in v Sloveniji v 70-ih in 80-ih letih, ter artikulacije samoupravne kulturne politike in pojma "kulture" v teh medijih. Drugo se ukvarja z vprašanji neuspeha prakse direktno-demokratske participativne in avtentične samoupravne kulturne politike, ki je predstavljena v teh medijih. Raziskovanje temelji na primerjavi dveh marksističnih pristopov do kulture: jugoslovanskih kulturnih politik, ki temeljijo na konceptu samoupravljanja, in zahodnih kulturnih študij.

Ključne besede: tovarniški časopisi, bilteni podjetij, jugoslovansko samoupravljanje, kulturna politika, marksizem in kultura

UVOD

Ovaj rad¹ predstavlja jedan od inicijalnih istraživačkih pokušaja pristupa do sada pomalo zanemarenoj građi nastaloj u razdoblju jugoslavenskoga socijalizma, građi iz koje je moguće iščitati raznolike teme vezane uz radništvo, organizaciju rada u poduzećima, vrlo opsežno obrađenu proizvodnju, model i praksu samoupravljanja te ostalu problematiku koja rasvjetljava različite prijepore toga razdoblja. Riječ je o vrlo specifičnom tiskanom mediju – časopisima, biltenima i novinama koje su izdavala poduzeća, kasnije “radne organizacije” ili su izdavane na različitim lokalnim razinama okupljanja građana, preciznije, “samoupravnog radnog naroda”, bilo da je riječ o općinskim SIZ-ovima, lokalnim savezima SSRN i sl.

Koncept samoupravljanja bila je središnja tema jugoslavenskog socijalizma te je velik dio onodobne teorije političke ekonomije proizveo i ogroman broj tekstova, a u ovome članku koriste se neki od temeljnih tekstova (Kardelj, 1977; Horvat, 1983) uz dio pravnih i političkih tekstova. Kao primjer za okvire kulturne politike najreprezentativnija je knjiga tekstova Stipe Šuvara (1980) te novija studija B. Doknić (2013). I dok se tema samoupravljanja polako otvara u sve brojnijim recentnijim istraživanjima (Kirn, 2010; Musić, 2011; Stanić, 2014) pojavljuju se i nove studije autora i autorica kontinuiteta, onih koji su o samoupravljanju aktivno pisali i u razdoblju kada je socijalistički sustav postojao (Bosanac, 2015) pri čemu valja izdvojiti knjigu *Samo jednom se ljubi. Radiografija SFR Jugoslavije 1945.–72.* Darka Suvina (2014).

Medijski prostor koji otvara potencijal iznimno obimne i uglavnom istraživački neiščitane građe tvorničkih časopisa (u Jugoslaviji je u šezdesetim godinama “1.200 poduzeća – uglavnom onih s više od 100 zaposlenih – imalo vlastite novine” (Suvina, 2014, 248), a početkom osamdesetih godina izlazilo je u gruboj računici oko “dvije tisuće listova radnih organizacija” (AD, 28. 12. 1982., 4) nudi više tipova i razina informacija: podatke o tvrtkama, njihovom poslovanju, ustrojstvu, razvoju i planovima, podatke o partijskom, sindikalnom i općenito samoupravnom ustrojstvu u tvrtkama te distribuiranje informacija radnicima s tih pozicija; o ideološkim, povijesnim i pravnim temama koje se reflektiraju na poduzeća i na radnike. Osim toga, sve istraživane tiskovine u svojoj uredničkoj politici pozornost posvećuju i temama koje nisu vezane samo uz probleme proizvodnje i rada, one su mediji u kojima se progovara i o problemima stanovanja, zdravlja te posebno kulture, a rubrike humora i razonode gotovo su neizostavan element ovih tiskovina. U ovome radu analizira se usporedbom različitih tiskovina, specifična tema – artikulacija pojma kulture u autentičnoj politici, teoriji i praksi kulture u jugoslavenskom samoupravnom socijalizmu, u medijima namijenjenim radnicima.

“Kultura” je u njima pojam iznimno široko postavljenog obuhvata. Pojam “samoupravne kulture”, odnosno “socijalističkog samoupravnog poimanja kulture”, koji se kreira u onodobnoj autentičnoj teoriji i kulturnoj politici, obuhvaća raspon od partijske politike, preko amaterskih umjetničkih praksi do svakodnevice, načina života, stavova, strukture

1 Ovaj rad nastao je u okviru projekta “Stvaranje socijalističkoga čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma” (1718), financiranog sredstvima Hrvatske zaklade za znanost.

međuljudskih odnosa pa i do načina ponašanja u okvirima institucionalnog i ideološkog okvira samoupravljanja – “kultura je način života” (ULJ, 30. 12. 1980., 1, 51). Kroz istraživanja i analize u zaključku se postavlja i glavni interpretativni problem: problem neuspjeha konstituiranja autentične kulture u samoupravljanju. Fluidan pojam “kulture”, dijelom je podudaran zamišljanjima kulture u tradiciji zapadnjačkih marksističkih mislilaca, posebno onih Nove ljevice koji konstituiraju akademsku praksu kulturalnih studija i čija je teorija, međutim, imala ograničen domet, recepciju i utjecaj u teoriji i politici samoupravljanja u Jugoslaviji, temeljenoj na pokušajima vraćanja izvornim postavkama marksizma (usp. npr. Kardelj, 1977; Bilandžić, 1985). Stoga se kao zanimljiv i poticajan smjer analiza i interpretacija u relacijama: samoupravljanje – kultura – radnici, postavlja pozicija iz koje bi se ovoj problematici moglo pristupiti iz široko shvaćene kulturologije, odnosno istraživačkih okvira kulturalnih studija, barem iz prostog razloga marksističke teorije kao zajedničkog izvora kulturalnih studija (Hall, 2006a; usp. Duda, 2002) i jugoslavenskog samoupravljanja. Pri tome valja doista biti oprezan i slijediti i prihvatiti primjedbe koje je u važnom zborniku *Devijacije i promašaji* izrekla Reana Senjković u članku *Izgubljeno u prijenosu; kulturalni studiji u uvjetima vladavine ljevice* (2006). Jugoslavenski socijalizam, posebno u samoupravnoj varijanti, predstavlja svojevrsan “terenski eksperiment” te alati kulturalne teorije i kulturalnih studija ne predstavljaju svjestan i upotrebljavan onodobni teorijski okvir za uspostavljanje i analize konkretnog samoupravnog jugoslavenskog društva. Međutim, Senjković polazi upravo od mogućnosti pa i nužnosti usporedbe dvaju modela kako bi postavila pitanja okvira i granica teorija kulturalnih studija i marksističke kritike kulture uopće. Ovaj se rad problemski nadovezuje na njezin članak jer također supostavlja jugoslavenski socijalizam teorijskim zamislama kulturalnih studija, no oprimjeruje ga ujedno medijsko-etnografskom analizom.

Uz spomenute teorijske “alate”, historiografski pristup praćenju tiskovina, analiza sadržaja, odnosno diskurzivna analiza u smislu prepoznavanja ključnih tema, žanrova, retorike i načina oblikovanja teksta, nadaje se kao neizbježan analitički sloj. Konkretnim problemima i prijedporima pristupa se i na još jedan način, koji nije bez problema, a to je da se izjavama radnika samoupravljača pristupa kao dostupnoj etnografskoj građi iz koje je moguće iščitavati stavove i vrijednosna određenja radnika u njihovom poimanju kulture i samoupravne kulturne politike i prakse. U odabiru i analizi radničkih izjava o kulturi i samoupravljanju valja svakako uzeti u obzir razinu analitičke distance prema tim odgovorima, u mjeri koja bi se mogla rasprostirati od parafraziranja i prekrajanja izjava, prilagođavanja, autocenzure do “očekivanih odgovora”. Stoga je u radu postavljen naglasak na izjavama koje su vidljivo kritične ili polemične prema samoupravljanju u kulturi.

Konačno, okvir je ovoga istraživanja određen i vremenski, naglasak je na tiskovinama koje izlaze oko godine 1974., s novim Ustavom SFRJ, odnosno u vremenu pokušaja integracije samoupravljanja u svim razinama organizacije društva. Okvir je i prostorni i odnosi se na nekoliko tiskovina koje su izlazile u Hrvatskoj, preciznije u Istri, te na bilten *Skozi ZIV TAM* mariborske automobilske industrije, koji je postavljen kao svojevrsno referentno mjesto za komparaciju; obuhvaćena su glasila privredno razvijenijih regija. Uz to poseban je naglasak na mjesečniku *Kulturni vjesnik* u kojem se sustavno i opsežno, od 1974. do 1989., pratila kultura tadašnje općine Pula i koji je također u prvom desetljeću

izlaženja, zbog naglašenog samoupravnog koncepta, kao ciljanu čitateljsku skupinu imao u fokusu i radnike iz privrede.

RADNIČKI TISAK

Vjerojatno zbog obima građe, vrlo specifičnih okolnosti i dijelom uske ciljane publike, o časopisima koje su izdavale tvornice i poduzeća za sada još nema većih sintetskih studija te će stoga ovaj rad, kao i ukupno istraživanje na projektu HRZZ-a, predstavljati svojevrsan pionirski posao. Ipak ove se tiskovine kao dobar povijesni izvor prepoznaju u recentnim usmjerenim istraživanjima (npr. Cvek, Ivčić, Račić, 2015) i znanstvenim projektima.² Za razliku od primjerice dobro obrađene povijesti sindikalnog pokreta (Radelić, 2012) ili Agitpropa (Najbar Agičić, 2013), o tvorničkim časopisima ima malo sustavno obrađenih podataka. Izvan okvira Hrvatske, pa i bivše Jugoslavije, situacija s istraživanjima također ne prati količinu građe.³ Radničke tvorničke tiskovine, primjerice u Sovjetskom savezu, obrađuju se kao komplementarna ili epizodna ilustrativna tema uokvirena drugim, značajnijim temama. Wendy Goldman, primjerice, obrađuje sovjetske radničke zidne novine u okviru istraživanja institucionalnog nasilja staljinizma u svakodnevnici (Goldman, 2013). Studija Mathewa Lenoea *Closer to the Masses. Stalinist culture, social revolution and Soviet newspapers* (2004) predstavlja iznimku – to je studija posvećena sovjetskom novinarstvu i pojavi “masovnog novinarstva” pri čemu partijsko poticanje izdavanja “tvorničkih zidnih novina” u dvadesetim godinama također predstavlja i oblik sistemske agitacije i kontrole.

Pojava tiska unutar pogona, najprije u vidu letaka, zatim zidnih novina i napokon tvorničkih novina, dio je aktivne i aktivističke, agitacijske politike međunarodno organizirane komunističke partije. Iz dopisa Kominterne vidljivo je da se osnivanje tvorničkih medija zagovara u raspravama i dokumentima iz sredine dvadesetih godina 20. st., u vrijeme Druge internacionale, i da je to jedna od važnijih tema u okviru rasprava o međunarodnom organiziranju radništva, i u Sovjetskom savezu, a posebno na Zapadu. Organiziranje “tvorničkih novina” definira se tada kao jedan od organizacijskih zadataka čelija komunističkih partija:

2 Uz projekt HRZZ-a, uz koji je nastao ovaj rad, valja spomenuti i projekt “Between class and nation. Working class communities in 1980s Serbia and Montenegro”, Centre for Southeast European Studies, University of Graz.

3 Vjerojatno je, uz obim, i problem slabije dostupnosti građe uzrok relativne neobrađenosti teme; radničke tiskovine nastajale su kao specijaliziran medij, aktualan i konkretan, namijenjen jasno profiliranoj publici, te je tako i istraživački pristup donekle ograničen zbog problema njihove dostupnosti u suvremenosti. Knjižnice, napose nacionalne knjižnice ipak čuvaju neke od brojeva novina i časopisa poduzeća, no njihov broj i kompletiranost izdanja manji je od dnevne ili periodike o kulturi. U Sveučilišnoj knjižnici u Puli nedostaju brojevi časopisa *Uljanik* i *Raški rudar*, čak i jedan broj *Kulturnog vjesnika*. Slična je situacija i u Zavičajnom muzeju grada Poreča, a i u slovenskoj Nacionalnoj univerzitetskoj knjižnici nedostaje dio brojeva časopisa *Skozi ZIV TAM*. Dakako, oni se katkad mogu naći u arhivima samih tvrtki, primjerice dobro je očuvan arhiv u Uljaniku, međutim, nakon razgradnje socijalizma u devedesetima mnoge su se tvrtke privatizirale i transformirale te je i dostupnost arhivima problematična, ako uopće i postoje.

Ćelija je organizacija koja povezuje Partiju s radnicima i malim seljacima. Uloge ćelije su prenošenje rada Partije među radničke mase koje nisu uključene u Partiju sredstvima sustavne komunističke agitacije i propagande: uključivanje novih članova, distribucija Partijske literature, izdavanje tvorničkih novina [ist. B.K.], provođenje kulturnog i prosvjetnog rada među članovima Partije i radnicima u tvornici, neprestan i ustrajan rad na pridobivanju službenih pozicija u tvornici ... (Degras, 1960, 174).

Krajem tridesetih godina i Lav Trocki među velikim brojem pisama, ono poslano “francuskim drugovima” 27. siječnja 1938., posvećuje temi “tvorničkih novina” zagarajući uz jednostavan agitacijsko-propagandni pristup slabije obrazovanim masama u tvorničkim novinama i potrebu usporednog organiziranja komunističkih teorijskih časopisa (Allen, Breitman, 1976, 155–156).

Gotovu komunističku ideju i agitacijski model tvorničkih zidnih novina preuzima i pretaće u praksu i Komunistička partija Jugoslavije te u poratnom razdoblju usmjerava provođenje toga projekta kroz djelovanje sindikata.

U recentnijoj historiografiji ne nailazi se na konkretan podatak o izvornom dokumentu pa niti o primarnoj instanci s koje se organizira tvornički tisak u Jugoslaviji. Moguće je, u nedostatku arhivskog istraživanja rekonstruirati nastanak tvorničkog tiska iz dokumenta o djelovanju sindikata (Radelić, 2012) kao i iz sindikalnog tiska u neposrednom poslijeratnom razdoblju, tj. iz tekstova u središnjem glasilu jedinstvenih sindikata, *Glasu rada*. Iz arhiva Jedinstvenih sindikata radnika i namještenika Jugoslavije (JSRNJ), koje u kronologiji izlaže Zdenko Radelić (2012), može se pratiti kako odmah od 1945. godine kulturno-prosvjetni rad postaje jedna od glavnih zadaća ujedinjenog sindikata. Sindikati su u razdoblju neposredno nakon Drugog svjetskog rata tražili svoj način redefiniranja u novim ekonomskim odnosima te je kulturno-prosvjetna djelatnost i iz tog razloga postala jedna od njegovih važnijih uloga. U provođenju kulturno-prosvjetne politike društva oni su predstavljali dobro organiziranu razinu kojom je bilo moguće doprijeti do što većeg broja radnika, ciljanih recipijenata. Kulturno-prosvjetna djelatnost sindikata od 1945. godine se u sve većoj mjeri uspijeva nadograđivati i bolje organizirati: djelatnost “sindikalskih kadrova” zapravo se od rada u pogonima proširuje i na vođenje klubova, KUD-ova i domova kulture (Radelić, 2012, 237).

Sindikalska politika naznačena u ovim dokumentima može se pratiti i u glasilu JSRNJ *Glas rada* koje počinje izlaziti već 15. lipnja 1945. Kulturno-prosvjetno djelovanje sindikata velikim je dijelom usmjereno na aktivnosti opismenjivanja radnika a zatim i na njihovu daljnju i dodatnu izobrazbu; sindikat i sindikalne podružnice postaju institucionalni okvir u kojem je moguće pristupiti velikom broju građana u široko postavljenom prosvjetiteljskom socijalističkom projektu.

Od samog početka djelovanja jedinstvenih sindikata tema sindikalnog tiska nailazi se u programima sindikata koji se objavljuju u *Glasu rada*, a u petom se broju nailazi na kratak članak posvećen tiskanom mediju u pogonima: “O zidnim novinama i njihovoj ulozi” (GR, 13. 7. 1945., 5). Premda se u više navrata ističe kako je *Glas rada* jedino i “centralno” glasilo sindikata s kojim trebaju surađivati sve ostale sindikalne organizacije (GR, 22. 11. 1946., 5–6), krajem godine 1947. događa se značajna promjena. Medij zid-

nih novina za pojedina veća poduzeća postao je nedostatnim te počinju izlaziti *Trudbenik* Kombinata Borovo, *Raški rudar* Istarskih ugljenokopa, *Svjetlost* Tvornice Rade Končar i još neki, o čemu se izvješćuje u *Glasi rada* (GR, 13. 11. 1947., 7). Količina informacija i tekstova, aktivnost suradnika, te dobra financijska i kadrovska podloga učinila je takav medij nedostatnim te on evoluirao u samostalno periodičko izdanje, novine, glasilo ili bilten tvrtke. Tvornički, odnosno časopisi poduzeća u narednim desetljećima nisu izuzetak već gotovo postaju pravilo gdje god je to moguće, kao direktan i medij namijenjen radnicima, komplementaran centralnim sindikalnim novinama. Tako se 1947. smatra godinom zasnivanja i organiziranja medija tvorničkog tiska, a u analiziranim brojevima novina analiziranog razdoblja u ovome radu može se naći i prigodna čestitka kombinatu Borovo povodom 30. obljetnice koju šalje i potpisuje Josip Broz Tito i koja se pretiskava u novinama *Glasnik Plave lagune*, *Anita* i *Naš glas*.

Dvotjednik *Raški rudar*, jedna od prvih samostalnih tvorničkih novina, u popisu je građe za ovaj članak. Uz njega, obrađuje se još nekoliko naslova radničke periodike, pri čemu su za ovu analizu neki višestruko citirani, tako da ukupan popis izgleda ovako: *Raški rudar: glasilo Istarskih ugljenokopa "Tupljak"*, Labin (1947.–1993.), *Uljanik: mjesečnik SOUR-a Brodograđevna industrija, Uljanik*, Pula (1980.–1991.), *Naš glas: Glasilo poduzeća Rivijera Poreč, Poreč*. (1968.–1982.), *Glasnik Plave lagune: List Plave lagune Poreč* (1970.–1982.), *Anita: List hotelsko turističkog poduzeća "Anita"*, Vrsar (1970.–1982.), *Adria: List udružene privrede Poreštine* (1982.) (nastaje udruživanjem časopisa *Naš glas*, *Glasnik Plave lagune* i *Anita*), *Porečki glasnik: Glasilo SSRN i udruženog rada Poreštine* (1983.–1994.) (nasljeđuje novine *Adria* i kao glasilo SSRN-a i postaje informativno glasilo namijenjeno čitavoj općini) i *Skozi ZIV TAM. Glasilo Delovnega kolektiva ZIV TAM, Maribor* (časopis mariborske automobilske industrije) (1955.–1984.). Najvećim je dijelom analiza provedena na mjesečniku *Kulturni vjesnik. List Samoupravne interesne zajednice u oblasti kulture Općine Pula* (do 1975. *List Zajednice za kulturu općine Pula*) (1974.–1989.).

ARTIKULACIJE KULTURE U RADNIČKOM TISKU I "SOCIJALISTIČKO SAMOUPRAVNO POIMANJE" KULTURE

U istraženim tvorničkim i tiskovinama poduzeća tema kulture pojavljuje se sporadično, ali učestalo. Rasprave o kulturi posebno su aktualne u sedamdesetim godinama 20. stoljeća i u vezi su s nadolazećim promjenama Ustava SFRJ, koji je uz poznato snaženje federalnog modela i nezavisnosti republika, predstavljao reformski pokušaj uvođenja samoupravljanja u sve razine organizacije društva. Novi ustav dao je "zamah decentralizaciji" (Goldstein, 2008, 567) i nastojao uvesti proširenu koncepciju samoupravljanja te se radničko samoupravljanje kao ustavna kategorija sada pojavljuje i u "osnovnim načelima" Ustava. Od važnih reformi koje ovdje valja spomenuti značajno je konstituiranje samoupravnih interesnih zajednica SIZ-ova, koje su u Ustavu obrađene u zasebnom poglavlju (čl. 51–59), a njihova se razrada u narednim godinama dodatno razvija i u Zakonu o udruženom radu (1976) i različitim zakonima o samoupravnim interesnim zajednicama po oblastima.

Kulturna politika zasnovana na samoupravnom modelu predstavlja bitnu promjenu u odnosu na “klasični administrativno-etastički model kulturne politike” u prvim desetljećima države (Doknić, 2013) i, dakako, na “agitprop-kulturu” (Najbar Agičić, 2013, 29) u prvih njenih sedam godina. Ona nastaje kao produkt promjene organizacije društva, kao plod ekonomskih i društvenih reformi partijskih ideologa, pri čemu valja uvijek spomenuti i njegovu aktualnu kritiku, kompleksan i refleksivan odnos koji su prema samoupravljanju gajili *praxisovci* (usp. Olujić Oluja, Stojaković, 2013). Idejni tvorac samoupravljanja, Edvard Kardelj, te drugi samoupravni ideolozi, primjerice Branko Horvat, u svojim temeljnim tekstovima kulturu i kulturnu politiku ne obrađuju kao zaseban problem i spominju je uglavnom usputno, pri nabranjanju određenih djelatnosti, tek zalažući se za prosvjetiteljsku paradigmu “kulturnog uzdizanja” (Kardelj, 1977, 68) ili razumijevanje kulture kao elementa ravnoteže s ekonomijom i politikom (Horvat, 1983, 236). Kulturna politika gradi se usporedno, ali urgentno i nesustavno, na čvrstim temeljima samoupravnog šire-društvenog koncepta i tu svakako najvažniju ulogu ima politički i teorijski rad Stipe Šuvara (usp. Šuvar, 1980).

Samoupravna koncepcija kulture u svjetlu ustavnih promjena predstavlja ishodište artikulacija pojma kulture u tvorničkim časopisima, okvir u kojemu se o kulturi promišlja i piše od sredine sedamdesetih godina pa gotovo do razdoblja razgradnje socijalizma. U analiziranoj građi širok okvir samoupravne kulture obrađuje se na nekoliko načina: objavljivanjem zakona, dokumenata ili dijelova dokumenata koji se odnose na kulturne politike, primjerice rezolucijama Saveza komunista, zatim u posebnim feljtonističkim tekstovima novinara suradnika, u velikom broju uredničkih i novinarskih komentara na aktualna kulturna zbivanja i konačno objavljivanjem razgovora s radnicima samoupravljačima. Vrijedi stoga kao primjer citirati dijelove ovih tekstova, prikazati način njihova oblikovanja i uputiti na retoriku i mrežu pojmova koji oblikuju pojam kulture u samoupravljanju.

Već u uvodniku pri pokretanju časopisa *Kulturni vjesnik*, 1974. godine, samoupravna koncepcija kulture označava se i određuje “demokratskom” i “progresivnom” vrijednošću, čije ostvarivanje istovremeno predstavlja i “izazov” u praksi. Tako je uvodnik u uobičajenoj samorefleksivnoj retorici poziva na odgovornost naslovljen “Teško breme” (KV, 31. 1. 1974., 1, 2). Retorika kojom se oblikuje tekst predstavlja uobičajen birokratski inventar komunista i nadovezuje se na retoriku iscrpno napisanog Ustava SFRJ:

Amandmansko stabiliziranje kulture, njeno konstituiranje i organiziranje na samoupravnim osnovama te uopće progresivne promjene u kulturi kod nas iziskuju mnogostrano angažiranje progresivnih društvenih sila i sve efikasne načine i sredstva koja mogu dovesti do prevladavanja sadašnjeg odnosa u kulturi i prema njoj, do daljnje demokratizacije kulture i uopće do bogatijega kulturnog života radnih ljudi. (KV, 31. 1. 1974., 1, 2)

U istom, prvom broju, jedan od suradnika, Zdravko Macura, detaljnije pojašnjava samoupravnu koncepciju kulture ističući njezin put nastanka na načelima “demokratizacije kulture i kulturne politike” (KV, 31. 1. 1974., 1, 10) u samoupravnoj interpretaciji marksističkog poimanja rada. Tekst je zapravo parafraza odnosno emfaza čl. 16. Ustava:

Kultura, kao grana društvene djelatnosti i područje društvenoga života, je područje koje za koje zaista treba da vrijedi ustavno načelo slobodne razmjene rada ove grane radom u drugim granama djelatnosti u društvenoj podjeli rada. Ta razmjena, ponajprije, vrši se radom u materijalnoj sferi proizvodnje, gdje radnici u kulturi razmjenjuju s radnicima u materijalnoj proizvodnji svoje materijalne usluge i svoj dio stvaralaštva, na osnovi čega radnici u kulturi stječu pravo u raspodjeli novostvorene vrijednosti ... (KV, 31. 1. 1974., 1, 10)

U trećem broju *Kulturnoga vjesnika* prenosi se članak iz dnevnog istarskog lista *Glas Istre*, koji je i sam novinarsko izvješće o Rezoluciji desetog kongresa SKJ, objavljuju se, dakle, partijske smjernice za artikuliranje samoupravne kulture. Refreni “borbe”, “problema” te pravnog okvira za njihovo ostvarenje već su uz ostale ideologeme očekivana opća mjesta:

Nasuprot koncepciji o stvaranju neke posebne proleterske kulture, Savez komunista se zalaže za to da sve kulturne vrijednosti postanu svojina radničke klase i cijelog naroda... Provođenjem novog Ustava stvaraju se neophodne društveno-ekonomske pretpostavke za revolucionarni korak u ostvarivanju direktnog povezivanja radničke klase i njenih interesa s kulturom ... (KV, 31. 5. 1974., 3, 11)

Primjeri iz *Kulturnog vjesnika* ovdje predstavljaju ilustraciju i teorije i politike kao i uređivačke koncepcije ovih novina te okvira u kojem se o kulturi piše u tvorničkim časopisima. Slični tekstovi mogu se prepoznati u različitim varijantama u ostalim analiziranim časopisima (primjerice u članku “Pravica do kulture” u časopisu *Skozi ZIV TAM* (SZT, 8. 2. 1980, 3) kadgod se piše o kulturi.

U mjesečniku *Uljanik*, koji s novom koncepcijom ponovo počinje izlaziti 1980. godine, glavni urednik Ivan Iskra ispisuje feljton u četiri nastavka, u kojem teoretizira o pojmu kulture parafrazirajući marksističke predodžbe i određenja kulture koja “proizlazi od čovjeka kao tvorca svega” i koji je “biće koje stvara” da bi se približilo “konačnom cilju – slobodi” (ULJ, 30. 12. 1980., 51). Već u prvome nastavku feljtona nudi i definiciju “socijalističkog samoupravnog poimanja” kulture: “Možda smo, dakle, pak najbliže određenju kulture ako je pokušamo poistovjetiti s načinom života” (ULJ, 30. 12. 1980., 51), što je u skladu s razmišljanjima o kulturi u okvirima kulturne politike SFRJ; istim se pojmovima koristi i Stipe Šušvar: “Kultura u najširem smislu je način života” (Šušvar 1980, 15., usp. i isto, 179). Slogan o svakodnevnosti kulture neprestano se reproducira, primjerice može se potvrditi i u promišljanjima radnika mariborske automobilske industrije: “H kulturi spada že najosnovnije življenje.” (SZT, 14. 11. 1980, 7). Ovaj pojam kulture, Iskra dalje razlaže na “kulturu rada”, “kulturu samoupravljanja”, “kulturu izvan radnog vremena” i “umjetničko stvaralaštvo” (ULJ, 30. 12. 1980., 51), opisujući ih u autentičnom samoupravnom okviru konkretnog društva nasuprot artikulacijama u kapitalizmu.

Knjiga “Radnici, kultura, revolucija. Razgovori s radnicima” (Jakopović, 1976) vjerojatno je najrelevantnija i opsežna studija vezana uz temu ovog rada, koja donosi velik broj izvornih intervjua s radnicima u pogonima širom Jugoslavije. Premda se u analitičkom

dijelu knjige, koji iznosi Ivan Jakopović, može uočiti primjetno prilagođavanje već prilagođenih odgovora okvirima i potrebama kulturne politike samoupravljanja, ona je važan komplementaran izvor i za ovaj rad jer omogućuje komparaciju kojom je moguće potvrđivati određene radničke diskurzivne prakse iz ovdje analiziranih novina. Tako se može potvrditi i reprodukcija definicije kulture za koju Jakopović nalazi da je radnici “instinktivno” doživljavaju:

Prema tome, radnici i drugi radni ljudi zaposleni u materijalnoj proizvodnji pokazuju vidljivu sklonost da odbace tradicionalno shvaćanje kulture kao sektora kulturno-umjetničkih djelatnosti ili duhovna stvaralaštva u cjelini, i da pojam kulture prošire na kulturu rada, samoupravljanja i svakodnevna života uopće. (Jakopović, 1976, 52)

Pojam kulture kao načina života u znatnoj je mjeri podudaran sa široko shvaćenim pojmom kulture kakvog ga artikuliraju neomarksistički mislioci: još krajem pedesetih godina 20. st. Raymond Williams jedan svoj rani članak iz 1958. naslovljava devizom: “kultura je obična” (Williams, 1985b) razrađujući različite nadalje koncepcije kulture u *Ključnim riječima* (Williams, 1985a) i zalažući se za “društvenu”, “socijalnu” definiciju kulture, odnosno “kulture kao načina života” (Williams, 1965; usp. i Duda, 2002). Paul Willis će se istražujući 1979. u maniri kulturalnih studija “kulture muškosti” upravo u tvorničkim pogonima založiti za ovakvo misao “da smo najviše kulturni onda kad smo najprirodniji, kad smo svakodnevni”; “[k]ulturu ne čine artifičijelnost i običaji, nedjeljna odjeća, kišna poslijepodneva i koncertne dvorane. Ona je istinski materijal naših svakodnevnih života, građevni materijal naših najopćenitijih uvjerenja, osjećaja i odgovora” (Willis, 2006, 142).

Ove poveznice i podudarnosti u koncepciji kulture kao načina života pokazuju kako bi odnos kulturalnostudijskog teorijskog okvira s praksom jugoslavenskog samoupravnog socijalizma mogao biti blizak, međutim taj se dodir u povijesnoj stvarnosti nije događao. Zapadni marksizam, katkad i ističući zasebnost kulture radništva, nastoji problematizirati, ako ne i odreći se, modernistički elitističke koncepcije kulture. Kulturalnostudijska ideja osim marksističkih temelja nastaje otvaranjem prema drugim i drugačijim konceptima i praksama kulture, što primjerice inaugurira Richard Hoggart u knjizi *The Uses of Literacy* (1957). Jugoslavenski samoupravni socijalizam, i politički određen kao “zaseban put”, protivni se potenciranju posebne radničke kulture, što se naglašava i u Rezoluciji desetog kongresa SK, nastojeći razviti autentičnu konceptualno široko postavljenu inkluzivnu demokratski participativnu kulturu u samoupravljanju koja bi radnike prevela “... iz mukotrpnog u kreativan rad” (Šušar, 1980, 179), kao rješenje Marksovog “otuđenja od rada”.

U tvorničkim novinama i časopisima poduzeća diskurz kulturalne teorije odnosno kulturne politike, uz citiranja političkih rezolucija, prisutan je kroz prikazan žanr novinarskih, često i uredničkih, “razmatranja”, u obliku teza ili feljtona. Međutim, ti se tekstovi pojavljuju i oblikuju samo kao svojevrsna dodatna tumačenja, parafraze, elaboracije, eksplikacije, oprimjeravanja partijske kulturne politike te imaju zadaću informirati radnike o formama i sadržaju “samoupravnom poimanju kulture”, agitirati za podršku “pozitivnim društvenim promjenama” i zagovarati koncepciju stalnog razvoja društva

objedinjujući prosvjetiteljski “progres” i revolucionarni “zaokret”. Ovi tekstovi zapravo imaju funkciju reprodukcije kulturne teorije kojom Savez komunista formira kulturne politike i njihovu diseminaciju u radnim kolektivima, oni predstavljaju glas i tumačenje Partije, često i u formi kulturalne retoričke parafraze, amplifikacije i emfaze (usp. Bagić, 2012) Ustava. Stoga, ovome tipu tekstova, premda ih je s odmakom moguće iščitavati kao suvremeno postavljen koncept kulture za sredinu sedamdesetih godina 20. stoljeća, ipak nedostaju ključni elementi da bi ih se moglo promatrati samo kao teorijske tekstove. To su u prvom redu politički tekstovi, i kao takvi ne uključuju kritiku, polemiku, autorefleksiju ili problematiziranje partijske koncepcije o samoupravnoj kulturi, to nisu kritički tekstovi, barem kada je riječ o ovome žanru i ovome razdoblju, na početku procesa “amandmanskih promjena u kulturi”.

Široko postavljen koncept kulture može u nekim slučajevima preuzimati i vrlo uska značenja, čak samo i jedino postajati označiteljem bontona, manira ili pravila ponašanja ili se artikulirati ograničavanjem na vrlo specifične prakse koje se uobičajeno nazivaju “kulturnim životom” neke, bliske lokalne zajednice (npr. Poreča u NG, 15. 7. 1980., 10). Takva pojavljivanja pojma kulture više su sporadična i često vezana uz konkretne situacije (primjerice u tekstu “Kultura u samačkim domovima” (ULJ, 15. 4. 1981., 25). Tu je upotreba pojma kulture tek djelomično systemska, samoupravljanje se postavlja više kao argument za progovaranje o konkretnim problemima lošeg održavanja prostora, nereda i neprimjerenog ponašanja. Kultura funkcionira kao elipsa za “opću kulturu”, a samoupravljanje je okvir za (drugarsku) kritiku nebrige poduzeća o vlastitom prostoru u društvenom vlasništvu. Tu “dvostruku optiku” ili “višestruku optiku” pojma kulture, kao istovremeno systemske (sveobuhvatno samoupravne) i kulture svakodnevice opimjerene konkretnim situacijama, zorno pokazuje i drugi ciljani primjer u *Kulturnom vjesniku*, onaj iz radne organizacije trikotaže Arena trikotaža:

Ima nešto u čemu Trikotažna industrija ‘Arena’ u Puli prednjači u svojoj sredini. Nazovimo to kulturom ambijenta. Makar i letimičan pogled na radne prostorije ove radne organizacije uvjerit će posjetioca da se one umnogome razlikuju od drugih. U svakom slobodnom kutku, kraj pletaćih i drugih strojeva, nailazimo na cvijeće. Svugdje i na svakom koraku cvijeće provlači pogled i stvara intimnu i ugodnu atmosferu. Nema onog klasičnog “tvorničkog” sivila i monotonije. (KV, 15. 7. 1974., 3)

Uzevši u obzir jednostavan i “snižen” stil te rodni podtekst kakav se neizostavno nadaže pri čitanju ovoga odjeljka, u kontekstu gotovo ekskluzivno “ženske” industrije⁴, dijapazon značenja koja kultura može preuzimati, u ovom tekstu, uz usporedno čitanje drugih tekstova ovih novina, ukazuje na inflatoran pa i prekršten pojam.

4 Rodni aspekt analize u ovome je radu ostavljen po strani jedino zbog njegovog opsega, a ovaj primjer je postavljen upravo zato kako bi naglasio da je problematika samoupravljanja i roda tema koju se ne može zaobići u analizama deklarativno emancipacijskog projekta samoupravljanja. Prijepori i dvojakosti rodni pitanja u radničkom samoupravljanju najzornije se prikazuju na recentnim studijama slučajeva (usp. Jambrešić Kirin, Blagačić, 2013; Bonfiglioli, 2013).

Zanimljivo je primijetiti kako se sasvim drugačije koncepcije kulture počinju u ovim tiskovinama pojavljivati krajem osamdesetih godina. Tako u časopisu *Uljanik* nalazimo rubriku “Ulika – Omladinsko glasilo”, koja je namijenjena mlađim čitateljima-radnicima i gdje se na samom početku devedesetih omladinska kultura sada obrađuje praćenjem alternativne kulture kao reprezentativne kulture mladih (*Paradise City*, ULJ, 8. 3. 1990., 31). U *Kulturnom vjesniku* o tome pak nema niti riječi, on je konzistentno na liniji političkog odnosa političkih struktura prema kulturi (i kasnije predstavljanja “visoke kulture”), osim u posljednja dva broja (KV, 9. 1988. i KV, 2. 1989.) u kojima se polako uvodi i popularna kultura, odnosno specifični elementi supkulturne pulske *punk* scene. No s tim brojevima časopisa, 42. i 43., *Kulturni vjesnik* prestaje izlaziti. List *Porečki glasnik* od kraja 1985. godine (PG, 27. 12. 1985.) počinje objavljivati satirički prilog *La kost*, koji se u lokalnom dnevniku *Glas Istre* redovito srijedom objavljuje i danas, te se provokativni, pa time i popularnokulturni, “alternativni” i kontrakulturni elementi još od početka uklapaju u satiričko oblikovanje ovog priloga.

KULTURA RADNIKA U PRAKSI – SAMOUPRAVNI KULTURNI AMATERIZAM

U okviru ideje kulture u samoupravljanju, pojam i prakse kulturnog amaterizma u poduzećima predstavljaju vjerojatno najbolji primjer kako bi zamišljena participacija radnika u kulturnoj proizvodnji (i razmjeni) trebala izgledati u praksi te je relativno frekventna obrada pojma kulture u radnim organizacijama kroz obuhvaćanje ove teme. Organizirani kulturni amaterizam željena je praksa kulture samoupravnog sistema, praksa interesnog okupljanja i organizacije slobodnog vremena, koja se može odvijati i unutar poduzeća i tvornica ili u lokalnoj zajednici. Nadovezuje se na prepoznavanje važnosti obrazovne politike, te posebno obrazovanja odraslih osoba, u razdoblju nakon 1945. kada se ostvaruje djelovanjem Narodne fronte (Jukić, 2009), politikama koje provode ministarstva prosvjete, pri čemu, mnoga s gotovo stoljetnim kontinuitetom, “kulturno-prosvjetna društva su jedini nositelji prosvjećivanja i kulturnog života uopće” (Jukić, 2009, 184). Kao favorizirana praksa samoupravne kulturne politike amaterizam ima i svoj povijesni argument odnosno ishodište kulturne prakse iz NOB-a, kao izraz kolektiviteta “bezimenog kulturnog stvaralaštva naroda” (Šuvar, 1980, 101). Ta povijesna situacija, s predodžbom “partizana koji je s puškom nosio knjigu” (Šuvar, 1980, 95), otvara argument ideološkome: samoupravna kulturna politika amaterizma je “direktni produžetak temeljnog obračuna u NOB-i.” (Šuvar, 1980, 101); amaterizam je tako “kulturni čin i preobražaj” (Šuvar, 1980, 95) koji ima “osnovnu oslobodilačku funkciju” (Jakopović, 1976, 68), odnosno u prvom redu klasno-samo-oslobađajuću.

Kulturno-umjetnička društva različitog profila i kulturni amaterizam uopće gotovo su neizbježna nadgradnja ustrojstva većih “privrednih subjekata”, bilo da se organiziraju u kino-klubove, foto-klubove, zborove, folklorna društva ili literarne, likovne, dramske pa i filatelističke sekcije, a njihova aktivnost ovisi i o veličini poduzeća, profilu radnika pa i o znanju i entuzijazmu pojedinaca zaduženih za organizaciju kulturnog života. U “organizaciji neizravne proizvodnje” sport i rekreacija predstavljaju popularnije i masovnije oblike organiziranja slobodnog vremena radnika od kulture. Međutim, kulturi se za ra-

zliku od sporta i rekreacije u novinama namijenjenim radnicima ipak posvećuje posebna pozornost – o sportu se ne pišu teorijski tekstovi, ali se sportske manifestacije i amaterski klubovi poduzeća redovito i sustavno prate. Stoga je, ukupno gledano, zapravo neobično da se u tiskovinama rad različitih kulturnih klubova, sekcija ili KUD-ova ne prati istom dinamikom i redovitošću. Izvještaji o radu nalaze se sporadično, a o nekoj uredničkoj koncepciji koja bi uključivala sustavno praćenje rada KUD-a pojedinoga poduzeća ne može se govoriti. Čak i kod većih poduzeća s razvijenim društvima i sekcijama, poput Uljanika, praćenje je prigodno, bez većih članaka posvećenih radu, kontinuitetu rada ili problemima sekcije ili KUD-a.

Takve sporadične prikaze o kulturi unutar samih radnih organizacija nalazi se u većim pogonima, kao što je mariborska automobilska industrija ZIV TAM, ili brodogradilište Uljanik u Puli. Tijekom nekoliko godina, 1979. i 1980., primjerice, u glasilu *Skozi ZIV TAM* samo se u nekoliko manjih članaka donose informacije o radovima kulturno-umjetničkih društava ili sekcija: u broju 2/1979. donosi se kratka informacija o radu FOTO kino kluba TAM (SZT, 12. 1. 1979., 8), u broju 16/1979., donosi se kratka vijest o pjevačkom zboru i prvomajskom nastupu u organizaciji Komisije za kulturo i vzgoju (25. 4. 1979., 13) te zatim u veljači 1980. gdje se uz dvije stranice rasprava o kulturnoj politici piše i o uspješnoj priredbi, “Uspjel družabno literarni večer” (8. 2. 1980., 3) u organizaciji Komisije za kulturu u TAM-u. Kako spomenuti časopis izlazi u vrlo intenzivnom tjednom ritmu, to potvrđuje u kojoj je mjeri tema amaterske kulture sporadično ili čak rijetko zastupljena. Uz to, tekstovi su katkada i nepotpisani, svedeni na žanr vijesti, eventualno kratkog prikaza, sa šturim i osnovnim informacijama popraćenim uopćenim frazama o “uspješnosti programa” i “vrijednom doprinosu”.

I primjeri iz mjesečnika Uljanik iz istog razdoblja potvrđuju ovu neredovitu, povremenu i nekonzistentnu politiku praćenja rada kulturno-umjetničkih društava i sekcija, s jednom ogradom. Članci o radu tih organizacija doista se rijetko pojavljuju u Uljanikovom biltenu, no razlika je u povremenom aktiviranju rubrike *Iz našeg literarnog kluba*. Literarna sekcija brodogradilišta Uljanik dosta je dobro organizirana te se u osamdesetim godinama tiska i nekoliko zbirki književnog stvaralaštva, uglavnom poezije. Umjetničko stvaralaštvo radnika, međutim, u biltenu je predstavljeno izravno, kroz prozu, mnogo češće poeziju. I dok je moguće ponešto i doznati kroz kratko predstavljanje autora o pojedinačnoj motivaciji za bavljenje pisanjem, o samoj se organizaciji i načinu rada sekcije, kronologiji aktivnosti i eventualnim problemima slabije izvještava. Sa sličnim se konceptom pristupa objavljivanju radničkog stvaralaštva u časopisima *Naš glas*, *Glasnik Plave lagune*, *Anita* i *Porečki glasnik*.

Katkada se u sporadičnim izvješćima ne govori o društvima unutar poduzeća, već o problemima lokalne kulturne ponude i amaterizma (npr. *Kakva nam je (ne)kultura*, NG, 15. 7. 1980., 10 ili *Oživjeti kulturni amaterizam*, RR, 30. 6. 1981., 7), o lokalnim KUD-ovima u kojima sudjeluju kao izvođači ili publika i radnici poduzeća, primjerice, u časopisu *Skozi ZIV TAM* (uz proslavu 60. obljetnice DKUD Angel Besednjak: SZT, 21. 3. 1980.), gdje je moguće i naći intervju s pojedincima, radnicima amaterskim umjetnicima. Nešto je, drugačije, u *Kulturnom vjesniku*, koji očekivano lokalnim kulturno-umjetničkim društvima daje veći prostor, predstavljajući KUD Matko Brajša Rašan, OKUD Istra ili KUD Barban itd.

U primjerima onih poduzeća u kojima kulturno-prosvjetna djelatnost nije razvijena u većoj mjeri, izvješća o radu KUD-ova i klubova ili sekcija štura su i svedena na osnovne informacije. Primjer problema u organizaciji kulturnih aktivnosti u radnim kolektivima onaj je iz rudnika u Labinu. Premda je moguće, uvidom u starije brojeve *Raškoga rudara*, potvrditi kako je u šezdesetim godinama 20. st. kulturna aktivnost u labinskim rudnicima bila dinamična i dobro organizirana, u osamdesetim godinama dolazi do problema koji su vjerojatno vezani i uz krizu u proizvodnji ugljena. Anegdota o organizaciji kulturnog života u raškim rudnicima odnosi se na 1982. godinu kada se osniva neformalna “muzičko-dramska sekcija”, o kojoj se obavještava u članku *Uspješan amaterski program* (RR, 5. 4. 1982., 4) i koja je “uspješno popunila prazninu u kulturnom životu kolektiva” (RR, 5. 4. 1982., 4) i nastupila za Dan rudara i Dan žena. Niti pola godine kasnije izvještava se, međutim, o raspadu muzičko-dramske sekcije u vijesti *Sektaštvo likvidiralo sekciju* sa zanimljivim obratom: “Vrijedni amateri bili su zloupotrebjeni kao lansirna rampa za katapultiranje pojedinaca ka vrhu društvene piramide” (RR, 14. 9. 1982., 6). Ovo i ne mora biti ilustrativan primjer za uobičajene probleme kulturno-umjetničkog rada u radnim organizacijama, no primjer upozorava na granice i ideološke okvire u kojima se kulturni rad može artikulirati.⁵

Amaterizam predstavlja kolektivnu i udruženu, poželjnu organizaciju kulturnih aktivnosti, no očekivana i željena umjetnička aktivnost radnika može se u praksi artikulirati i drugačije. Za temu artikulacije pojma kulture u tvorničkom tisku dosta je zanimljivo predstavljanje kulturne djelatnosti u Bolnici Pula u časopisu *Kulturni vjesnik*. “U prvi mah moglo bi se reći da neke šire kulturne djelatnosti u Medicinskom centru i nema”, jer “[s] indikat za to, izgleda, nije dovoljno zainteresiran” (KV, 10. 1. 1976, 8., 10), primjećuje autor teksta, zaključivši kako ipak “[s]voje slobodne trenutke pojedini radni ljudi Medicinskog centra posvećuju kulturnim i umjetničkim aktivnostima” (KV, 10. 1. 1976, 8., 9).

Ovaj iz današnje perspektive neobično pozicioniran članak otkriva prijepor koji je i tema ovoga rada. Autor teksta analizira kulturnu proizvodnju u Medicinskom centru Pula s pozicije državne kulturne politike te mora primijetiti da se kolektivno artikulirana amaterska samoupravna kultura u Medicinskom centru ne uspijeva se ostvariti u praksi, već je u slučaju visokoobrazovanih (iznimno zauzetih) radnika-profesionalaca, mahom liječnika, ostvarena pojedinačnim izborom provođenja slobodnog vremena.⁶ Znanstvena

5 U istome broju, uz ovaj tekst, nalazi se vijest iz kulture koja je vjerojatno postavljena kako bi predstavljala pozitivan protuprimjer: članak *Rudari vole knjigu* s istaknutom izjavom akvizitera prema kojoj “Ljudi iz neposredne proizvodnje kupuju češće knjige od onih iz uprave” (RR, 14. 9. 1982., 6).

6 Gotovo je anegdotalno zanimljivo da je jedan od spomenutih liječnika u centru dr. Ivo Borovečki, koji će se u narednom razdoblju prepoznati kao istaknuti pulski intelektualac, svjetski aktivan esperantist, i po kojem danas nosi naziv jedna od nagrada elitnog Sajma knjige u Istri. U raznim se analiziranim tekstovima mogu i inače prepoznati i druga danas poznata imena pulskih umjetnika, fotografa, performerera, medijskih radnika, koji se pojavljuju u pričama o pojedinom poduzeću kao kulturno aktivni pojedinci. Iz tih bi se biografija mogla rekonstruirati zanimljiva priča o kulturnoj povijesti Pule s akterima koji iz privrede, iz poduzeća, djelovanjem samoupravne kulturne politike, već kroz osamdesete godine 20. stoljeća, a posebno od razdoblja tzv. tranzicije postaju prepoznatljiviji akteri pulske kulturne scene. Slično i s nekim urednicima i novinarima časopisa namijenjenih radnicima koji se također u tom vremenu afirmiraju i kroz taj specijaliziran medij.

proizvodnja ovih radnika, a koja je dio njihova zvanja, označena je kao “stručna” i tek se usputno spominje te nije u fokusu izvješća o kulturi.

Prilično bolje “prolazi”, također danas u neobično intoniranom tekstu, predstavljanje kulturnih aktivnosti na Pedagoškoj akademiji (Današnja zgrada nekoliko humanističkih fakulteta Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli) gdje se prepoznaje kako je kultura “naglasno određene u cjelokupnom radu ove škole” (KV, 10. 4. 1976, 9., 9). Naknadno učitana začudnost teksta u tome je što se studentski amaterski entuzijazam uopće ne kontekstualizira posebnošću institucije sveučilišta i situacijom studiranja; on postaje začudan jer se studentskoj populaciji pristupa jednako kao i ostalim subjektima samoupravljanja te ih se i obrađuje u okviru iste rubrike.

Samoupravna kultura u ovim primjerima visokoobrazovnih institucija potvrđuje svoju široku semantičku distribuciju, ali i princip prilagođavanja, dvostruke optike svakodnevice i samoupravljanja ili višestruke optike prijemčivosti za najrazličitije kulturne prakse. U takvom se sustavu u medijima svaka kulturna aktivnost nastoji nekako, pa i podjednako, vrednovati, čak i onda kada izlazi iz partijskih smjernica o autentičnoj samoupravnoj kulturi kao amaterizmu.

GLASOVI RADNIKA SAMOUPRAVLJAČA I PROBLEMI DELEGATSKOGA SISTEMA

Mikrožanr poziva radnika na suradnju u novinama, uz uobičajene žalopojke o nedovoljnoj uključenosti radnika u kulturne aktivnosti, očekivano se javlja u uvodničkim tekstovima, primjerice u prvom broju pokrenutih novina, u obnovljenim serijama novina (*Uljanik*, 1980) ili pri spajanju nekoliko novina u nove (listovi *Adria* i *Porečki glasnik*). Postoje i primjeri razrađenije uredničke koncepcije pozivanja radnika u na suradnju u mediju vlastitog poduzeća. U časopisu *Skozi ZIV TAM* za tu je svrhu osmišljena i provedena čitava akcija *Tisoč delavcev sodelavcev* (tisuću radnika suradnika), koja je u početku provedena s neuspjehom te nakon nekoliko brojeva u članku *Čakajoč na odziv* (Čekajući na odziv) (SZT, 20. 6. 1980, 11) uredništvo najavljuje povezivanje sa sindikatima kako bi se riješio problem radničkog nesudjelovanja.

Provođenje istraživanja, anketa o kulturi i zadovoljstvu kulturnom ponudom i politikom, časopisima, recepciji, participaciji, željama i potrebama radnika također je jedan od načina organizirane kulturne politike prema radnicima. Njime se nastoji pojačati radničku participaciju u mediju poduzeća i on zanimljivo svjedoči i o određenoj mjeri sustavnosti samoupravljanja sociometrijskim praćenjem potreba radnika. Ankete se katkad provode povremeno, uglavnom o željama vezanim uz uređivačke politike, kao u novinama *Naš glas*, *Skozi ZIV TAM* i u *Glasniku Plave lagune*, ili sustavno i ambiciozno, kao u slučaju velike ankete o sudjelovanju radnika u sportskim i kulturnim aktivnostima u brodogradilištu *Uljanik* 1978., koja se zatim u nastavcima objavljuje i komentira u tvorničkom časopisu od 1980.

U ustrajnu ali sporadičnu uredničku koncepciju zagovora za kulturu spadalo bi i ustrojavanje ili povremeno aktiviranje rubrika s “radničkim stvaralaštvom” u časopisima *Uljanik*, *Naš glas* i *Glasnik Plave lagune*. Tekstovi koji se pojavljuju u takvim rubrikama

predstavljaju izvanredno zanimljivu zasebnu i izdvojenu građu pogodnu za različite analize, posebice s pozicija široko shvaćenog pojma književnosti kao umjetnosti. Pokazuje se kako izvedba i praksa umjetničkoga književnog amaterizma zapravo u određenoj mjeri reproduciraju neke od kanonskih matrica književnosti. Uz pojedinačne značajne iznimke pjesama koje na različite načine tematiziraju iskustva iz samog pogona ili radnog okružja, ostalo stvaralaštvo aktualizira se kroz intimističke i socijalne teme, katkad refleksivne u pučkom aforističkim stilu, rjeđe domoljubne, no, a što je čest slučaj, nerijetko kroz različite varijante lokalnog čakavskog, regionalnog, zavičajnog i u iskazu i u sadržaju.⁷

Za ovaj rad zanimljivi su povremeni tekstovi koji se bave temom participacije radnika u kulturnim aktivnostima. Riječ je o formi kratkih pojedinačnih anketa ili intervju s izjavama radnika iz kojih se razaznaje njihov odnos prema kulturi, artikuliranje pojma, ocjena stanja i stav o samoupravnoj kulturnoj politici radničke participacije. Valja imati na umu da su ove izjave prošle nekoliko filtara, novinarskih i uredničkih, a u prvom redu autocenzorskih, ma koliko u pojedinim primjerima one djelovale kritične prema radničkom oklijevanju u participaciji u kulturi. I uz spomenute filtre, ova se građa može ipak analizirati kao dragocjen etnografski materijal.

Iz povremenih izvješća u analiziranim novinama u kojima se prate kulturna događanja u pogonima, oko primjerice Slovenskog kulturnog praznika (Prešerenov dan), Međunarodnog praznika rada, Dana žena, Dana Republike i strukovnih praznika ne uspijeva se iščitati puno više od uobičajenog stila izvješćivanja s frazama poput “s dobrom se voljom može svašta uraditi”, “kultura primjerena potrebama našeg čovjeka”, “ispunjavanje praznine u kulturnom životu kolektiva” i sl.

Izjave radnika otkrivaju više. Kroz seriju intervju s radnicima u listu *Kulturni vjesnik* može se iščitati nekoliko glavnih diskurzivnih praksi u odgovorima na pitanje o zadovoljstvu kulturnim životom radnika. Novinari tog časopisa kroz niz brojeva i niz godina sustavno ulaze u pogone tvornica i poduzeća s anketnim pitanjima o “zadovoljstvu kulturnom aktivnosti u radnoj organizaciji”. To se ostvaruje putem stalne rubrike *Kultura u ...* (nekoj radnoj organizaciji) te se na taj način predstavlja i obuhvaća niz pulskih poduzeća: Uljanik, Tehnomont, Arena trikotaža, Puljanka, Arenaturist, Elektroistra itd. Valja primijetiti i to da se s ovom rubrikom započinje još 1974. godine, prije uspostavljanja modela samoupravnih interesnih zajednica, no da se ona nastavlja do sredine osamdesetih godina.

Jedna dosta frekventna hegemonijska linija odgovora slijedi dominantni ideološki model u odgovorima podržavajući, hvaleći ili bar izražavajući nadu da će novi model samoupravne kulture i SIZ-ovi, pridonijeti boljem sudjelovanju radnika, prepoznavanju

7 Artikulacije identitetskih pitanja u samoupravnom socijalizmu u primjerima iz tvorničkih časopisa i novina zasebna su opsežna tema kojoj valja pristupiti u drugoj fazi istraživanja koja predviđa intervju s urednicima časopisa. Obzirom na izraženost značaja regionalnog istarskog identiteta, koji se aktualizira u razdoblju tranzicije, u analiziranim tiskovinama upada u oči izrazit izostanak bilingvalnosti. Lokalni čakavski idiom pojavljuje se, i to razmjerno često, u literarnim i humorističkim priložima, no talijanski jezik, čak i radničko stvaralaštvo na talijanskom jeziku, izostaje u časopisima. Pjesništvo ipak postoji i može se naći u antologijama poezija literarne sekcije KUD-a Uljanik. Posebno je izostanak talijanskog zanimljiv u usporedbi s časopisom Skozi ZIV TAM, čija urednička politika predviđa dvojezično izdanje biltena, u omjeru oko 15000:400, i na slovenskom i na “srpsko-hrvatskom” (SZT, 18. 5. 1979., 4).

njihovih potreba i sl. Primjerice: “Uvjeren sam da će stvari krenuti na bolje, ali ne samo zato što to želimo u Tehnomontu, već i zato jer je društvo okrenulo list i prišlo radnicima i kulturi bez ukorijenjenih zabluda” (KV, 14. 9. 1974., 6–7). Druga praksa, također frekventna, nudi lamentacije o neprestanoj slaboj uključenosti radnika u kulturni život i njihovo slabo praćenje kulturne ponude. U ovom slučaju “kultura” preuzima gotovo isključivo značenje oko fluidno artikuliranog pojma “visoke kulture”, a pritom se krivnja i odgovornost za takvo stanje usmjeravaju uglavnom lošoj kulturnoj ponudi, nedostatku vremena, skupoći i sl. Ova dva sadržajna kruga odgovora “kodiraju” se kao izjave koje reproduciraju dominantnu političko-ideološku matricu; riječ je o podršci sustavu ili eventualno o pregovaračkoj poziciji u usmjeravanju odgovornosti na vanjske faktore, lokalne ili pojedinačne organizacijske propuste.⁸

Sljedeći zanimljiv krug odgovora također reproducira dominantnu ideologiju, međutim zanimljiv je zbog specifične etnografske vrijednosti, kao refleksivno smještanje samih radnika među vrlo zainteresirane strane u kulturi:

[...] kvalificirani radnik danas je probirljiv u kulturi kao intelektualac jučer. Znam po našim ljudima i sebi – mi sve više tražimo kvalitetu, selekcioniramo programe, imamo izoštrije kriterije nego jučer... propusti organizatora – cijene, termin i kvaliteta ponuđenog je problem. (KV, 14. 9. 1974., 6, 9)

Međutim, ovome se mogu supostaviti i drugačije, upravo oprečne kvalifikacije interesa radnika za kulturu, kao i njihovih kulturnih potreba. Primjer predstavlja pravu iznimku i odmak od uobičajenog hegemonijskog diskurza, a ovdje je pritom sugovornik okarakteriziran kao “pravi samoupravljač”, idealni subjekt sustava:

Ali, kažem, radnik nekako nije zainteresiran za kulturu, barem takvu kakva mu se nudi. O tome treba ranije misliti, još u osnovnoj školi! Radnik malo čita, nikako! A imamo i knjižnica i knjižara! Stalno se govori o tome da je knjiga skupa. Ali nije samo zbog toga. Da znate, novac se nađe. Vidim, mnoge žene potroše i više od sto hiljada za novogodišnju haljinu. Otkuda? Valjda zato jer u njima postoji potreba za to. A to znači da za knjigu ta potreba ne postoji. Radnik u kazalište ne ide. Možda bi i išao da tamo može vidjeti stvari koje razumije. Zašto on voli našu kantu, i sve je puno kad se to može čuti? Ne može se njega kriviti što ne ide u kazalište kad je neka teška drama koju ne razumije. Treba ga ranije tome učiti. (KV, 31. 1. 1974., 1, 8)

Imperativ obrazovanja radnika ovdje spada u uobičajenu prosvjetiteljsku retoriku, no iznimka je spominjanje popularne, tradicijske i masovne kulture; “naša kanta” (istarska narodna pjesma) suprotstavljena je “teškoj drami” kao metonimiji modernističke umjetnosti. Primjer je u stvari proturječan jer nastoji afirmirati i popularno-tradicijsku kulturu i odgoj za publiku moderne umjetnosti. Proturječje je nesvjesna gesta govora o kulturi u

⁸ Velik broj odgovora radnika u knjizi Iva Jakopovića (1976) također na neki od ovih načina reproducira hegemonijski diskurz.

samoupravljanju, koja, kako će se pokazati u zaključku, proizlazi iz slabosti u definiranju koncepcije samoupravne kulture. Usporedno čitanje izjava radnika otkriva svu kompleksnost slojeva reprodukcije dominantne paradigme, hegemonijskog pristanka i sistemske potrebe za učestvovanjem i iskazivanjem vlastitog stava kao subjekta kulturne politike, kao i načelnu otvorenost sustava za samorefleksiju i “drugarsku kritiku”.

Sadržaji koji bi činili značenje kulture u ovim se anketama popunjavaju različitim oznakama. Pregledni izbor sadržaja kulture uključuje uz amaterizam primjerice: knjige-bestselere (*Prohujalo s vihorom*), lektiru (Miroslav Krleža, Prešeren i razni drugi kakonski pjesnici), praksu kupovanja knjiga, posebno rječnika od akvizitera, odlazak u kazalište te nerijetko povezivanje vlastitog učešća u kulturi s informiranjem putem novina i televizije, ali uvijek uz prepoznatljivu odsutnost spominjanja masovne kulture. Može se zaključiti kako sadržaj kulture o kojoj govore radnici samoupravljači preuzima značenja: a) u prvom redu kulturnog amaterizma, što predstavlja reprodukciju dominantnog modela sistema i politike, b) impliciti pa i individualizirani vrijednosni model, nejasno određene širokoobuhvatne kulture, koji dijelom predstavlja reprodukciju modernističke i prosvjetiteljske matrice kulture, c) ograničavanje masovne kulture na medije informiranja, odnosno svojevrsnu autocenzuru popularnog.

Izjave delegata samoupravnoga sistema, delegata poduzeća u općinskim “zajednicama za kulturu”, sličnog modela prije pojave SIZ-ova, predstavljaju najvažniji analitički materijal jer se jedine eksplicitno diskurzivno oblikuju kao kritika dotadašnjeg sustava, u potpunoj opreci prema ostalim načinima izvještavanja o samoupravnoj kulturi. Neke od izjava oblikuju se kao blaga priznanja o vlastitoj slaboj participaciji u sustavu samoupravne kulture, na skupštinama zajednice za kulturu; primjerice delegatkinja Arena trikotaže, u vrijeme prije konstituiranja SIZ-ova “i jest i nije zadovoljna” (KV, 15. 7. 1974., 3) sobom, “bila je iskrena i rekla da je relativno malo angažirana” u radu Zajednice za kulturu, no upozorava i na to da je tome uzrok specifičnost posla jer joj “smjenski rad priječi kulturne aktivnosti” (KV, 15. 7. 1974., 3), što svjedoči i o određenom sistemskom nerazumijevanju specifičnih konkretnih problema u pogonima.

Može se primijetiti svojevrsna gradacija upućivanja na probleme sustava delegatskog upravljanja u kulturi. Predstavnik Hotelskog poduzeća Veruda u Zajednici za kulturu Općine Pula već 1974. upozorava na sistemski problem u tekstu naslovljenom “Nitko od mene ne traži odgovornost”:

Moja radna organizacija, a vjerujem da je tako i kod drugih, nije uvidjela mogućnost svog utjecaja na kulturnu politiku i kulturne sadržaje u općini pa nije do sada pokazala ni interesa za uspostavljanje drugačijeg, aktivnijeg odnosa prema meni, odnosno preko mene u Zajednici za kulturu. Naravno da u takvoj situaciji nisam u mogućnosti prenositi stavove svoje radne organizacije, već djelujem individualno, ne kao predstavnik. (KV, 31. 5. 1974, 3, 6)

Taj se problem delegatske aktivnosti i odgovornosti postavlja kao jedna od ključnih manjkavosti sustava u kulturi: “Radnika predlaže, recimo u interesnu zajednicu, njegovo poduzeće. I to je sve, dalje ostaje samo na njemu hoće li ili ne raditi, da li će biti aktivan!

Razumijete!? On nikome ne mora odgovarati za svoju aktivnost ili neaktivnost.” (KV, 31. 1. 1974., 1, 8)

Ako su ove izjave iz 1974. godine možda i imale ulogu zagovaranja za poboljšani samoupravni model organizacije kulture, u SIZ-ovima umjesto u dotadašnjim zajednicama za kulturu, u osamdesetim godinama u *Kulturnom vjesniku* ponovo se kroz izjave delegata naziru slični problemi i u radu SIZ-ova. Uz problem velikog izostanaka delegata, u članku “Predugo uhodavanje” delegati prepoznaju jednake nevolje: “Delegati iz organizacija udruženog rada prepušteni su sami sebi” ili “kako da delegatska baza zauzme stav, ako ni ja nisam u stanju da joj objasnim o čemu je riječ, a materijali to nedovoljno jasno kazuju?” (KV, 1. 8. 1981., 3)⁹

Sedam godina nakon uspostavljanja delegatskog sustava, 1982. godine, pri trećem sazivu Skupštine SIZ-ova u kulturi Općine Pula, u *Kulturnom vjesniku* pojavljuje se dugačak članak s naslovom *Delegat još uvijek nemoćan* (KV, 25. 8. 1982, 26, 2–3). “Sistem samoupravnog interesnog organiziranja još uvijek loše funkcionira, što se naročito očituje u širokim rascjepima između delegacija i delegatske baze” kaže se u tekstu i zaključuje da se ovaj način odlučivanja pokazuje samo kao još jedna “forma državnog upravljanja, mašinerija za izglasavanje odluka koje su na drugim mjestima koncipirane ...” (KV, 25. 8. 1982, 26, 2). “Delegatski sistem” samoupravnog upravljanja niti desetljeće nakon uspostavljanja pokazuje se kao neuspješan projekt, uza sve hegemonijske silnice koje u ga pratile.

Zaključno s tim brojem časopisa (KV, 25. 8. 1982., 26) i s ovakvim izjavama delegata *Kulturni vjesnik* i njegova koncepcija praćenja kulture doživljavaju veliku preobrazbu. List počinje izlaziti u većem formatu, na više stranica i uz izmijenjenu uredničku koncepciju. Uz nastavak sustavnog praćenja amaterizma mnogo se više piše o temama tzv. “visoke kulture”, o kulturnom životu grada, novim izdanjima knjiga, ambicioznim kulturnim programima te intervjuje s delegatima samoupravnih zajednica više nije moguće naći u narednih nekoliko godina izlaženja. Promjena je eksplicitno elaborirana već u uvodniku prvog novog broja (27), koji potpisuje Mirko Jurkić: “praksa je pokazala u principu nesklad između željenih načela kulturne politike i njenog praktičnog provođenja”, a “teoretske osnove ... podruštvljavanja u kulturi kako bi se postupno ukinuo povijesni proces tržišne kulture naslijeđen iz klasnog društva” sada se vide kao “lutanja u kulturnoj politici prošlih vremena” (KV, 31. 12. 1982., 1). Takva odluka i takva retorika ne proizlaze iz sistemskih društvenih promjena odozgo – 1982. i 1983. godina ni po čemu nisu godine strukturnih promjena u kulturnoj politici, a SIZ-ovi se kao forma upravljanja održavaju do razdoblja tranzicije¹⁰ – promjena predstavlja odluku koja proizlazi iz dugotrajnog i stalnog neuspjeha prakse.

9 Slična iskustva o zasićenosti sastancima, izbjegavanju sastanaka pa i o problemu nejasno pisanih materijala za sastanke, mogu se povremeno, ne kod svih intervjuiranih, potvrditi i u Jakopovićevoj knjizi intervjua (Jakopović, 1976).

10 SIZ-ovi su predstavljali u praksi povijesno neuspješan model neposredne demokracije jer se kao jedna od njihovih posljedica događalo “bujanje administracije”: “Do besmisla se povećalo i administriranje, jer je bila potrebna komplicirana procedura da se donese bilo kakva odluka”. (Goldstein, 2008, 571)

Zanimljivo je također primijetiti kako se izjave delegata radnika iz privrede pri lokalnim SIZ-ovima za kulturu u pravilu ne mogu pronaći u časopisima i novinama tvrtki, one su gotovo ekskluzivan materijal *Kulturnog vjesnika*. I dok časopis *Uljanik*, kao i *Raški rudar* i *Skozi ZIV TAM* kroz čitave osamdesete nastavljaju s uhodanom uredničkom koncepcijom novina poduzeća, porečka se glasila turističkih poduzeća udružuju, najprije u glasilo *Adria* 1982., a potom 1983. u *Porečki glasnik*, glasilo SSRN-a Poreštine, koji postaje list za praćenje lokalne privrede te se kao i *Kulturni vjesnik* urednički koncipira suvremenije i u odnosu prema praćenju kulturnih aktivnosti.

ZAKLJUČAK: JEDNA PRAKSA, DVIJE TEORIJSKE VARIJANTE I ZAJEDNIČKA ETNOGRAFIJA NEUSPJEHA

Tema ovoga rada obuhvaća artikulacije pojma kulture u tvorničkom tisku sedamdesetih i početka osamdesetih godina 20. st., u medijima u kojima je moguće iščitati i konceptualni okvir razmišljanja o kulturi u samoupravnom socijalizmu. Namjera nije zaustaviti se na ispisivanju rada iz lokalne historiografije medija s ocjenom kako se samoupravna kultura nije uspjela provesti u praksi, već i pokušati naznačiti okosnice za teorijsko problematiziranje toga neuspjeha.

Samoupravljanje je projekt koji podržava čitavo društveno ustrojstvo, ono je njegova osnovna, ustavna društvena vrijednost, no, način na koji se u onodobnim dokumentima o kulturnoj politici zamišlja samoupravna kultura i način na koji se ona provodi i ostvaruje, zorno pokazuje diskrepanciju između teorije i prakse. Distribuciju organizacije i podrške samoupravljanju moguće je potvrditi na više razina: ideološkoj – iz koncepcija marksizma i ravnopravne podjele rada, pravnoj – od najviše pravne instance, Ustava, preko Zakona o radu i zakona o SIZ-ovima, političkoj – rezolucijama Saveza komunista, institucijskoj – zasnivanjem SIZ-ova. Samoupravna se kultura postavlja kao kultura novog reformskog zahvata društva, s ciljevima “daljnje demokratizacije kulture”, “stvaralaštva”, “sudjelovanja” i sl. pri čemu je “historijski zadatak radničke klase da prisvaja kulturu i razvija kulturni život” (Šušar, 1980, 179).

No, pitanja kako bi ta kultura trebala izgledati i kakva se koncepcija kulture treba podržavati u samoupravnoj kulturnoj politici postaju i problemom te koncepcije.

U važnoj knjizi Stipe Šušara *Politika i kultura* (1980), koja postavlja smjernice koncepciji samoupravne kulture, kroz eseje i razgovore vođene i pisane od 1972. do 1980., o sadržaju se te autentične kulture doznaje upravo onoliko koliko je ona određena svojim političkim i ekonomskim okvirom; upravo prema marksističkome modelu, važni su uvjeti proizvodnje, razmjene i participacije, a sadržaj je u drugom planu. Međutim, s druge se strane Šušar, i to redovito, kroz više intervjua i eseja u knjizi izrazilo jasno vrijednosno određuje prema kulturnim modelima proteklog predsocijalističkog i predsamoupravnog vremena.

Samoupravna kultura je ona koja se “obračunala sa svijetom starih ideja (Šušar, 1980, 101), kaže Šušar. Već je na razini te revolucionarne retorike “obračuna” i “rušenja” razvidno kako dok govori o samoupravnoj kulturi i konkretnom povijesnom i društvenom trenutku u kojoj se ona konstituira, neprestano upozoravajući na “devijacije”, “stare prak-

se”, “lažne prakse” i “zastranjenja”, katkad i vrlo slikovito,¹¹ daje vrlo malo informacija što bi to bila autentična samoupravna kultura. Sadržaj autentične samoupravne kulture kod Šuvara se tako određuje prema onome što ona ne bi trebala biti, određuje se negativno. Diskurz negativnog definiranja i određivanja kulture producira se (i reproducira) i na političkoj razini, primjerice u Rezoluciji desetog kongresa SKJ, ovdje citiranoj iz *Kulturnog vjesnika*:

Savez komunista će se dosljedno zalagati za daljnje ostvarivanje društvenih i idejno-političkih pretpostavki slobode stvaralaštva, a protiv tendencija tehnokratskog manipuliranja kulturom pojave nacionalizma i buržoaskog liberalizma koji su ugrožavali slobodu stvaralaštva, protiv pragmatičkog svođenja kulture na ideologiju i podređivanja stvaralaštva potrebama dnevne politike, protiv administrativnog metoda rukovođenja u ovoj oblasti, kao i protiv svih monopola i privatizacije ... (KV, 31. 5. 1974., 3, 11)

Zaključno, autentična samoupravna kultura ne bi trebala biti: elitistička, buržoaska, malograđanska, liberalna, nacionalistička, privatizirana, birokratizirana, dnevno-politička, ali niti tradicijski reakcionarna ili primitivna, niti samo baštinska, a niti ekskluzivno “kultura radničke klase” te niti komercijalna i konzumeristički vulgarna masovna.

Negativno definiranje kulture jeste problem samoupravne koncepcije kulture, čije se posljedice distribuiraju od razine svakodnevice navise do reprodukcija u dogmatskom razumijevanju teorije upravljačkog establišmenta. Uviđajući taj problem, mogu se ponovno iščitati radnička svjedočanstva o neuspjehu rada SIZ-ova; jednostavno govoreći, okvir samoupravljanja za radnike na svim razinama postoji, međutim nitko od aktivnih “subjekata” zapravo nema predodžbu kakav bi sadržaj kulture, osim, naravno, svakog (i svakakvog) amaterizma, valjalo podržavati. Politički izraz poput “polivalentnosti kulture” predstavlja tako tek retoričku gestu kojom se prikrivaju proturječja ili inkluzivnost koja dovodi do inflacije pojma.

Načelno zalaganje za slobodu i izravnu participaciju, a zapravo artikulacija kroz niz konceptualnih ograničenja, pruža prilično uzak prostor za kulturnu praksu. Pritom valja uočiti nekoliko pojava u praćenju kulture u analiziranim tiskovinama:

Svaka kulturna praksa koja se odvija unutar pravno-političkog okvira samoupravljanja, posebno amaterska, diskurzivno je označena kao poželjna i vrijedna, a mali kreativni amaterski pomak radnika zabilježen i ocijenjen kao “vrijedan doprinos”.

Usprkos partijskoj kulturnoj politici, jednakom optikom prilazi se samoupravnoj kulturi u pogonima, kao i specijaliziranim kulturnim institucijama. Drugim riječima, ne mijenja se ništa bitno u odnosu prema uobičajenim prijašnjim i kasnijim kulturnim politikama: filmski festival u Puli i dalje postoji, kritički se prati, postoji umjetničko i znanstveno izdavaštvo, ulaganje u infrastrukturu itd. i sve se to bilježi kao relevantne teme iz kulture.

11 “Obračun s tom našom predsocijalističkom, svetosavskom domagojevskom i mahničevinskom, rojalističkom i pastirsko-frulaškom, domoljubnom i nazdravičarskom svijješću ...” (Šuvar, 1980, 99)

Neki od problema koji se opisuju također ne odudaraju u velikoj mjeri od nekih problema suvremene kulture. Ako se izuzme problem participacije u organiziranim kulturnim aktivnostima i samoupravljanju kulturom, ostaju problemi nezainteresiranosti za kulturu, problem nedostatnog slobodnog vremena, problem recepcije, slabog čitanja knjiga i sl.

S druge strane analitički je pritom zanimljivo što delegati iz privrede rasprave o kulturi i kulturnoj politici na sastancima skupštine razumijevaju i komentiraju kao bespotrebne sukobe: “U zajednici za kulturu, na primjer, vjerujte, kad radnik vidi da se i sami kulturni radnici (koji i ne moraju biti kulturni samo zato što rade u kulturi) bodu kao rogi u vreći, onda mu je dosta svega” (KV, 31. 1. 1974., 8) ili “mnogi diskutanti na sjednicama drže duge monologe o vlastitim stavovima i mišljenjima umjesto da kratko i jasno iznose stavove svoje delegacije” (KV, 30. 1. 1979., 4). Samoupravni model zapravo pretpostavlja situaciju nadvladavanja potrebe za konfliktom, uostalom dokidanje klasnog sukoba cilj je komunističke ideje, te se “suvišne rasprave” doživljavaju nepoželjnim intelektualizmom.

Šuvarovski marksistički dogmatizam, koji je najprezentniji u izrazito negativnoj definiciji sadržaja kulture u strukturno inkluzivnom i demokratskom modelu upravljanja kulturom, pokazuje još jednu važnu, povijesno provjerljivu značajku. Jugoslavensko kulturno polje je i u sedamdesetim i u osamdesetim godinama, na mnogim razinama, od književnosti, likovnih umjetnosti, filma do popularne i masovne kulture iznimno plodno i dinamično razdoblje. Uskoj službenoj koncepciji kulture koja proizvodi kulturne politike ti su procesi doista bili izvan njezina vidokruga.

Ovi problemi samoupravne kulture imaju i kompleksniju dimenziju, pri čemu valja ukratko naznačiti neke od tema u opsežnim raspravama o poimanju kulture u čitavoj marksističkoj i neomarksističkoj teoriji. Ta dimenzija problema u određenoj mjeri nadilazi prethodne medijske i diskurzivne analize samoga rada, no zaključci analize mogu nadopunjavati i ilustrirati pitanja postavljena u širim teorijskim promišljanjima o kulturi. Konačno, problemi, prijepori i pitanja koji su postavljena u dijelu medijske i diskurzivne analize radničkog tiska ne mogu se razumjeti bez tog konteksta.

Izazovan postupak predstavljanja problema marksističkih koncepcija kulture izvela je Reana Senjković u tekstu spomenutom u uvodu, *Izgubljeno u prijenosu; kulturalni studiji u uvjetima vladavine ljevice*. Reana Senjković (2006) upravo dvije paradigme – kulturalne studije i “iskustvo proživljenoga socijalizma” (Senjković, 2006, 45) dovodi u dinamičan odnos svojevrsnim “dijalogom” Georgea Orwella i Stipe Šuvara. Čini to stoga jer upravo zapadni kulturalni studiji predstavljaju koncepciju kulture temeljnu na marksizmu, a koja se artikulira u onodobnoj suvremenosti pokušavajući uključiti element popularnog kao oblik “proizvodnje kulture za sebe” (Williams, 1985a, 111) i kroz koji je moguće provoditi simboličke činove otpora, odnosno političke artikulacije “odozdo”. Ovaj koncept samoartikulacije kulture na prvi je pogled podudaran s nekim elementima zamišljanja kulture u samoupravljanju. Pritom Senjković uočava nekoliko problema; nadovezuje se na H. M. Enzensbergera, polazi od kritike marksističkog nedostatnog i “konzervativnog” pristupa masovnim medijima, upućuje na različite “Williamsove slabosti” te postavlja sljedeće pitanje: “Jesu li, dakle, kulturni studiji prije svega političko-ideološki projekt

koji svoje interpretacije mjeri metrom ne sasvim i ne uvijek udobne, ali za kritiku blagoslovljene, oporbene, lijeve, a time i gotovo posvuda intelektualno nadređene pozicije?” (Senjković, 2006, 33). Dovođenje u odnos tradicije kulturalnih studija s velikim dijelom autentične kulturne politike jugoslavenskog socijalizma razotkriva manjkavosti i jedne i druge paradigme, posebno u odnosu prema problemu popularnog:

[...] čini se da nešto nije u redu kada se izostanak promišljanja popularne kulture u socijalizmu protumači izostankom ‘eksplicitnoga usvajanja bilo kojeg među kulturalnostudijskim pristupima’ u znanostima socijalizma, i kada se, istodobno, konstatira da su se mnogi rezultati zapadnjačkih kulturalnostudijskih istraživanja dotjerali da bi odgovorili političkim potrebama. (Senjković, 2006, 45)

Konačno, zaključuje Senjković, niti se Šušar “u svome traženju dobrog puta za kulturu u socijalizmu dosjetio mnogo toga novoga” (Senjković, 2006, 39), a niti su jugoslavenski socijalisti u vezi popularne kulture “našli načina da je teoretiziraju kao prostor u koji se upisuje otpor podređenih” (Senjković, 2006, 41).

Ovaj niz pitanja i negativnih odgovora upućuje na probleme marksističke koncepcije kulture, i dogmatske, i (autentične) samoupravne i neomarksističkih koncepcija, a problem se može i dodatno usložniti. Hans Magnus Enzensberger u spomenutim članku *Constituents of a theory of the Media*, koji je objavljen u *New Left Review* godine 1970., prepoznaje da “za sada ne postoji marksistička teorija medija” (Enzensberger, 1986, 63), odnosno da su “marksisti pokazali nedovoljno poznavanje medija” (Enzensberger, 1986, 63, 77). Međutim pokazuje se da i Enzensbergerovo vlastito hvatanje u koštac s kulturom i masovnim medijima pripada “dijalektičkom optimizmu inspiriranom progresivističkom i marksističkom mišlju” (Baudrillard, 2000, 60) te će i on reproducirati marksističku dijalektičku tezu da bi se “sredstva za proizvodnju” kulture, kamere i snimači “trebala pojavljivati u tvornicama, školama uredima uprave, gdje god postoji društveni sukob” (Enzensberger, 1986, 71–72). Daljnje čitanje i Enzensbergera i Williamsa, primjerice, pokazuje kako su oni svjesni dijela slabosti neomarksističkog koncepta kulture na jednoj razini, dok na drugoj, reproducirajući marksističku matricu važnosti “materijalnih uvjeta”, svraćaju pogled prema idealnom zamišljanom modelu drugačijega društva u kojem bi ti uvjeti bili postignuti.

Ovim kratkim pogledom na neke od prijedora moguće je prikazati nekoliko stvari. U prvom redu, rasprava o marksističkoj koncepciji kulture iznimno je široka i traje od više od stoljeća te bi u tom smislu valjalo posegnuti za recentnijim istraživanjima o recepciji i uključivanju teorijskih zamisli iz povijesti marksističkih ideja o kulturi u okviru teorijskog i političkog horizonta jugoslavenskog samoupravljanja. Pri tome valja izdvojiti novije studije Darka Suvina (2013) u kojima se bavi vrlo iscrpno analizama teorijskih modela koji su oblikovali jugoslavenski socijalizam. Čini se da Šušarovo i šušarovsko inzistiranje na pokušaju “autentičnog” promišljanja kulture u okvirima samoupravljanja ipak ne znači da je taj oblik kulturne politike nastao u teorijskom “vakuumu” (usp. opasku Senjković, 2006, 41 i Šušar, 1980, 104). Ono što bi se moglo potvrditi jeste da je problem “popularnog” ostao doista izvan okvira promišljanja kulturnih politika u samoupravljanju,

a što je moguće potvrditi i kroz istraživanje problema kulture i radništva na primjeru časopisa poduzeća i priložene analize Šuvarovog modela.¹²

Da postoje određene slijepe točke u marksističkim teorijama kulture razaznavalo se i u raspravama iz doba socijalizma. Primjerice u velikom tematu posvećenom kulturi u časopisu *Naše teme iz 1984.*, u kratkom izlaganju Ivana Salečića *Previdi marksističke kulturne kritike*, autor pokazuje kako su upravo zapadni konzervativci i “nova desnica” te domaće “konzervativne” nacionalne ideološke snage uspješnije u prepoznavanju “privlačnosti kulturnih pitanja” (Salečić, 1984, 1176). Pritom iscrpnije ne razlaže problem već konstatira stanje, a u iznalaženju rješenja ne izlazi iz uobičajenog diskurza samokritike o povijesnim “propustima” i “propuštenim prilikama”.

S druge strane, bilo bi nekritički preuranjeno svaliti “krivicu” za neuspjeh koncepta samoupravne kulture i kulture u samoupravljanju samo na teorijske slabosti marksističkih, neomarksističkih, konceptata kulture Nove ljevice te zamisli osnivača kulturalnih studija. Razlozi nemogućnosti i neostvarenog emancipacijskog potencijala za konstituiranje drugačije autentične kulture ili, ako ostanemo pri uspoređivanju s teorijom kulturalnih studija, “koncepta kulture kao konstitutivnog društvenog procesa koji stvara specifične i različite ‘načine života’” (Williams, 1977, 19), mnogi su i složeni. Ovdje ih se može tek naznačiti ili postaviti kao teze: od kratkoće samoupravnoga eksperimenta, slabosti kulturne politike, različitih uvjeta i pozicija pregovaranja s medijskom revolucijom u drugoj polovici dvadesetog stoljeća, svakako velikih prijevora s pojavom i konceptom masovnih medija, te s pojmovima popularnog, kao i s ambivalentnim upisivanjem otpora, do drugih koji otvaraju daljnje mogućnosti za ozbiljna teoretiziranja koja uvelike nadmašuju uske okvire ove analize. Jedan od mogućih smjerova mogao bi slijediti daljnja nastojanja u traženju podudarnosti i slijepih točaka između samoupravne kulturne prakse i teorija i epistemologije zapadnih teorija deriviranih iz marksizma. Drugi, vjerojatno i važniji, pretpostavlja daljnja istraživanja povijesti kulturnih politika, povijesti sociologije i prihvaćanja i primjenjivanja kulturoloških teorija u vremenu jugoslavenskog samoupravljanja kao zasigurno i nova iščitavanja filozofa Korčulanske škole i njihove reflektivne, onodobne, a aktualne i bliske marksističke kritike samoupravljanja (usp. Olujić Oluja, Stojaković, 2013).

Na neke smjernice mogućih razmišljanja o uzrocima neuspjeha samoupravne kulture mogli bi diskretno upućivati prepoznati prijevori i slabe točke u analiziranim primjerima iz tvorničkog tiska: inflacija pojma kultura, (auto)cenzura popularnog, nemogućnost izbjegavanja reprodukcije modernističkih matrica u praksi kulture (usp. i Senjković, 2006, 38, 43) te izbjegavanje konflikta u (samoupravnoj) kulturi u opreci prema “kulturi kao bojišnici” (Hall, 2006b). U poticaju za daljnje teoretiziranje tako se može postaviti mreža “starih” pojmova i konceptata – klase, rada, moderniteta (pa i prosvjetiteljstva), popularnog i otpora – kroz koje se dalje mogu analitički “provlačiti” kulturalne teorije i

12 Taj bi argument iskliznuća popularnog iz teorijskog i političkog vidokruga kulture u samoupravljanju, mogao biti potkrijepljen i činjenicom da su kulturalni studiji, kao marksistički temeljena ideja s pripadajućim nizom teorijskih “alata” za hvatanje ukoštac s popularnim, recepcijski, barem u akademskom polju u Hrvatskoj, postali aktualni tek nekoliko desetljeća kasnije u vrijeme tzv. tranzicije (usp. Duda, 2002).

prakse te bi ta mreža mogla predstavljati izazovna polazišta za daljnje teorijske razrade. Lokalizirana studija slučaja artikulacije kulture u tvorničkim časopisima, na “terenu” socijalističkog samoupravljanja i prijevori koje otvaraju zaključci te analize, mogu ovdje biti ilustrativna dopuna budućim raspravama.

WORKERS' PRINT MEDIA AND THE ISSUES OF THE SOCIALIST
SELF-MANAGEMENT CULTURAL POLICY IN CROATIA
THROUGH THE 70s AND 80s

Boris KOROMAN

Juraj Dobrila University of Pula, Faculty of Philosophy, Ronjgovljeva 1, 52100 Pula, Croatia
e-mail: boris.koroman@gmail.com

SUMMARY

The paper discusses articulation of the term “culture” and self-management cultural policy in a specific print media of Yugoslav socialism - factory newspapers or workplace periodicals. It includes the analysis of several factory bulletins from Croatia and Slovenia, and local cultural periodical from Pula, Kulturni vjesnik. The time range of analyzed periodicals (1974.–1989.) reflects 1974. Constitutional reforms that introduced socialist self-management model in all levels of Yugoslav society. Cultural policies formed in Yugoslav self-managing system were articulated through authentic models derived from two main sources, early Marxist concepts (S. Šuvar eg.) and WWII “national liberation struggle”. In the paper it is shown that they can be, in a number of conceptual layers, related or juxtaposed to the western Marxist cultural theories (R. Williams eg.). It is presented that the ideas of self-managing workers participation in the processes of making cultural policies and producing authentic self-managing culture were in the practice followed by the number of issues. From the beginning of 80-s, in practice and the media representation, remained mere institutional frame of self-management in the culture (self-managing communities of interest – SIZ). The relative failure of model and cultural policies of self-management in the culture presented in and by the analysed media and also in the practice of direct-democratic, participatory and authentic cultural policy, reflects what seems to be a broader problem of many Marxist concepts of culture. This thesis derived from the paper by R. Senjković (2006) challenges for the further historical and theoretical approach of self-management and the culture.

Keywords: factory newspapers, companies' bulletins, Yugoslav self-management, cultural policy, Marxism and Culture

IZVORI I LITERATURA

- AD** – Adria, list udružene privrede Poreštine, Poreč, 1982. –
- Allen, N., Breitman, G. (ur.) (1976):** Writings of Leo Trotsky (1937–1938). New York, Pathfinder Press.
- AN** – Anita, list hotelsko turističkog poduzeća “Anita”, Vrsar, 1970.–1982.
- Degras, J. (ur.) (1960):** The Communist International – 1919–1943 – Documents. Volume 2: 1923–1928. London, Royal Institute of International Affairs.
- GR** – Glas rada, organ Jedinstvenih sindikata radnika i namještenika Jugoslavije za Hrvatsku, Zagreb, 1945.–1959.
- GPL** – Glasnik Plave lagune, list Plave lagune Poreč, Poreč, 1970.–1982.
- Hoggart, R. (1957):** The Uses of Literacy. Aspects of Working Class Life. London, Chatto and Windus.
- Horvat, B. (1983):** Politička ekonomija socijalizma. Zagreb, Globus.
- Jakopović, I. (1976):** Radnici, kultura, revolucija. Razgovori s radnicima. Zagreb, Zavod za kulturu Hrvatske.
- Kardelj, E. (1977):** Samoupravljanje u Jugoslaviji 1950–1976. Beograd, Privredni pregled.
- KV** – Kulturni vjesnik, list Samoupravne interesne zajednice u oblasti kulture Općine Pula, Pula, 1974.–1989.
- NG** – Naš glas, glasilo poduzeća Rivijera Poreč, Poreč, 1968.–1982.
- PG** – Porečki glasnik, glasilo SSRN i udruženog rada Poreštine, Poreč, 1983.–1994.
- RR** – Raški rudar, glasilo Istarskih ugljenokopa “Tupljak”, Labin, 1947.–1993.
- Salčić, I. (1984):** Previdi marksističke društvene kritike. Naše teme, 7–8, 1176–1178.
- SZT** – Skozi ZIV TAM, glasilo Delovnega kolektiva ZIV TAM, Maribor, 1955.–1984.
- Švar, S. (1980):** Politika i kultura. Zagreb, Globus.
- ULJ** – Uljanik, mjesečnik SOUR-a Brodograđevna industrija, Uljanik, Pula, 1980.–1991. *Ustav Socijalističke federativne Republike Jugoslavije*. U: Službeni list Socijalističke federativne Republike Jugoslavije, 21. 2. 1974., br. 9.
- Bagić, K. (2012):** Rječnik stilskih figura. Zagreb, Školska knjiga.
- Baudrillard, J. (2000):** The Masses: The Implosion of the Social in the Media. U: Marris P., Thornham S. (ur.): Media Studies. A Reader. Edinburgh, Edinburgh University Press, 60–68.
- Bilandžić, D. (1985):** Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918–1985. Zagreb, Školska knjiga.
- Bonfiglioli, C. (2013):** Gendering Social Citizenship: Textile Workers in Post-Yugoslav States. CITSEE Working Paper Series, 30.
- Bosanac, G. (2015):** Ime utopije. Jugoslavensko samoupravljanje kao izigrani projekt emancipacije. Opatija, Shura publikacije.
- Cvek, S., Ivčić, S., Račić, J. (2015):** Jugoslavensko radništvo u tranziciji: “Borovo” 1989. Politička misao, 52, 2, 7–34.
- Doknić, B. (2013):** Kulturna politika Jugoslavije 1946–1963. Beograd, Službeni glasnik.

- Duda, D. (2002):** Kulturalni studiji. Ishodišta i problemi. Zagreb, AGM.
- Enzensberger, H. M. (1986):** Constituents of a theory of the Media. U: Hanhardt, J. (ur.): Video Culture. Layton, Peregrine Smith books, Visual Studies Workshop, 62–84.
- Goldman, W. (2013):** Small Motors of Terror: The Role of Factory Newspapers. U: Harris, J. (ur.): The Anatomy of Terror: Political Violence under Stalin. Oxford, Oxford University Press, 241–262.
- Goldstein, I. (2008):** Hrvatska 1918–2008. Zagreb, EPH, Liber.
- Hall, S. (2006a):** Kulturalni studiji i njihovo teorijsko nasljeđe. U: Duda, D. (ur.): Politika teorije: zbornik rasprava iz kulturalnih studija. Zagreb, Disput, 127–139.
- Hall, S. (2006b):** Bilješke za dekonstruiranje popularnog U: Duda, D. (ur.): Politika teorije: zbornik rasprava iz kulturalnih studija. Zagreb, Disput, 297–309.
- Jambrešić Kirin, R., Blagaić, M. (2013):** The Ambivalence of Socialist Working Women's Heritage: a Case Study of the Jugoplastika Factory. Narodna umjetnost, 50, 1, 40–73.
- Jukić, M. (2009):** Od saveza kulturno-prosvjetnih društava Hrvatske do Hrvatskog sabora kulture (1948–1991). Arhivski vjesnik, 52, 183–196.
- Kirn, G. (2010):** From the Primacy of Partisan Politics to the Post-Fordist Tendency in Yugoslav Self-Management Socialism. U: Kirn, G. (ur.): Post-Fordism and its Discontents. Jan van Eyck Academie, Lulu.com, 253–302.
- Lenoe, M. (2004):** Closer to the Masses, Stalinist culture, social revolution and Soviet newspapers. Cambridge, London, Harvard University Press.
- Musić, G. (2011):** Yugoslavia: Workers' Self-Management as State Paradigm. U: Ness, M., Azzellini, D. (ur.): Ours to Master and to Own: Workers' Control from the Commune to the Present. Chicago, Haymarket books, 173–190.
- Najbar Agičić, M. (2013):** Kultura, znanost, ideologija. Prilozi istraživanju politike komunističkih vlasti u Hrvatskoj od 1945. do 1960. na polju kulture i znanosti. Zagreb, Matica hrvatska.
- Olujić Oluja, D., Stojaković, K. (ur.) (2013):** Praxis. društvena kritika i humanistički socijalizam. Zbornik radova sa međunarodne konferencije o jugoslavenskoj ljevici: Praxis škola i Korčulanska ljetna škola (1963–1974). Beograd, Rosa Luxemburg Stiftung.
- Radelić, Z. (2012):** Sindikat i radništvo u Hrvatskoj (1945.–1950.). Zagreb, Hrvatski institut za povijest.
- Senjković, R. (2006):** Izgubljeni u prijenosu: O kulturnim studijima u uvjetima vladavine ljevice. U: Čale Feldman, L., Prica, I. (ur.): Devijacije i promašaji. Etnografija domaćeg socijalizma. Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku, 25–52.
- Stanić, I. (2014):** Što pokazuje praksa? Primjer funkcioniranja samoupravljanja u brodogradilištu Uljanik 1961.–1968. godine. Časopis za suvremenu povijest, 46, 3, 453–474.
- Suvin, D. (2014):** Samo jednom se ljubi. Radiografija SFR Jugoslavije 1945.–72., uz hipoteze o početku, kraju i suštini. Beograd, Rosa Luxemburg Stiftung.
- Williams, R. (1965):** The Long Revolution. London, Penguin Books.

- Williams, R. (1977):** *Marxism and Literature*. Oxford, New York, Oxford University press.
- Williams, R. (1985a):** *Keywords. A vocabulary of culture and society*. New York, Oxford University Press.
- Williams, R. (1985b):** *Culture is Ordinary*. U: Mc Guigan J. (ur.): Raymond Williams. *On Culture and Society*. Los Angeles, London, Sage, 1–18.
- Willis, P. (2006):** *Kultura tvorničkoga pogona, muškost i oblik plaće*, U: Duda, D. (ur.): *Politika teorije: zbornik rasprava iz kulturalnih studija*. Zagreb, Disput, 141–156.

JUGOSLOVANSKA KRIZA V ARHIVU STASI (1980–1989)

Jože PIRJEVEC

Znanstveno-raziskovalno središče, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: joze.pirjevec@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Služba državne varnosti Nemške demokratične republike (STASI) je skozi desetletja budno spremljala notranjo in zunanjo politiko Titove Jugoslavije, saj je v njej videla socialistični eksperiment, ki bi lahko postal nevaren ortodoksiji sovjetskega tipa, na kateri je slonel vzhodnonemški totalitaristični režim. Ta pozornost se ni zmanjšala po Titovi smrti, pri čemer je v osemdesetih letih prejšnjega stoletja opaziti predvsem zaskrbljeno vprašanje, ali bo Jugoslavija zaradi svojih ekonomskih in etničnih problemov sploh zmožna preživeti. Svoje analize o jugoslovanski krizi so sodelavci STASI temeljili na lastnem opazovanju, pa tudi na informacijah, ki so jih dobili od kolegov iz vzhodnega bloka in obveščevalcev, zasidranih v političnih, vojaških in obveščevalnih krogih Zahoda, predvsem Zvezne republike Nemčije. Razčlemba dokumentov STASI tako nudi možnost globalnega pogleda v jugoslovansko stvarnost, kakor so jo dojemali v enem in drugem bloku razklane Evrope in kaže, da njene večplastnosti nikjer niso povsem razumeli.

Ključne besede: STASI, jugoslovanska kriza, Jugoslovanska ljudska armada, Zveza komunistov Jugoslavije, Slobodan Milošević, slovenska pomlad

LA CRISI JUGOSLAVA DEGLI ANNI OTTANTA ALLA LUCE
DEI DOCUMENTI STASI

SINTESI

Il Ministero per la sicurezza di Stato della Repubblica democratica tedesca (STASI) per decenni seguiva attentamente la politica interna ed estera della Jugoslavia di Tito, individuando in essa un esperimento socialista potenzialmente pericoloso per l'ortodossia di tipo sovietica su cui poggiava il suo stesso regime. Questa attenzione non venne meno dopo la morte di Tito, quando, negli anni Ottanta si presentò soprattutto l'angosciosa questione se a causa dei suoi irrisolti problemi economici ed etnici la Jugoslavia fosse capace di sopravvivere. I collaboratori della STASI fondavano le proprie analisi su osservazioni personali, ma anche su informazioni che ricevevano dai colleghi dell'Est e da agenti infiltrati nei circoli politici, militari e dei servizi segreti occidentali, soprattutto della Repubblica federale tedesca. L'analisi dei documenti della STASI ci offre l'occasione di gettare uno sguardo d'insieme sulla realtà jugoslava, come venne recepita in ambedue i blocchi dell'Europa divisa, e testimonia che nella sua complessità essa non fu compresa a fondo da nessuno.

Parole chiave: STASI, crisi jugoslava, Armata popolare jugoslava, Lega dei comunisti della Jugoslavia, Slobodan Milošević, primavera slovena

Staatssicherheitsdienst der Deutsche Demokratischen Republik (STASI), služba državne varnosti Nemške demokratične republike (NDR), je desetletja pozorno spremljala jugoslovansko notranjo in zunanjo politiko, ker je v socializmu Titovega kova videla herezijo, ki jo je treba v njenem razvoju in delovanju čim bolj poznati in se ji, če je mogoče, zoperstaviti. O tem priča obsežno gradivo, ki ga je za sabo pustila njena zunanja obveščevalna veja z imenom HVA (Hauptverwaltung Aufklärung),¹ pa tudi drugi oddelki, ki v primeru Jugoslavije niso izvajali le običajnih opazovalnih nalog, ampak so bili močno pozorni na to, kako utegnejo procesi v državi vplivati na situacijo v NDR sami in širše v vzhodnem bloku, kaj pomenijo za ekonomske interese in oblike sodelovanja med obema državama, kakšna je vloga Jugoslavije znotraj gibanja neuvršenih ipd., pri čemer niso izostali niti predlogi, kako vplivati na razvoj dogodkov sebi v prid. Pri tem se STASI ni omejevala le na svoje diplomate in obveščevalce v Jugoslaviji, temveč je črpala informacije tudi iz drugih virov. Iz poročil, ki jih je dobivala od sorodnih tajnih služb sovjetskega tabora, predvsem pa iz gradiva, ki so ji ga posredovali njeni agenti na Zahodu: v zunanjem ministrstvu Zvezne Republike Nemčije (ZRN) in v njenih tajnih službah, pa tudi v Washingtonu in v NATU. Ta nabor podatkov, mnenj in analiz je zaobjel tudi zadnje desetletje obstoja Jugoslavije in same NDR, saj je STASI delovala vse do padca berlinskega zidu. Gre za dragoceno gradivo, o katerem sicer ni mogoče reči, da meče povsem novo luč na jugoslovansko krizo po Titovi smrti, saj jo v glavnih obrisih poznamo (Ramet, 2002; Pirjevec, 1995; Repe, 2002; Lusa, 2012), je pa vendar zanimivo, ker kaže, kaj so v trdnjavi ortodoksnega realnega socializma vedeli o njej, obenem pa opozarja na vrsto manj znanih dejstev.

Izhodiščna točka pričujočega članka je Titova agonija in smrt v prvih mesecih leta 1980, čeprav bi lahko našo analizo začeli že vsaj sredi šestdesetih let, kamor sežejo najzgodnejši sistematično pregledani dokumenti, ki se pojavljajo pod ključno besedo »Jugoslavija«.² V arhivu STASI je najti poročilo z dne 28. januarja 1980, v katerem je na kratko prikazano stališče zahodnih političnih krogov do Jugoslavije po Titu. Ti krogi si sicer želijo, pravi omenjeni dokument, da po njegovem »odhodu iz političnega življenja« Jugoslavija ohrani nevtralnost med blokoma, se pa sprašujejo, ali bo to mogoče, glede na notranje etnične spore. Zaradi njih ni izključeno, da se bodo skušali nekateri pomembni jugoslovanski voditelji približati socialističnim državam, kar pa bi bilo za Zahod nesprejemljivo in bi neizogibno povzročilo hudo mednarodno krizo.³ Z večjim zaupanjem v prihodnost SFRJ izzveni informacija o sestanku jugoslovanskega Sveta za varnost, ki je bil 13. februarja 1980 in je v poročilu za tisk ugotavljal, da izpoveduje jugoslovanska družba v kritičnem trenutku Titovega umiranja »visoko stopnjo moralne, politične in splošne borbenosti«.⁴ Da bo država premostila travmo, v kateri se je znašla

1 Splošno o HVA, ki se v dosedanjih študijah pojavlja predvsem v okviru njenih obveščevalnih aktivnosti na Zahodu, gl. Müller-Enbergs, 2013; Knabe, 1999; Herbstritt, Müller-Enbergs, 2003; Glees, 2004.

2 BStU, MfS, HVA 142–394.

3 BStU, MfS, ZAIG 14111, Nr. 000018. Več o možnih scenarijih ponovnega zблиžanja med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo, ki so jih z zaskrbljenostjo razvijali analitiki pri britanski in drugih zahodnih vladah, gl. Bajc, 2014, 721; Ramšak, 2016.

4 BStU, MfS, ZAIG 14111, Nr. 000021.

zaradi izgube svojega karizmatičnega voditelja, je bilo prepričano tudi veleposlaništvo NDR v Beogradu, ki je teden dni pozneje podrobno razčlenilo, katere so opozicijske sile, ki bi se ji lahko zoperstavile. To so bili predvsem nacionalisti iz vrst malomeščanstva, inteligence, gospodarstva in študentskih gibanj na Hrvaškem, v Srbiji in na Kosovu, nato predstavniki ustaške in četniške emigracije, liberalno usmerjene skupine, ki težijo k pluralni družbi na temelju samouprave, kot so sodelavci prepovedane filozofske revije »Praxis«, katoliški in islamski klerikalni krogi, bivši predstavniki vladne elite, ki so padli v nemilost: Milovan Đilas, Aleksandar Ranković, Koča Popović in Marko Nikezić, pa tudi, čeprav maloštevilni, »informburojevci«. »Različne opozicijske sile,« je v sklepu ugotavljalo veleposlaništvo, »so med seboj in znotraj samih sebe razcepljene. Za trdnost notranjih razmer trenutno ne predstavljajo nobene resne nevarnosti. Njihovega vzpona pa ni mogoče izključiti v primeru, da pride do razhajanj znotraj vodstva in novih kriznih stanj zaradi nerešenih družbenih nasprotij.«⁵

Partijski vrh se je tega dobro zavedal in je zato sredi maja 1980, dober teden po Titovi smrti, skušal izboljšati standard najbolj ogroženih slojev s tem, da je povrnil cene 349 industrijskih proizvodov na raven, ki so jo imeli februarja istega leta, ter se odločil za vrsto protiinflacijskih potez.⁶ Upanje, da bo prehod iz Titovega obdobja v obdobje po njem kolikor toliko urejen, pa se je podrlo že leto kasneje, ko so izbruhnili nemiri na Kosovu, s katerimi je lokalna albanska večina izrazila svoje nezadovoljstvo z razmerami, v katerih je desetletja živela znotraj Socialistične republike (SR) Srbije. Zahodne ocene, ki jih je registrirala STASI, so bile zaradi tega nepričakovanega dogodka povsem jasne. ZDA, ZRN in Velika Britanija so se resno spraševale, kolikšna je notranja trdnost Jugoslavije, in v kolikšni meri je izpostavljena možnemu sovjetskemu vojaškemu posegu. Menile so, da trenutno ta sicer ni verjeten, a obenem ugotavljale, da se Jugoslavija v nobenem primeru ne sme približati sovjetskemu taboru. Najboljše sredstvo za utrditev režima, so trdile, je okrepitev njenega majavega gospodarstva, kar naj bi mu dalo možnost, da dokaže legitimnost samoupravnega modela tudi brez Tita. »Iz vodilnih krogov ZRN,« piše v omenjenem dokumentu, »je znano, da so se države Evropske skupnosti že pred časom dogovorile, da bodo zastavile svojo dolgoročno politiko do Jugoslavije v obdobju po Titu z namenom oblikovati neuvrščeno, a prozahodno državo.«⁷ Istega mnenja je bila tudi administracija Ronalda Reagana v Washingtonu, pri čemer pa je ugotavljala, da mora Beograd v zameno za gospodarsko in vojaško pomoč v večji meri kot doslej upoštevati globalne ameriške interese, predvsem kar zadeva podporo raznim gibanjem za neodvisnost v t. i. Tretjem svetu. Poleg tega naj bi ZDA jugoslovanskemu vodstvu jasno povedale, da bodo kakršnokoli približevanje Sovjetski zvezi interpretirale kot »izdajo.«⁸

Kar zadeva reakcijo jugoslovanskih vodilnih krogov na nemire na Kosovu, so agenti STASI zabeležili predvsem njihovo skrb, da država ne zabrede v krizo, v kakršni se je znašla v istem času Poljska zaradi protestnega gibanja, ki ga je sprožila »Solidarnost«.

5 BStU, MfS, ZAIG 14111, Nr. 000023.

6 BStU, MfS, HVA 6, Nr. 000029.

7 BStU, MfS, HVA 6, Nr. 000025-000027.

8 BStU, MfS, HVA 6, Nr. 000029.

Trdili so, da takšnega razvoja nikakor ne bodo dovolili in da bodo v ta namen uporabili vsa sredstva, tudi vojaška, posebno, če bi kosovski nemiri povzročili vzpon nacionalizma tudi drugod.⁹ V Pankowu pa so se pri tem spraševali, koliko je enotno jugoslovansko vodstvo in ali v njem ne divja podtalni boj za oblast. Ugotavljali so, da so tudi v ZRN, ZDA in v Veliki Britaniji istega mnenja in da je princip kolektivnega vodenja države s svojim zapletenim sistemom rotacije potreben revizije. Ali ni mogoče pričakovati, da bo ta mehanizem formalno sicer ostal v veljavi, da pa se bo v resnici uveljavila močna osebnost, ki bo po Titovem vzorcu prevzela oblast? Kdo bi lahko to bil? Na Zahodu so po informacijah STASI računali predvsem z uveljavitvijo bosanskega Hrvata Branka Mikulića, Slovenca Staneta Dolanca, Srba Nikole Ljubičića, Črnogorca Veselina Djuranovića ali srbskega Bosanca Cvijetina Mijatovića, a tudi drugih vidnih predstavnikov politične elite. Z druge strani pa so ugotavljali, da zaradi problematične dediščine, ki jo je zapustil pokojni maršal, predvsem kar zadeva gospodarstvo in med-etnične odnose, ne bo mogoče preprečiti revizije kulta njegove osebnosti, revizije, katere simptome je že mogoče zaznati. V tej situaciji je bilo splošno mnenje, da ima posebno vlogo Jugoslovanska ljudska armada (JLA) kot najmočnejši integracijski dejavnik jugoslovanske družbe. »V zvezi s tem [na Zahodu] opozarjajo na dejstvo, da obrambni minister Ljubičić nadaljuje s potovanji po državi, kar je že do sedaj prakticiral, in pri tem sestankuje ne samo s poveljniki Armade, ampak tudi z lokalnimi partijskimi in državnimi funkcionarji in si očitno gradi oporišča za prevzem vodilnega mesta v državi.«¹⁰

Kriza, v kateri se je znašla Jugoslavija po Titovi smrti, je imela tudi zunanjepolitične razsežnosti, posebno kar zadeva njej položaj znotraj neuvrščene gibanja. Že v sedemdesetih letih je v njem prišlo do spora med kubanskim voditeljem Fidelom Castrom in Titom glede usmeritve, ki naj jo zavzamejo neuvrščeni med vzhodnim in zahodnim blokom (gl. Jakovina, 2011, 207–211; Pirjevec, 2011, 670–673). Medtem ko je Tito zagovarjal stališča večine, da je treba med njima ohraniti ekvidistanco, je Castro menil, da je Sovjetska zveza s svojim nasprotovanjem imperializmu in neo-kolonializmu naravni zaveznik držav t. i. Tretjega sveta in da se je treba zato nasloniti nanjo. To razhajanje je doseglo svoj višek na posvetovanju zunanjih ministrov neuvrščeni v Beogradu poleti 1978 in naslednje leto na srečanju na vrhu v Havani. Na Zahodu so seveda spremljali dvoboj med Titom in Castrom z diskretnim podpiranjem prvega, spraševali pa so se, ali je po njegovi smrti Jugoslavija še toliko močna, da ohrani znotraj gibanja svojo integracijsko vlogo in v njem še lahko uveljavi svoja stališča. Toliko bolj, ker se je zaradi ekonomske krize Beograd vedno bolj približeval Sovjetski zvezi, s katero je imel dosti pomembnejše ekonomske odnose kot z državami v razvoju. »Odmev jugoslovanskih opozoril pred sovjetskimi oblastnimi ambicijami,« so ugotavljali na Zahodu, je v t. i. Tretjem svetu »vedno šibkejši, saj je Jugoslavija na sumu, da želi uporabiti neuvrščeno gibanje v korist svojih lastnih političnih koristi.«¹¹

Vodilni beograjski vladni krogi na čelu z novo predsednico Zveznega izvršnega sveta Milko Planinc (1982–1986) so sicer zatrjevali, da je SFRJ dežela »razvite demokracije«

9 BStU, MfS, HVA 6, Nr. 000031, 000032.

10 BStU, MfS, HVA 6, Nr. 000033–000036.

11 BStU, MfS, HVA 16, Nr. 0000237–0000240.

in da se nikakor ne namerava približati »sovjetskemu modelu socializma,« v tem pa niso bili povsem prepričljivi. Znotraj političnega prostora je prišlo tako do živahne debate, v kateri so izstopali predvsem nekateri vidni ekonomisti kot sta bila Hrvat Ivo Perišin in Srb Zoran Pjanić. Slednja in njuni somišljeniki so podpirali reformne načrte Milke Planinc, obenem pa zagovarjali dosledno upoštevanje tržnih zakonitosti, kar pa številnim politikom ni bilo po godu. Prišlo je do notranjih razhajanj, v katera so se vpletle tudi tuje sile, začenši z Zahodno Nemčijo, ki je skušala vplivati na zgoraj omenjene znanstvenike, naj ne dovolijo, da bi režim premoščal gospodarske težave s sredstvi »državne prisile«. ¹² Enako taktiko je ubrala Reaganova administracija z upanjem, da bo mogoče na ta način spodkopati »demokratični centralizem« in druge socialistične teorije. ¹³

Ker so se v naslednjih letih ekonomske razmere še poslabšale, saj je prišlo do stagnacije oziroma celo do nazadovanja, je do vratu zadolžena Jugoslavija postajala vedno bolj odvisna od finančne pomoči Zahoda in njegovih bančnih ustanov. Skušala je sicer ohraniti dobre odnose z Moskvo, kar pa se ji ni povsem posrečilo, sodeč po srečanju med novim generalnim sekretarjem sovjetske komunistične partije Mihailom Gorbačovom in Milko Planinc na začetku julija 1985. Po poročilu neprijetno presenečenih Jugoslovanov je pogovor izzvenel kot politična lekcija o aktualnih izzivih razrednega boja, kar je imelo za posledico, da so v odnosih z zahodnimi vladami jugoslovanski predstavniki še bolj kot v preteklosti poudarjali nevarnost »agresivne sovjetske zunanje politike« in jih opozarjali, naj v nobenem primeru ne popuščajo Rusom. To preusmerjanje na Zahod ni bilo brez posledic: v zahodnih vladnih krogih je po poročanju STASI prevladalo prepričanje, »da je treba Jugoslaviji tudi v bodoče zagotoviti tolikšno gospodarsko pomoč, da ne bo prišlo do političnih pretresov in ne bo ogrožena samostojna, od blokov neodvisna politika dežele. Pri tem bi Zahod ne smel zmanjšati sredstev [pritiska na Beograd], ampak zagotavljati nadaljnjo gospodarsko pomoč s pogoji, ki naj sicer omilijo težave, v katerih je država, jih pa ne odpravijo«. ¹⁴

Jugoslavija je postala torej talka zahodnih sil, kar je vplivalo tudi na njen položaj znotraj neuvrčenega gibanja. To je postalo še kako očitno na konferenci zunanjih ministrov v Luandi med 4. in 8. septembrom 1985, ko ni prodril njen predlog, da bi 8. srečanje voditeljev gibanja organizirali v Libiji. ¹⁵ Politični kapital v mednarodni areni, ki ga je Jugoslavija imela v preteklosti, je zaradi njene notranje krize plahnel iz dneva v dan. Še huje je bilo na domačem prizorišču, kjer so opazovalci znotraj NATA beležili širjenje resignacije med širokimi ljudskimi množicami, pa tudi rastočo opozicijo režimu, ki se je izražala v stavkah, demonstracijah in širjenju protestnih letakov. Varnost države so poleg tega spodkopavale nacionalistične sile, v prvi vrsti Albanci na Kosovu, pa tudi klerikalne struje srbske pravoslavne in katoliške cerkve. Na vse to so oblasti reagirale z represivnimi posegi, posebno proti študirajoči mladini in intelektualcem, čeprav niso bile preveč vznemirjene, v prepričanju, da so razmere pod nadzorom varnostnih služb. Poleg tega je JLA

12 BStU, MfS, HVA 19, Nr. 000454–000459.

13 BStU, MfS, HVA 38, Nr. 000301.

14 BStU, MfS, HVA 38, Nr. 000300.

15 BStU, MfS, HVA 38, Nr. 000302.

predstavlja varovalko, kar zadeva centrifugalne sile različnih etnij – tudi v primeru njenega možnega posega v notranji politiki (cf. Gow, 1992). »Po zahodnih prikazih ocenjujejo jugoslovanski vojaški krogi, da je prestiž JLA v ljudstvu nespremenjen in velik. [...] V NATU to gledanje sicer relativizirajo, ne da bi obenem dvomili v lojalnost JLA Zvezi komunistov Jugoslavije.«¹⁶ To lojalnost je JLA še okrepila s čistko v lastnih vrstah, ki jo je zastavila že sredi leta 1984 pod taktirko novega zveznega sekretarja za obrambo Branka Mamule. Po informacijah, ki jih je dobila STASI, so morali vsi mlajši oficirji izpolniti poseben obrazec, ki je zastavljal tudi vprašanja o njihovem odnosu do političnega vodstva. Nato so varnostni organi intervjuvali omenjene častnike in njihove starše, temu pa je sledila za mnoge »odpustitev« iz službe. Številni naj bi ostali brez dela.¹⁷

Majave gospodarske razmere so očitno nevarno učinkovale na varnostni položaj SFRJ, kar je prisililo oblasti, da so si glede na podatke STASI v strahu pred sovražno emigracijo hrvaškega, srbskega in albanskega kova iskale in si tudi zagotovile sodelovanje tajnih služb Zahodne Nemčije, ZDA in celo Kitajske, ki je bila z razmerami v Albaniji še kako obveščena, upoštevajoč tesno zavezništvo Maa Cetunga in Enverja Hoxe v šestdesetih in sedemdesetih letih.¹⁸ Čeprav so analitiki STASI še leta 1985 na podlagi zbranih informacij trdili, da so v Jugoslaviji razmere trdne predvsem zaradi avtoritete, ki jo uživata Zveza komunistov Jugoslavije (ZKJ) in JLA in zaradi tesne povezanosti velike večine prebivalstva s politikom partije,¹⁹ so ocene stanja v državi z zornega kota vzhodnih Nemcev že naslednjega leta postajale dosti bolj vznemirjujoče. V poročilu z dne 7. aprila 1986 so ugotavljali, da je mogoče zaradi sporov v partijskem vodstvu zaznati v državi naslednje tendence: »Zaostritev razhajanj (fizičnih in psihičnih) med Albanci in Srbi na Kosovu in širitev tega konflikta na sosednja področja; oblikovanje nacionalističnih združb pod vodstvom intelektualcev in umetnikov v Sloveniji, na Hrvaškem in v Srbiji, s središči v Zagrebu in Beogradu; rastoče združevanje teh nacionalističnih in protirevolucionarnih sil preko republiških meja, ob sočasnem oblikovanju vodilnega središča v Beogradu.« Po njihovem mnenju je postala glavna tarča napadov v zadnjih šestih mesecih JLA, v kateri so omenjene sile videle glavno oviro za udejanjenje svojih kontra-revolucionarnih ciljev. To pa naj bi povzročilo znotraj jugoslovanske družbe dve nasprotni tendenci:

- »tako imenovane mirovne organizacije, gibanje 'zelenih', človečanske, humanitarne oziroma religiozne skupnosti zahtevajo pod masko pacifizma takojšnjo in enostransko popolno razorožitev SFRJ in razpustitev jugoslovanskega 'vojaško-industrijskega kompleksa'.
- Izhajajoč iz ugotovitve, da vlada v jugoslovanski družbi kaotično stanje, zahtevajo drugi, da Armada 'vzame stvari v svoje roke' in 'uredi' razmere v deželi.«

Obe alternativni, so menili analitiki STASI, težita k temu, da razpade obrambni sistem oziroma, da se izniči razredni značaj oboroženih sil. Ti napadi pa ogrožajo varnost države in povzročajo žgoče debate znotraj političnega in vojaškega vodstva SFRJ. Širi se resna

16 BStU, MfS, HVA 38, Nr. 000303, 000304.

17 BStU, MfS, Abt. X, 19/87, Nr. 000070.

18 BStU, MfS, Abt. X, 19/87, Nr. 000161.

19 BStU, HA I 17346, Nr. 0087.

zaskrbljenost, da bi prevlada omenjenih kontra-revolucionarnih dejavnosti proti JLA, slednjo oropala njene vloge stabilizacijskega dejavnika v državi. Ta nevarnost, ki jo je najizraziteje izpovedal generalmajor Tomislav Peruničić, poveljnik Vojaško-politične visoke šole, se vsekakor analitikom STASI ni zdela povsem aktualna predvsem zaradi patriotizma prebivalstva, zaradi njegovega zaupanja v samoupravni sistem, a tudi zaradi zmožnosti varnostnih organov in vojske, da hitro in uspešno razbijejo vse protirevolucionarne akcije. Z druge strani pa se omenjeni sodelavci STASI niso mogli zoperstavljati ideološko obarvani ugotovitvi, da so problemi, s katerimi se sooča jugoslovanska družba, predvsem posledica njene »odprtosti v svet«. »Le malokateri se zavedajo, da nudita pospešena odvisnost SFRJ od zahodnoevropskih industrijskih držav na gospodarskem, finančnem in znanstvenem področju, kot tudi letni masovni turizem, ki ga podpirajo na vse mogoče načine, naravnost idealne možnosti in izhodišča za organizirano sovražno delovanje. Preprečiti omenjene probleme bi bilo mogoče samo, če bi politično vodstvo SFRJ, predvsem ZKJ, ponovno premislilo način, kako se razvija socializem v Jugoslaviji, zato da zaradi tako opevane 'odprtosti v svet' socialistična družba ne bo na koncu plačala cehov.«²⁰ Skratka, Jugoslavija bi se morala obdati z zidom, kot je to storila NDR, zato da obrani socializem.

Kot kontrapunkt temu pokroviteljskemu odnosu do jugoslovanske stvarnosti velja navesti prilogo, ki dopolnjuje zgoraj navedeno poročilo. Gre za podrobnejšo analizo »rastočega števila nacionalističnih in kontrarevolucionarnih skupin v Jugoslaviji«, pri čemer avtorji ugotavljajo, da so se v zadnjem času poleg Kosova oblikovali še drugi opozicijski centri v Ljubljani, Zagrebu in Beogradu, katerim dajejo ton v prvi vrsti intelektualci. Med temi naj bi prevzel vodilno vlogo Beograd, kjer se tedensko dogajajo sestanki »Zveze srbskih pisateljev«. Ta srečanja, ki vzbujajo med Beograjčani veliko pozornost in se odvijajo v nabito polnih dvoranah, se vedno očitneje sprevrčajo v odkrite napade na politični sistem, v protestne manifestacije v obrambo zaprtih disidentov, kakor tudi v priliko za širjenje državi sovražnih, ekstremističnih in nacionalističnih gesel. Vodilne osebe beograjske skupine pa so: pevka (sic!) Desanka Maksimović, docentka sociologije Zagorka Pešić Golubović, disidentski filozof Kosta Čavoški in pisatelja Dobrica Ćosić in Dušan Kovačević. Pa še nekaj njihovih gesel:

- »Nostalgija po svobodi je največja nostalgija človeštva.«
- »V Jugoslaviji govorimo o socializmu, a nimamo socializma, govorimo o delovnem razredu, a nimamo delavskega.«
- »Kosovo ni nič drugega kot jugoslovanska Palestina.«²¹

Kaj reči o takem poročanju? Še najbolj obzirno je, če ugotovimo, da informatorji STASI niso bili na nivoju renomeja svoje organizacije. Pustimo ob strani dejstvo, da Desanka Maksimović ni bila pevka, temveč znana in priljubljena pesnica. Za obveščevalce pa je vendarle slabo spričevalo, da niso nič vedeli o Memorandumu SANU, ki je bil v pripravi od leta 1985 in so ga Večernje novice objavile septembra naslednjega leta. Upravičeno je opozoriti tudi na dejstvo, da niso zaznali napadalnega srbskega nacionalizma,

20 BStU, HA I 17346, Nr. 0115, 0116.

21 BStU, HA I 17346, Nr. 0117.

ki je bil na pohodu in se je izražal v geslu: »Kosovo ni nič drugega kot jugoslovanska Palestina,« pri čemer naj bi Srbi prevzeli vlogo Judov z njihovim mitom o obljubljeni deželi, Albanci pa vlogo Arabcev. Predvsem pa niso razumeli bistvenega razhajanja med intelektualno srenjo Ljubljane in Beograda glede prihodnosti Jugoslavije in njene demokratične preobrazbe. Medtem ko je prva težila k simbiozi z Zahodno Evropo in stavila na osamosvojitve slovenskega naroda v okviru jugoslovanske konfederacije ali tudi izven nje, je druga še vedno mislila na skupno državo, slonečo na principu »en človek, en glas,« kar bi v njej avtomatično zagotavljalo prevlado Srbov (Repe, 2001, 22–29).

Poudariti gre tudi, da agentov STASI niso vznemirjale centristične težnje, ki so se začele pojavljati v JLA, oziroma, da so jim pritrjevali, kot zgovorno izhaja še iz druge priloge zgoraj navedenega dokumenta, v katerem je podrobneje analizirana misel generalmajorja Peruničiča. Slednji je namreč zahteval, da je treba energično nastopiti proti vsaki tuji ideologiji in delovanju, ki bi izhajalo iz nje; da je treba izrabiti partijske kongrese v armadi, republikah in 13. kongres ZKJ, ki so bili pred vrati, in na njih kontrarevolucionarnim silam jasno povedati, da so prestopile meje dovoljenega in da političnega pluralizma v Jugoslaviji ne bo; da se je treba zoperstaviti nasilnim akcijam proti Armadi s sredstvi in metodami, ki so na voljo.²² Očitno tudi z državnim udarom.

V krogih STASI so se še vedno zibali v iluziji, da je JLA ostala takšna, kot jo je oblikoval maršal Tito: predana socializmu, samoupravnemu sistemu in doktrini neuvrščenosti. To izhaja iz še enega internega dokumenta, ki ga je leta 1986 pripravil vojaški ataše v Beogradu polkovnik Meyer za najvišje vojaške predstavnike vzhodnonemškega Ministrstva za zunanje zadeve. V njem je trdil, da je Armada pomemben notranjepolitični dejavnik, v katerem ne veljajo pravila samouprave, temveč princip doslednega centralizma, za katero je odgovorna partijska organizacija JLA, ki je nasprotna vsakršnemu popušcanju specifičnim interesom posameznih republik. Ker se zaveda svojega poslanstva, da zagotavlja enotnost SFRJ, je Armada pripravljena poseči v kateremkoli kriznem žarišču v državi in je v ta namen v zadnjih dveh leti tudi organizirala v svojih vrstah posebne udarne enote. Ker še vedno zagovarja teorijo o razdeljenosti sveta v dva bloka, teorijo, ki ji je tuja razredna razsežnost, člani JLA nimajo izdelane vizije sovražnika, ki bi slonela na proletarskem internacionalizmu. Drugače povedano: ne vidijo potencialnega nasprotnika v NATU in zavetnika v Varšavskem paktu, temveč nihajo med enim in drugim, tudi kar zadeva oboroževanje in usposabljanje kadrov. Tako bodo v letu 1986, po obdobju premora, nekateri oficirji znova obiskovali sovjetske vojaške akademije, medtem ko se drugi usposabljajo na enoletnih tečajih v Zahodni Nemčiji in ZDA. V sklepu je Meyer še opozoril, da bi poslabšanje notranjepolitične situacije moglo vplivati na vojno pripravljenost JLA in obenem denunciral napade, katerim na bi bila izpostavljena.²³

Generalmajor Karin, namestnik polkovnika Meyerja na veleposlaništvu v Beogradu, je imel že 16. avgusta 1986 priliko, da potrdi pomen JLA v reševanju jugoslovanske krize. Poročal je namreč, da so bile čete, nameščene na Kosovu, na ukaz Predsedstva SFRJ, najvišjega organa oboroženih sil, do konca julija povzdignjene na nivo dveh divizij in

22 BStU, HA I 17346, Nr. 0120.

23 BStU, HA I 17346, Nr. 0121–0125.

podvržene neposredni komandi generalštaba. Na vojaških območjih Titograd (Črna gora) in Niš (Srbija) je bila okrepljena vojna pripravljenost, medtem ko je zvezno notranje ministrstvo poslalo na področje Prištine posebne enote za boj proti terorizmu. Povod za te ukrepe je bil vzpon nacionalističnih nemirov na Kosovu, povezan z odkritimi napadi na samoupravni sistem. »Višek dosedanjih nemirov,« je poročal generalmajor Kerin, »so bili izpadi nacionalističnih ekstremistov proti množični manifestaciji, ki jo je ZKJ organizirala v Prištini, kar je povzročilo njeno prekinitvev in poskus fizičnega ogrožanja bivšega šefa Generalštaba JLA in sedanjega člana Predsedstva SR Srbije, generalpolkovnika v pokoju Petra Gračanina.«²⁴

Po poročanju STASI je zaostritev kosovske krize prepričala zvezno skupščino, da je konec novembra 1986 v proračunu za naslednje leto povišala finančni prispevek za JLA za 15 %, pri čemer je zvezni sekretar za obrambo admiral Mamula to odločitev opravičeval z rastočo inflacijo in s »konfrontacijo med blokoma,« ki naj bi ogrožala Jugoslavijo.²⁵ Na Zahodu tem posegom niso nasprotovali, saj so po informacijah, ki jih je zbrala STASI, na intenzivnih pogovorih v okviru NATA tudi sami videli JLA kot braniteljico državne enotnosti Jugoslavije, slednje pa še dalje imeli za pomemben dejavnik za ohranjanje ravnovesja med blokoma, kot vplivno članico skupine NN (neuvrščenih in nevtralnih), v kateri je kot neuvrščena država sodelovala z evropskimi nevtralnimi državami, kot zagovornico kontinentalnega povezovanja v okviru KEVS in moderatorko znotraj t. i. Tretjega sveta.²⁶ Ko je maja 1986 Milko Planinc na čelu zvezne vlade zamenjal bosanski veljak Branko Mikulić, so odločilni krogi na Zahodu sprejeli njegov prihod z velikim pričakovanjem, saj novi premier ni izbral sodelavce toliko zaradi njihovih kompetenc, kolikor zaradi privrženosti vsedržavnim, ne pa republiškim interesom. V tem smislu je celo zahteval, naj pri odločanju nimajo stikov z republikami ali pokrajinami, ki so jih poslale v zvezno vlado. Na sploh je po mnenju zahodnih krogov v jugoslovanskem političnem vrhu končno prevladalo prepričanje, da je treba spremeniti politični sistem ter znova poudariti princip demokratičnega centralizma na škodo konsenza, kakršnega je uveljavila Kardeljeva ustava iz leta 1974. Obenem naj bi se krepilo mnenje, da zatiranje izključno albanskega iredentizma ne zadostuje več, saj so nemiri zadnjega časa dokazali, da tudi vzpon srbskega in črnogorskega nacionalizma ogroža enotnost države. Ta zaostritev razmer pa naj bi bila posledica sovražnih sil v tujini, v Albaniji, a tudi v nekaterih »imperialističnih« državah. Konkretno so v Beogradu mislili na ZDA, pri čemer so videli odločitev Washingtona, da po desetletjih vrne Jugoslaviji nekdanjega ustaškega notranjega ministra Andrijo Artukovića, obtoženega vojnih zločinov, z nelagodjem, kot gesto, ki hoče zavestno podpihovati nacionalne napetosti. Kljub temu pa je v jugoslovanskem vrhu še vedno prevladovalo mnenje, da razen albanskega vsi drugi nacionalizmi ne predstavljajo resne nevarnosti. Na makedonskega so gledali celo z razumevanjem, češ da gre za uveljavljanje identitete, ki jo sosednja Bolgarija skuša zanikati.²⁷

24 BStU, HA I 17346, Nr. 0126.

25 BStU, HA I 17346, Nr. 0127, 0128.

26 BStU, MfS, HVA 41, Nr. 000362.

27 BStU, MfS, HVA 41, Nr. 000363, 000364.

V naslednjem poročilu o zahodnih ocenah jugoslovanskih razmer so ocene stanje prikazovale kot bolj vprašljivo, saj so v Bonnu in drugih prestolnicah prišli do spoznanja, da vodstvo ZKJ ni zmožno izdelati složnih stališč do odprtih vprašanj. »Predsedstvo ZKJ se spreminja vedno bolj v organ, v katerem se med sabo spopadajo različna politična stališča.« Edino še kolikor toliko homogeno zvezno telo naj bi bilo Predsedstvo SFRJ, sestavljeno iz izkušenih funkcionarjev, ki naj bi se trudili, da preprečijo nadaljnjo dezintegracijo federacije. O tem naj bi pričala njegova pobuda, da korenito preoblikuje ustavo iz leta 1974. O uspešnosti te poteze pa so na Zahodu dvomili, kajti, čeprav naj bi osnutek amandmajev spremenil kar 120 členov od 420, kolikor jih je štela ustava, ne bi odpravil nobene odločilne pomanjkljivosti sistema. To naj bi zadevalo predvsem centralno oblast in njeno pomanjkljivo zmožnost ukrepanja. Kar je pomenilo, da ustavne spremembe ne bodo mogle zaustaviti razpada federacije. Pri tem naj bi bila odločilnega pomena neuspešna politika Mikulićeve vlade, ki da skuša le zajeziti najhujše pomanjkljivosti gospodarskega življenja, ne zna pa najti dolgoročnih rešitev zanje. Te razmere povzročajo erozijo zaupanja javnega mnenja v vodstvo, ki ni več kos nakopičenim problemom. Po mnenju zahodnonemških vladnih krogov naj bi bilo le v Srbiji in Sloveniji opaziti zametke obetavnega političnega razvoja, saj naj bi se v obeh republikah tako v družbenih institucijah znotraj partije kot izven nje oblikoval politični slog, ki naj bi imel pluralistične poteze. O tem naj bi pričali srbski tisk, v katerem je vedno več prostora za raznolikost mnenj, srbska inteligenca, ki da izraža svoja disidentska stališča bolj in bolj odkrito, predvsem pa ustanovitev Komiteja za obrambo misli in govora in Memorandum SANU, objavljen septembra 1986, ki da ju je partijsko vodstvo sicer kritiziralo, a ju ni preprečilo. V Sloveniji – so menili v Bonnu – naj bi se omenjeni obetavni razvoj dogajal predvsem znotraj partijskega aparata. Tako je slovenska Zveza socialistične mladine spomladi leta 1986 zahtevala uvedbo civilnega služenja vojaškega roka, prepoved gradnje nukleark, odpravo Dneva mladosti in štafete, ki sta ohranjala pri življenju Titov kult. Obe zadnji zahtevi naj bi medtem sprejelo tudi partijsko vodstvo republike. Jeseni leta 1986 naj bi si Društvo slovenskih novinarjev dovolilo izjavo, da se odslej odpoveduje lojalnosti marksizmu-leninizmu, ne da bi partija zahtevala revizijo te odločitve. »Na splošno,« so menili zahodnonemški analitiki, »je mogoče ugotavljati, da postaja trend k izrazitejšemu pluralizmu vedno bolj dinamičen in da bodo po vsej verjetnosti tudi druge republike sledile tem zgledom. Treba pa je počakati,« so previdno dejali, »in videti, ali je država zmožna stopiti na omenjeno pot, ki obljublja rešitev velikega števila njenih problemov.«²⁸

Pri branju tega poročila se ni mogoče izogniti vprašanju, kako to, da so v Bonnu enačili razmere v Srbiji in v Sloveniji, kot da gre za isti proces demokratizacije. Kako to, da niso zaznali nacionalističnega in populističnega naboja v Memorandumu SANU, ki je bil uvertura v »antibirokratsko revolucijo« Slobodana Miloševića? Očitno so nasledli lastni fascinaciji do bleščeče beograjske intelektualne srenje, ne da bi se zavedali, da se za njenim leporečjem skriva ideja Velike Srbije z vsem svojim šovinizmom in rušilnim nabojem. Bolj subtilno so zahodni Nemci znali analizirati razvoj dogodkov v Sloveniji, kjer so pravilno opazili, da teče proces liberalizacije vzporedno v vrstah partijskega

28 BStU, MfS, HVA 47, Nr. 000173–000175.

vodstva in civilne družbe, kar se ni dogajalo nikjer drugje v Jugoslaviji. Specifičnosti in neponovljivosti »slovenske pomladi« pa niso razumeli v vseh njenih odtenkih, čeprav so se pravilno spraševali, ali jo bo mogoče udejanjiti tudi v drugih republiških okoljih.

Kar zadeva zunanjo politiko, so v vladnih krogih ZRN sodili, da jugoslovansko vodstvo še vedno zagotavlja svojo privrženost neuvrščnemu gibanju, se pa de facto bolj in bolj od njega oddaljuje, kakor tudi od držav Varšavskega pakta v prid Zahodne Evrope. V tem smislu je bilo značilno dejstvo, da je konec marca 1987 Socialistična zveza delavnega ljudstva naslovila na nemškega zahodnonemškega kancerje Helmuta Kohla zaupno pismo, v katerem ga je prosila za obnovo stikov s CDU (Krščansko-demokratsko unijo), vladno stranko, ki ji je predsedoval. V Bonnu so sicer opozarjali, da jugoslovansko vodstvo v doglednem času ne bo poglobljalo svojih odnosov z Evropsko gospodarsko skupnostjo, pač pa da bo z njo skušalo na podlagi obstoječih pravil okrepiti gospodarsko sodelovanje. Jugoslovani naj bi bili bolj zainteresirani za tesnejše politične stike z EFTO, saj so večino njenih članic sestavljale nevtralne države, s katerimi so bili tradicionalno povezani. To zблиževanje pa je zavirala zapletena gospodarska situacija SFRJ, kar je agentom STASI narekovalo naslednjo nekoliko privoščljivo sklepno ugotovitev: »Za Jugoslavijo, ki gleda nase kot na evropsko državo zahodne usmeritve in se zaradi tega noče povsem vključiti med države Varšavskega pakta, za sedaj ostaja kot edina alternativa izolacija v Evropi. Jugoslovanska vloga v neuvrščnem gibanju lahko to neprijetno dejstvo le malenkostno izboljša.«²⁹

Na začetku decembra 1987 so po poročanju STASI odgovorni politični krogi v Jugoslaviji ugotavljali, da se je v zadnjih mesecih splošna družbena kriza še poglobila in da postajajo razmere vedno bolj neobvladljive. Situacija je težka in težav ne gre minimizirati, vendar je SFRJ še daleč od »poloma«. Čeprav splošno nezadovoljstvo rase predvsem v delavskem razredu in zadobiva vzdušje med prebivalstvom eksplozivni značaj, ni mogoče spregledati, da ljudje še vedno verujejo v samoupravni sistem. Nezadovoljstvo vzbuja predvsem dejstvo, da partijsko in državno vodstvo ni zmožno sprejeti energičnih ukrepov za premostitev problemov in se nasprotno izgublja v neskončnih razpravah o formalnih vprašanjih. Z druge strani pa so v vladnih krogih Zahodne Nemčije trdili, da je nesoglasje na zvezni ravni posledica vedno bolj opaznega osamosvajanja republik, ki da v gospodarstvu povzroča različne stopnje razvoja in se odraža v samem Predsedstvu ZKJ. Najvišji partijski organ se bolj in bolj spreminja v gremij, kjer se spopadajo različna stališča. Ugotavljali so tudi, da se vodilni v ZKJ ne zavedajo, kako potrebno je zaveziti razpadanje partije na regionalne in nacionalne enote, ki se čutijo odgovorne predvsem svojim lastnim ne pa splošno jugoslovanskim interesom, in so odločeni ta proces zavreti in ga preusmeriti. V partiji se mora znova uveljaviti demokratični centralizem, pri čemer naj bi bilo potrebno na nižjih ravneh uveljaviti odločitve večine, če je treba, tudi z disciplinskimi posegi. »ZKJ ima potrebno moč, da uvede takšne spremembe in o njih odločati na konferenci partije, ki naj bi bila na začetku leta 1988.«³⁰

Te pobožne želje, ki so jih očitno gojili tako v Bonnu kot v Beogradu, so zaradi razmer, ki jih je leta 1987 zaznamoval prihod Slobodana Miloševića na oblast v Srbiji,

29 BStU, MfS, HVA 47, Nr. 000177, 000178.

30 BStU, MfS, HVA 50, Nr. 00073, 00074.

ostale takšne tudi zato, ker Mikulićeva vlada ni uspela zavreti gospodarskega razsula države. Vodilni jugoslovanski ekonomisti so po poročanju STASI bili zelo skeptični do protiinflacijskega programa, ki ga je predlagal premier in ga je skupščina v nekoliko preoblikovani obliki sprejela predvsem zato, ker je Mikulić v nasprotnem primeru grozil z ostavko. Tudi ustavni amandmaji, ki naj bi po mnenju vzhodnonemških opazovalcev izražali voljo Predsedstva SFRJ, da prepreči nadaljnji razpad federacije, niso obetali rešitve, in ne samo zaradi nasprotovanja funkcionarjev raznih republik, temveč predvsem zaradi tega, ker predvidene spremembe niso napovedovale tiste obnove centralne oblasti, ki naj bi slednji zagotavljala možnost učinkovitega delovanja.³¹

O burni diskusiji, ki je tekla v slovenski javnosti o spremembi Kardeljeve ustave, v navedenem dokumentu ni besede. Pač pa so boljše dokumentirane razmere v Srbiji, katere vodstvo naj bi bilo razklano glede vprašanja, kako naprej predvsem, kar zadeva Kosovo. V Beogradu za enkrat še prevladuje mnenje, izhaja iz poročila STASI, da je razmere mogoče ohraniti pod nadzorom brez množičnega posega Armade in obnoviti sožitje med večinskimi Albanci ter ostalimi narodnostni pokrajine. Z druge strani pa so analitiki STASI tudi zabeležili, da se nekateri člani Predsedstva CK ZK Srbije vedno glasneje zavzemajo za nasilno umiritev razmer s pomočjo vojaških oziroma policijskih ukrepov. To naj bi ne izzvenelo kot neposredno vmešavanje JLA v kosovske razmere, temveč kot dokaz, da je armadni vrh odločen nastopiti proti vsem, ki ogrožajo interese skupne države in kot opozorilo sovražnim skupinam. Kot izhaja iz dokumentov STASI, so v Bonnu prišli do istih zaključkov, pri tem pa so poudarjali, da bi poseg JLA znotraj države vzel legitimnost samoupravnemu sistemu in povzročil njegov konec. Nadalje so v zahodnonemški prestolnici menili, da bi se jugoslovansko vodstvo v to tveganje podalo samo v primeru nasilnih nemirov, ki bi jih drugače ne bilo mogoče obvladati.³²

Kar zadeva zunanjo politiko, so bili opazovalci v vzhodnem Berlinu prepričani, da jugoslovanski voditelji še dalje stavijo na neuvrščenost. Glede na razhajanja v posameznih republikah o lastnih specifičnih interesih pa so zabeležili deljeno mnenje, ali naj se država intenzivneje zavzame za ponovno pridobitev večje teže v neuvrščenem gibanju ali pa naj si skuša zagotoviti vidnejšo vlogo v Evropi. Predvsem v Sloveniji in na Hrvaškem so razni funkcionarji vedno pogosteje poudarjali tradicionalno povezanost omenjenih dežel z Srednjo Evropo. Obenem so na vrhu SFRJ opozarjali tudi na nujno sodelovanja z balkanskimi sosedi, kar je zvezno vlado prepričalo, da organizira konferenco zunanjih ministrov balkanskih držav. V Bonnu so z druge strani menili, da se je težišče jugoslovanske zunanje politike prevesilo v prid sodelovanja z Zahodno Evropo tudi zaradi tega, ker ni več spopada med blokoma, kakršen je bil značilen za petdeseta leta. Sedanje razmere zaznamujejo pluralnost in spremembe, do katerih je prišlo v Sovjetski zvezi zaradi politike Mihaila Gorbačova. Po mnenju Jugoslovancev so sovjetski voditelji izoblikovali novo stališče do SFRJ, ki ni več slonelo na težnji, da bi državo vključili v svoj blok, temveč predvsem na vprašanju, koliko lahko predvsem v t. i. Tretjem svetu koristi zunanjepoli-

31 BStU, MfS, HVA 50, Nr. 000075.

32 BStU, MfS, HVA 50, Nr. 000075, 000076.

tičnim interesom Moskve. V tem smislu sta bila značilna leta 1986 obiska M. Gorbačova, junija 1987 pa zunanlega ministra Edvarda Ševardnadzeja v Jugoslaviji.³³

Za ključno obdobje med koncem leta 1987 in poletjem naslednjega leta, ko so razmere v Sloveniji prišle do vrelišča, je v arhivu STASI razmeroma dosti poročil, čeprav niso tako podrobna, kot bi bilo pričakovati. V njih se zrcali situacija, kakršna je nastala po sporu ljubljanske revije Mladina z JLA, ki naj bi po oceni STASI odprl vrata političnemu pluralizmu, s tem pa tudi razpadu Jugoslavije. V začetni fazi tega procesa je JLA še skušala igrati vlogo posrednika super partes, kakor je očitno iz informacije omenjene tajne službe o posvetu vodilnih generalov pod predsedstvom podtajnika v obrambnem ministrstvu generalpolkovnika Veljka Kadijevića 6. septembra 1988. Na omenjenem srečanju so udeleženci menili, da so razmere v državi vedno bolj pereče predvsem zaradi organiziranih in nacionalno obarvanih akcij, ki jih brez zadržka izvaja politično in partijsko vodstvo SR Srbije. Te akcije imajo za cilj nasilni razplet etničnega vprašanja z odpravo politične, gospodarske in upravne samostojnosti avtonomnih pokrajin Kosova in Vojvodine. Zaradi tega, so ugotavljali generali, je treba odpraviti spopade v Srbiji, kajti to je predpogoj za premostitev družbene in gospodarske krize SFRJ. Ob koncu srečanja je Kadijević dal naslednja povelja prisotnim poveljnikom: ohraniti je treba visoko stopnjo borbene pripravljenosti vojske in zagotoviti njeno usklajeno sodelovanje s teritorialno obrambo kakor tudi z varnostnimi silami na Kosovu (380 mož) posebne brigade za boj proti terorizmu, ki so bili pod komando zveznega ministrstva za notranje zadeve; stalno je treba preverjati varnostne razmere, kar naj bi bilo predpogoj za uspešno dejavnost oboroženih sil in preprečitev eskalacije nadaljnjih sporov; izboljšati je treba odnose z javnim mnenjem in v različnih pokrajinah sodelovati s prebivalstvom.

Šlo je seveda za račune brez krčmarja, kajti neodvisno od teh sklepov je srbska vlada komaj teden kasneje, 13. septembra 1988, poslala v bližino Prištine 150 mož z izključno nalogo, da zavarujejo osebe srbske in črnogorske narodnosti. Po informacijah STASI je obenem zahtevala od drugih republik, da pošljejo svoje enote na Kosovo v podporo tamkajšnje zvezne milice. »Predsedstvi ZKJ in SFRJ,« piše v sklepu navedenega dokumenta, »sta za enkrat še neodločeni in potrpežljivi glede srbskih nacionalnih zahtev, obsojata pa delovanje albanske in madžarske manjšine kot kontrarevolucionarno in državi sovražno. Zaradi splošne družbene krize SFRJ ni izključevati nadaljnje zaostritve položaja na Kosovu, ki se lahko izrodi v nasilne spopade.«³⁴ V takem vzdušju je ZKJ sklicala sredi oktobra 1988 17. plenum Centralnega komiteja (CK), da z vrsto drastičnih ukrepov uredi razmere. Iz njenega Predsedstva, ki je štelo 23 članov, so izključili 5 oseb in sicer po enega predstavnika Srbije, Vojvodine, Kosova, Slovenije in Bosne in Hercegovine, ki so posebno trdovratno branili svoja nacionalistična oziroma separatistična stališča. Pomembno so tudi preoblikovali CK ZKJ, ne da bi se dotaknili delegatskega ključa (163 članov), od katerih je vsaka republika imela po 20, pokrajini 15, JLA pa 45 delegatov. Da zavarujejo vodilno funkcijo ZKJ, so obenem dosledno ločili partijo od države in odločili, da morajo vsi člani CK in Predsedstva izstopiti iz tistih gremijev, ki imajo gospodarske,

33 BStU, MfS, HVA 50, Nr. 000076–000077.

34 BStU, MfS, HVA 50, Nr. 17346; HVA 54, Nr. 0139, 0140.

državne ali družbene pristojnosti. Ustanovili so tudi komisijo, zadolženo, da korenito preoblikuje delovanje ZKJ in za 18. november 1988 sklicali 19. kongres partije, kjer naj bi prišlo do volitev v CK in Predsedstvo in kjer naj bi ocenili prve rezultate dela zgoraj omenjene komisije.³⁵

Poudariti velja, da so predstavniki JLA v vodilnih telesih ZKJ po pisanju STASI najbolj premočrtno presodili vzroke in ozadja nastalih razmer in izjavili, da komunisti v Armadi ne bodo dopustili okrnitve državne varnosti. Z druge strani CK oziroma Predsedstvo partije nista sprejela nobenih sprememb, kar zadeva vojsko, kar je še podčrtalo njen pomen odločilnega stabilizacijskega faktorja v razmerah, ki sicer niso izključevale, da v SFRJ ne pride do nadaljnjih pretresov.³⁶

Na te pretrese zares ni bilo treba dolgo čakati. Že na začetku oktobra 1988 je prišlo v Srbiji do novega mitingaškega in stavkovnega vala, ki je pljusnil tudi v Vojvodino, kjer je odplaval lokalno partijsko vodstvo, nasprotno politiki Slobodana Miloševića. Vojaški ataše NDR na veleposlaništvu v Beogradu je pisal: »Mislim, da se stalno večja politični vpliv skupine, zbrane okrog Miloševića, da se to odraža v odstopu partijskih in pokrajinskih predsedstev v Vojvodini in da predstavlja predpogoj za sprejem nove ustave, ki naj okrepi centralno vlogo SR Srbije. Zaradi močnejših pozicij [Miloševića] v Vojvodini so že sedaj opazni podobni koraki tudi na Kosovu.«³⁷

Kljub temu da se je država majala v samih temeljih, njeni najvišji zvezni organi niso zanemarili zunanje politike, ampak so celo upali, da bodo z uveljavitvijo na tem polju mogli premosti notranjepolitično krizo. V tem smislu sta govorila tako sekretar za zunanje zadeve Budimir Lončar, ki je novembra 1988 obiskal Bonn, kot predsednik Predsedstva SFRJ Raif Dizdarević, ki se je med 7. in 9. decembrom mudil na prijateljskem obisku v NDR. Kot velik uspeh sta omenila dejstvo, da bo Jugoslavija septembra naslednjega leta gostila 9. konferenco na vrhu neuvrčenih in prevzela za tri leta predsedstvo gibanja, poudarila pa sta tudi konstruktivno vlogo, ki jo igra v njem, kakor tudi v Združenih narodih in v KEVS. Dizdarević je obenem pozitivno ocenil predlog Mihaila Gorbačova glede postopne odprave jedrskega orožja do leta 2000 in njegovo zamisel, da naj bi postalo Sredozemlje morje miru. Kar zadeva odnose Jugoslavije z Zahodno Evropo, je ugotavljal, da bi si bilo iz ekonomskih razlogov sicer želeli njeno vključitev v EGS, kar pa ne bi bilo mogoče uskladiti z njeno neuvrščeno zunanjo politiko. Sprejemljiva alternativa bi zato bila, kot smo že videli, pridružitve k EFTI, če bi premostili odklonilno stališče tej pobudi, ki sta ga v polemiki z Avstrijo izražali Švica in Finska.³⁸

Primež, v katerem je bila Jugoslavija, opazovalcem STASI v naslednjem letu ni dovoljeval, da bi se še naprej ubadali z njeno zunanjo politiko. Decembra 1988 je zaradi notranjih nasprotij soglasno odstopila Mikulićeva vlada, kar je v državi pospešilo polarizacijo nasprotujočih si taborov. Na eni strani so Slovenci in Hrvatje zahtevali politični pluralizem, tržno gospodarstvo, močno vez z Evropsko skupnostjo in avtonomijo repu-

35 BStU, MfS, HVA 54, Nr. 0142.

36 BStU, MfS, HVA 54, Nr. 0143.

37 BStU, MfS, HVA 54, Nr. 0144, 0145.

38 BStU, MfS, HVA 50, Nr. 000094–000098.

blik znotraj federacije, na drugi pa so Srbi, Makedonci in Črnogorci poudarjali vodilno vlogo partije, tržno gospodarstvo socialističnega tipa, podrejenost republiških interesov zveznim interesom. Zaradi neodločenega stališča predstavnikov Bosne in Hercegovine ter avtonomnih pokrajin Vojvodine in Kosova pa po mnenju STASI, nobeno stališče še ni prevladalo. »Zato je posebej pomembno mnenje vojaškega vodstva SFRJ, ki je odločilno za obrambo pred napadi na socialistično samoupravo in obstoj federacije. Relativno nov dejavnik, ki pridobiva na vplivu, kar zadeva notranje spore, je v tem, da so se v SR Sloveniji razvili negativni družbeni procesi, ki lahko kratkoročno privedejo do socialno-političnih zaostritev v okviru celotne federacije.«³⁹ To se je zares zgodilo, saj je bilo leto 1989 usodno zaradi poglobitve kosovske krize in razmaha srbskega šovinizma. »Proces deformacije socializma in vseh njegovih vrednot,« piše v dokumentu, ki zaobjema obdobje od 1. januarja do konca marca 1989, »nezadržno napreduje«. Povezan je s poudarjenim nacionalizmom, ki je zaobjel vsa področja družbenega življenja in s stagflacijo gospodarstva, ki je poglobila socialne razlike. Vedno širše plasti prebivalstva so na meji eksistenčnega minimuma (3,3 milijoni), zaradi česar med ljudmi raste nezadovoljstvo, ki se izraža v demonstracijah in stavkah. Pri tem sta se pojavili dva nasprotna centra moči, ki imata različne cilje. »Predstavniki Armade, ki konsekventno branijo interese federacije, enotnost partije in države in se zoperstavljajo vsem poskusom razkola ter osamosvojitvi pokrajin, bodo v primeru naraščajočih nesoglasij, kar zadeva bodočo usmeritev partijske politike, podprli srbsko skupino okrog Miloševića.«⁴⁰ Partija še dalje izgublja svojo verodostojnost in vpliv tako v lastnih vrstah kot med prebivalstvom, so ugotavljali v drugem dokumentu. Zapravila je svoje vezi z bazo, predvsem z univerzitetno mladino, kar naj bi izrabljale opozicijske sile v Sloveniji in na Hrvaškem, da se organizirajo v imenu zaščite domovine in političnega pluralizma (na primer v Demokratično zvezo Slovenije). Pri tem naj bi Slovenci in Hrvati zavzeli odločno nasprotno stališče do Miloševića, ki mu je uspelo zbrati okrog Srbije Vojvodino in Črno goro, delno pa tudi Bosno in Hercegovino ter Makedonijo. Zato obstaja resna nevarnost, da partija razpade, saj v tem trenutku ni nobene sile, ki bi lahko zavrla tak proces. Vodstvo ZKJ, ki se do sedaj ni vpletalo v notranje oblastne boje, je zaradi tega sklenilo, da skliče izredni partijski kongres, na katerem naj bi tekla razprava o koreniti politični reformi.⁴¹

Nujnost reforme je dokazoval že nastop novega premiera Zveznega izvršnega sveta, hrvaškega gospodarstvenika Anteja Markovića, ki je 16. marca 1989 oblikoval kabinet, v katerem je od starih ministrov obdržal samo sekretarja za zunanje zadeve Budimirja Lončarja in za obrambo Veljka Kadijevića. Na čelo ostalih resorjev je postavil mlajše kadre iz poslovnih in političnih krogov, ki so bili znani kot zagovorniki napovedanih ekonomskih sprememb. Ker se je prvič zgodilo, da svoje številčno okleščene vlade Marković ni sestavil po republiškem ključu, je bilo pričakovati, da bo prišlo pod pritiskom Slovenije in Hrvaške do brezpogojne podpore svobodni trga in dodatne usmeritve k Evropski skupnosti. »Na drugi strani,« so ugotavljali analitiki STASI, »pa dokazuje imenovanje

39 BStU, MfS, HA I 17346, Nr. 0040.

40 BStU, MfS, HA I 17346, Nr. 0027, 0028.

41 BStU, MfS, HA I 17346, Nr. 0019, 0020.

sekretarja za notranje zadeve Petra Gračanina, ki je bil do leta 1986 šef Generalštaba JLA, da bodo državni organi prisile tesneje povezani in da so presežena trenja, ki so v preteklosti zaznamovale odnose med notranjim in obrambnim ministrstvom.« V primeru, da se razmere še zaostrijo, naj bi to napovedovalo možno uvedbo posebnih razmer ne samo na Kosovu, temveč tudi v drugih republikah.⁴² V tem smislu je bila še kako povedna reorganizacija vojaških okrožij JLA, ki je od 1. januarja 1989 dalje podrejela Slovenijo Zagrebu, obenem pa na njenem ozemlju pomnožila prisotnost vojaških enot. »S pospešeno realizacijo zgoraj omenjenih ukrepov so predvsem zaradi vedno izrazitejših nacionalističnih in separatističnih teženj SR Slovenije okrepljena notranja sredstva zvezne prisile,« je komentiral poročevalec STASI.⁴³

Dihotomijo jugoslovanskega političnega življenja, razpetega med liberalizmom in avtoritarizmom, je še poudarila izvolitev novega Predsedstva SFRJ, ki naj bi ga za obdobje petih let 15. maja 1989 potrdila zvezna skupščina. Šlo je za pomemben dogodek, saj je imelo kolektivno predsedstvo države, sestavljeno iz osmih članov (šest predstavnikov republik in dva predstavnik pokrajin), pomembne pristojnosti, kar zadeva notranjo, zunanjo in obrambno politiko. Tudi v tem primeru je prišlo do radikalne preobrazbe kadrov in do generacijskega premika, saj so dotedanji člani Predsedstva, začenši z Raifom Dizdarovičem, izpraznili svoja mesta in bili zamenjani z novimi ljudmi. Med temi ni bilo najvidnejših predstavnikov Slovenije in Srbije Milana Kučana in Slobodana Miloševića, ki sta se kljub enoglasni podpori svojih republik odpovedala kandidaturi. V skladu z osnutkom za spremembo ustave, naj bi ostal v bodoče izven Predsedstva tudi njegov deveti član, predsednik Predsedstva ZKJ Hrvat Stipe Šušvar, pač v potrditev sklepa, da je treba ločiti partijo od države. »V nasprotju z novo vlado,« je zapisano v dokumentu STASI, »v kateri bodo s svojimi pogledi dominirali slovenski in hrvaški gospodarstveniki, je zaradi narodnostnega ključa pričakovati v Predsedstvu SFRJ premoč srbskih stališč. To pomeni, da bo verjetno prišlo, posebej kar zadeva notranjepolitična vprašanja, do razhajanj med vlado in Predsedstvom [...] Že izbira Petra Gračanina za notranjega ministra je pokazala, da je pozicija SR Srbije v državnem Predsedstvu močnejša kot je bila konec leta 1988.«⁴⁴

To dejstvo je bilo pomembno predvsem za Slovenijo, kjer so se po poročanju vojaškega atašeja polkovnika Meyerja, še dalje krepile antisocialistične in nacionalistične sile v težnji, da ustanove nove opozicijske skupine oziroma stranke zahodnoevropskega tipa. Višek je v tem procesu predstavljala »Socialdemokratska zveza Slovenije,« katere program je bil komunizmu odkrito sovražen. Skupaj s »Slovensko demokratsko zvezo,« ki je tudi nastala na začetku leta, naj bi SDZS uživala široko podporo prebivalstva, posebno mladih, in naj bi nameravala spodnesti dosedanji režim SFRJ ter postopno vzpostaviti kapitalistične odnose. Kratkoročno pa naj bi načrtovala, da iz političnega življenja republike izrine Zvezo komunistov, pri čemer je svoje napade usmerjala predvsem proti JLA. Zahtevala je ustanovitev republiških oboroženih sil pod vodstvom Predsedstva Slovenije; slovenski jezik poveljevanja; služenje Slovencev samo v lastni republiki; uvedbo

42 BStU, MfS, HA I 17346, Nr. 0029.

43 BStU, MfS, HA I 17346, Nr. 0053.

44 BStU, MfS, HA I 17346, Nr. 0030.

civilnega vojaškega roka. »Dejstvo, da nista slovenska partija in republiško vodstvo sprejela nobenih protiukrepev in se še vedno bojita jasnih ideoloških razhajanj, je danes odraz resničnih političnih odnosov v SR Sloveniji,«⁴⁵ je kritično ugotavljal polkovnik Meyer. »Nasprotno, s svojim zavzetim nastopanjem v prid političnega in strankarskega pluralizma v SR Sloveniji in v vsej Jugoslaviji, partijsko in republiško vodstvo nudita temu razvoju zavestno in odločno podporo. Nevarnost, ki nastaja zaradi tega za nadaljnji socialistični razvoj SFRJ, je večja kot na primer do sedaj nerešeno kosovsko vprašanje. V Sloveniji ne gre, kot na Kosovu, za nacionalistično razklanost, za gospodarske probleme (zaostalost), za zahteve glede neodvisnosti pokrajine, temveč za odpoved socializmu, za večjo samostojnost Slovenije in končno za njeno odcepitev od federacije. To bi imelo za posledico totalen propad SFRJ, kot obstaja danes.«⁴⁶

Kot izhaja iz poročanja vojaškega atašeja NDR v Beogradu, je slednji dolgo časa videl v JLA edino trdno oporo socialistične Jugoslavije. Njegovo zadnje poročilo septembra 1989, ki je slonelo na informacijah agenta »Gertrud«, ugnezenega v Generalštabu, pa je izzvenelo kot dvom v enotnost vojaškega vrha. Govorilo je namreč o politično-ideološkem razhajanju znotraj vodstva oboroženih sil, ki naj bi se pojavilo v zadnjem času. Sekretar za obrambo general Veljko Kadrijević in njegov namestnik viceadmiral Stane Brovet naj bi podpirala linijo na novo ustoličenega predsednika Zveznega izvršnega sveta Anteja Markovića, kar zadeva odpiranje jugoslovanskega trga tujemu kapitalu in uvajanje širokega političnega pluralizma. Zavzemala naj bi se za odpravo posebnih vojaških razmer na Kosovu in za dodatno krčenje finančnih sredstev za JLA, kar naj bi prispevalo k stabilizaciji države (že leta 1988 je prišlo do 10 odstotnega krčenja). Šef Generalštaba Stevan Mirković in njegov namestnik general Đorđe Miražić, vodja protiobveščevalne službe, pa naj bi nasprotno zahtevala krepitev vodilne vloge ZKJ, obnovitev enotnega jugoslovanskega trga in ohranitev vojaških sil na Kosovu. Omejevanje sredstev za vojsko naj bi po njunem mnenju in po mnenju večine oficirjev Generalštaba resno ogrožalo obrambno moči Jugoslavije. Polemika glede nadaljnje prisotnosti dodatnih oboroženih sil na Kosovu, naj bi se vnela, po informacijah agenta STASI, na predvečer srečanja neuvrčenih držav v Beogradu, ki so ga načrtovali za čas med 4. in 7. septembrom 1989. Bati se je bilo namreč, da bodo predstavniki prisotnih držav izrazili kritično stališče do odnosa jugoslovanskih oblasti do narodnih manjšin. Še bolj pa se je bilo bati po mnenju STASI razkola, ki da se je prvič nakazal v samem vrhu oboroženih sil, kajti »pojav različnih mnenj bi lahko ogrožalo enotno in strnjeno delovanje tega pomembnega vodilnega gremija Federacije.«⁴⁷

Koliko je bila ta informacija točna, je vprašljivo, saj iz drugih virov vemo, da sta se Kadrijević in del vojaškega vrha že odmaknila od jugoslovanske usmeritve in skrivaj vedno bolj zblíževala svoja stališča s srbskim vodstvom. Od poletja 1989, to je od obletnice kosovske bitke in razprav o ukinitvi izrednih razmer na Kosovu, piše Božo Repe (2015, 223–224), sta se začela Kadrijević in Milošević sestajati tudi neposredno. Polkovnik Me-

45 BStU, MfS, HA I 17346, Nr. 0033.

46 BStU, MfS, HA I 17346, Nr. 0032, 0033.

47 BStU, MfS, HA I 17346, Nr. 0015, 0016.

yer pa ni imel več možnosti, da bi preveril razvoj teh dogodkov, saj je med septembrom in oktobrom 1989 NDR samo zajel val nemirov, ki so nato 9. novembra 1989 privedli do padca berlinskega zidu in 3. oktobra naslednje leto do ukinitve vzhodnonemške države, katere pomembno sredstvo oblasti je bila STASI. Ponovna združitev nemškega naroda, ki je potrdila legitimnost nacionalnega principa v Evropi in upravičenost, da po koncu hladne vojne pride do preoblikovanja njenega političnega zemljevida, pa sta napovedovala tudi slovensko osamosvojitve. Kakor je očitno iz dokumentov STASI, se opazovalci vzhodnega in zahodnega tabora dolgo niso zavedali procesa, ki je zorel med različnimi jugoslovanskimi etnijami, saj so na razmere gledali skozi prizmo partijskih in državnih institucij, predvsem JLA, pri tem pa zanemarili zgodovinsko, gospodarsko in kulturno raznolikost jugoslovanskega prostora, ki se je izražala v uporu kosovskih Albancev, v nacionalizmu Srbov in v težnji Slovencev, da se iztrgajo iz balkanskega okolja in se znova umestijo v svojo tradicionalni srednje- in zahodnoevropsko družino.

THE YUGOSLAV CRISIS IN THE STASI ARCHIVES (1980–1989)

Jože PIRJEVEC

Science and Research Centre, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: joze.pirjevec@zrs.upr.si

SUMMARY

For decades The Ministry for State Security (STASI) in the German Democratic Republic attentively observed Tito's home and foreign policy in Yugoslavia, as they perceived it as a socialist experiment that could prove harmful to the Soviet-type orthodoxy, on which their own totalitarian regime was based as well. The attention did not lessen even after Tito's death and in the context of the 1980s, the question whether Yugoslavia was capable of surviving with its economic and ethnical problems was quite noticeable. The STASI analysts based their reports on their own observations as well as on the information they received from the East and agents infiltrated in Western political, military and espionage spheres, especially in the Federal Republic of Germany. The study of the STASI documents, therefore, offers a global insight into the Yugoslav reality through the lenses of both blocs and shows that its complexity was never truly understood by neither side.

Keywords: STASI, Yugoslav crisis, Yugoslav people's army, League of Communists of Yugoslavia, Slobodan Milošević, Slovenian spring

VIRI IN LITERATURA

- BStU, MfS, Abt. X** – Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (BStU), Ministeriums für Staatssicherheit (MfS), Internationale Verbindungen (Abt. X).
- BStU, MfS, HA I** – BStU, MfS, Hauptabteilungen (HA).
- BStU, MfS, HVA** – BStU, MfS, Hauptverwaltung Aufklärung (HVA).
- BStU, MfS, ZAIG** – BStU, MfS, Zentrale Auswertungs- und Informationsgruppe (ZAIG).
- Bajc, G. (2014):** Dietro le quinte della visita di Tito a Roma nel 1971: il contesto locale e internazionale letto dalla diplomazia britannica. *Annales, Ser. Hist. et sociol.*, 24, 4, 713–732.
- Glees, A. (2004):** *The Stasi Files. East Germany's Secret Operations Against Britain.* New York, Free Press.
- Gow, J. (1992):** *Legitimacy and the Military: the Yugoslav Crisis.* London, Pinter.
- Herbstritt, G., Müller-Enbergs, H. (ur.) (2003):** *Das Gesicht dem Westen zu DDR-Spionage gegen die Bundesrepublik Deutschland. Analysen und Dokumente.* Bremen, Edition Temmen.
- Jakovina, T. (2011):** *Treća strana hladnog rata.* Zagreb, Fraktura.
- Knabe, H. (1999):** *West-Arbeit des MfS. Das Zusammenspiel von ‚Aufklärung‘ und ‚Abwehr‘.* Analysen u. Dokumente. Berlin, Ch. Links Verlag.
- Lusa, S. (2012):** *Razkroj oblasti. Slovenski komunisti in demokratizacija države.* Ljubljana, Modrijan.
- Müller-Enbergs, H. (2013):** *Anatomie der Staatssicherheit: Hauptverwaltung A. Aufgaben-Strukturen-Quellen.* Berlin, BStU.
- Pirjevec, J. (1995):** *Jugoslavija 1918–1992: nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije.* Koper, Lipa.
- Pirjevec, J. (2011):** *Tito in tovariši.* Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Ramet, S. (2002):** *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milosević.* Boulder, Westview Press.
- Ramšak, J. (2016):** *Velika Britanija in začetek jugoslovanske krize, 1980–1985. Referat na mednarodni znanstveni konferenci Mednarodni in transnacionalni vidiki jugoslovanske krize in nastanka držav naslednic SFRJ, 1980–1992.* Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 10. novembra.
- Repe, B. (2001):** *Slovenci v osemdesetih letih.* Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Repe, B. (2002):** *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije.* Ljubljana, Modrijan.
- Repe, B. (2015):** *Milan Kučan, prvi predsednik.* Ljubljana, Modrijan.

KUY: TRADITIONAL GENRE IN CONTEMPORARY MUSIC
OF SOVIET AND POST-SOVIET KAZAKHSTAN*Marlena KOKISHEVA*

Kurmangazy Kazakh National Conservatory, Musicology Department, 86, Abylai Khan Ave,
050000 Almaty, Kazakhstan
e-mail: marlena_07@mail.ru

Valeriya NEDLINA

Kurmangazy Kazakh National Conservatory, Musicology Department, 86, Abylai Khan Ave,
050000 Almaty, Kazakhstan
e-mail: leraenedlin@gmail.com

ABSTRACT

The art of kuy (traditional piece for Kazakh musical instruments, mainly for lute chordophone dombra) is important part of intangible national heritage and mean of national identity. The transformation of kuy in 20th century in westernized Kazakh music was examined to define the role of it in modern national art. Kuy in oral tradition and in composers' creativity was studied from the views of music endangerment approach, ethnomusicological genre theory, cultural interaction theory and musical nationalism theory.

Keywords: Kazakh art, dombra, kuy, symphonic kuy, westernized culture

KUY: GENERE TRADIZIONALE NELLA MUSICA CONTEMPORANEA DEL
KAZAKISTAN NELL'EPOCA SOVIETICA E POST-SOVIETICA*SINTESI*

L'arte del kuy (pezzo tradizionale in uso per gli strumenti musicali kazaki, principalmente per il liuto cordofono dombra) è un importante elemento del patrimonio nazionale intangibile e per la stessa identità nazionale. Viene qui presentata la sua trasformazione avvenuta nel sec. XX nella musica occidentalizzata kazaka per definire il suo ruolo nell'arte nazionale moderna. Il Kuy nella tradizione orale e nella creatività dei compositori è stato oggetto di studio dal punto di vista di un approccio della musica come specie minacciata di estinzione e delle teorie del genere etnomusicologico, dell'interazione culturale e del nazionalismo musicale.

Parole chiave: arte kazaka, dombra, kuy, kuy sinfonico, cultura occidentalizzata

INTRODUCTION

In 2014 the Kazakh dombra kuy was included in the List of Intangible Cultural Heritage by UNESCO. The ancient genre of kuy is widespread throughout Kazakhstan and has ancient roots.

Kazakhstan is a country that occupies a vast territory in the center of the Eurasian continent. The population of the region, mostly nomadic, has led a traditional lifestyle until the 1930-s. Ethnographers who have studied the everyday life of numerous tribes were amazed with *uniformity of language and culture throughout the country*. One of the important signs of the Kazakh clan ties is *dombra*. As Jennifer C. Post puts it “many would identify the dombra as the national instrument for Kazakhs, no matter where they live”. Even Kazakhs who live outside their Motherland (in Mongolia, China, Russia, Uzbekistan etc.) associate their cultural identity with *kuy* (Post, 2007). Kuys are concise solo compositions for dombra. They bring together representatives of various social strata and sub-ethnic groups (*zhuzes* and tribes). They are still important means of Interethnic communication as well as an important part of cultural ecology in Kazakhstan

The art of kuy has faced new challenges with the development of the technological progress of the modern era. Kazakhs, as many other non-European ethnicities, were undergoing a process of cultural paradigm change in the 20th century. National school of composition was formed in the 1930-s. It needed material for shaping the new national style that would be synthesized with the European genres (symphonies, operas, chamber and vocal compositions). One of the sources for that synthesis was found in *dombra kuy*, that was later implemented in chamber and orchestra forms by composers of different generations.

Starting from the middle of the 20th century *kuy* is performed in two traditions: *endogenous* (Kazakh traditional music) and *exogenous* (western-kind music). This raises the question of genre viability. Catherine Grant, author of the viability theory, states: “I use the term music genre to refer to a discrete musical tradition, a defined or in some way unified by a set of features” (Grant, 2014, xiii). Is there any boundary between traditional and westernized kuy? How can the same genre represent two different traditions? Through the answers to these questions we can get an idea of Kazakh culture’s complexity and Kazakh national identity in music.

KAZAKH DOMBRA AND THE GENESIS OF THE “KUY” GENRE

National musical art is determined by the mentality of people. It reflects the complexity of their worldview, ethnic sound-ideals (the term introduced by F. Bose), language, and ritual system. Instruments, performing style, and genre system of traditional music depend on several factors: the geographical and climatic conditions, features of economy, history and ethnogenesis, and also of language and speech (Utetalieva, 2013). In this regard, the wide spread of the dombra kuys (and dombra itself) among the Kazakh people appears to be natural. The size and design of the instrument ideally suit the nomadic way of life: a compact instrument, relatively simple in its structure, it offers a wide range of

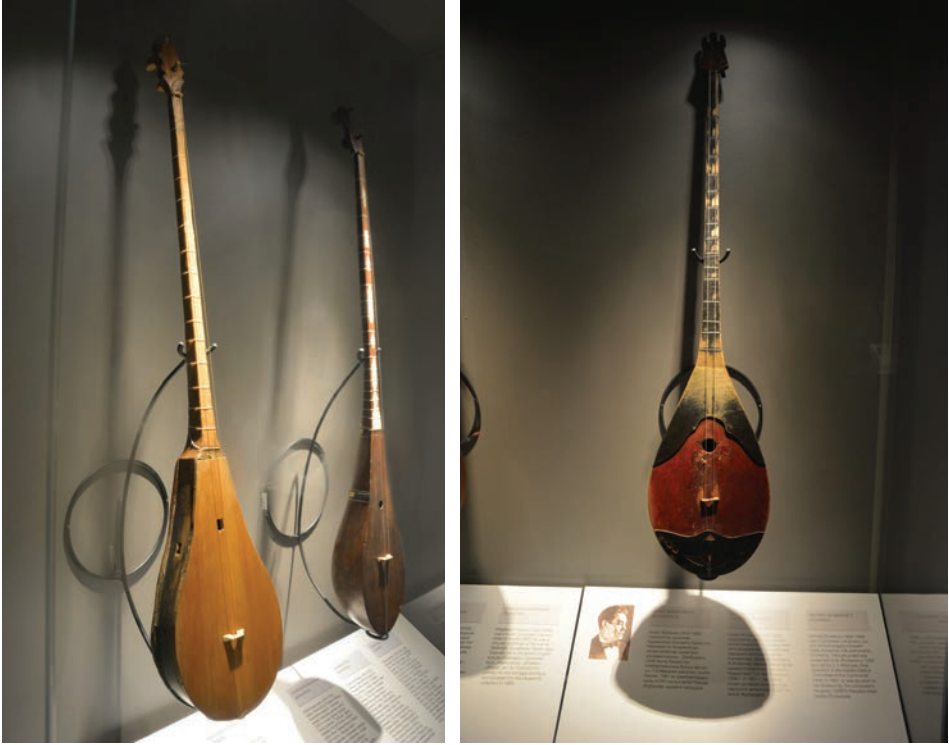

Fig. 1: a) ancient dombra (Makhambet's dombra, 1st half of 19th century); b) reconstructed modern dombra of unified shape (A. Jubanov's dombra, 1930–40s) from the collection of Kazakh State Museum of Musical Instruments in Almaty (photo by authors)

possibilities. It is both used for accompanying the singing, and for pure instrumental performance. The timbre of dombra, rich in overtones, reflects *ethnic timberphonic sound-ideal* (term according to Utegalieva, 2013).

In respect of traditional musical art the term *kuy* means a composition for any traditional instrument. The Turkic etymology of the word *kuy* is very broad. S. Utegalieva reports on 12 meanings (2013, 69): tune, melody, sound, instrumental piece and music in general. Besides these obvious meanings related to music, there are also psychological meanings found as well: condition, harmony, good mood, mode of action, etc.

In addition to *kuy*, the genre system of Kazakh traditional music includes songs of different professional traditions that vary with every region, epos and small epic forms (*dastan*), everyday songs, ritual folklore. Dombra is common for almost all the genres.

A. Muhambetova connects the origin of *kuy* as an instrumental genre to the tradition of illustrating the story with instrumental music. She offers four types of relations between verbal text and music of *kuy*: *kuy within a legend (as an illustration)*, *legend-*

kuy (legend that told by musical means), *kuy* together with the legend (*kuy* that is connected with story), *kuy* and the legend (*kuy* that is often performed with story of its appearance). They “reflect different stages of the gradual evolution of a syncretic music-making form, as well as its transformation into a pure musical form” (Amanov, Mukhambetova, 2002, 143). The principle of connection of the musical text with non-musical modalities (a story, a legend) clearly reflects the syncretism of philosophical thought and music in the mentality of Kazakh people. It is present in all the regional schools and traditions.

There are essential similarities between the art of *kuy* and western music. The masterpiece of Kazakh oral tradition’s professional art has individual (not collective) authorship, as it is in the written tradition. Compositional thinking of a “higher level” was shaped during the evolution of traditional instrumental genre (*kuy*). Creative principles inherent to European instrumental music can be found in *kuys* as a form: variation, rondo, and register development. The genesis of *kuy* occurred in the musical environment of nomadic Turkic culture with minimal cultural contacts with European music.

There are few regional *dombra* traditions. They all share the principle of timbre-register structural development. S. Utegalieva points that it is “one of the fundamental and universal features of the instrumental and vocal-instrumental music of all Turkic peoples” (Utegalieva, 2013, 239).

Kuy’s theoretical fundamentals were studied by a special field of Kazakh musicology that has developed in the last decades of the 20th century. Application of methods of Euro-

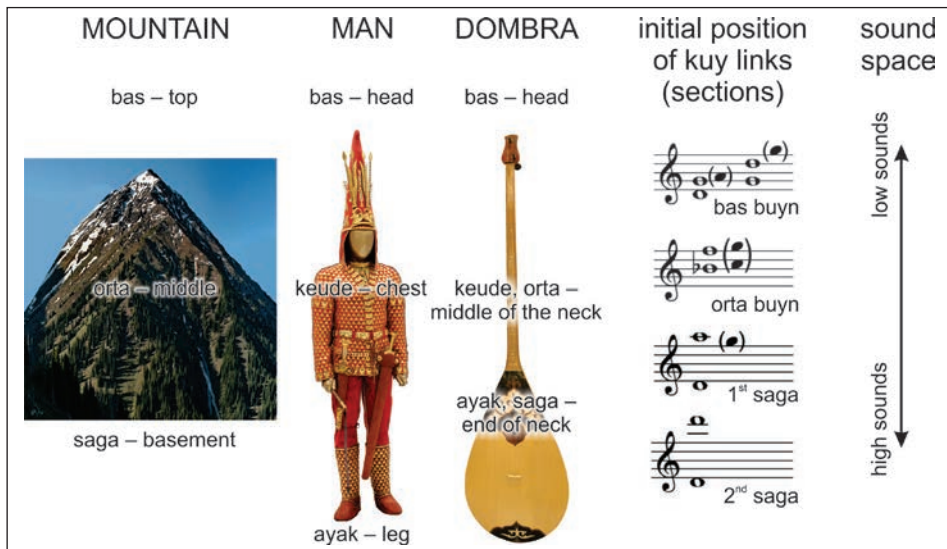

Fig. 2: B. Amanov’s scheme of three-level world order applied to nature, human body and music

Vivo, energico

a) *mf*

b)

c)

Fig. 3: Dayrabay. Kuy “Dayrabay”: a) *bas buyn* (bars 1–10); b) *orta buyn* (bars 15–20); c) *saga* (bars 28–33)

pean science to the analysis of the kuy genre was not sufficient to obtain a comprehensive understanding of the genre’s compositional properties. B. Amanov (1985) proposed to apply traditional notions on canon of *kuy*-forming through folk terms. He connected the three zoned register structure with the structure of the *dombra*. (In traditional culture the *dombra* is associated with the human body and a three-level world order). The initial (low) register-zone is called *bas buyn* (main link or main section), medium is *orta buyn* (middle link), and culminating (high) is *saga* (place between the neck and the body of *dombra*) (Amanov, Mukhambetova, 2002, 217–219). The scheme of B. Amanov illustrates the linguistic and cultural concepts that were used to express ideas about *dombra* music (Jumagaliyeva, Sakharbayeva, Ulkenbayeva, 2015).

The unique features of *kuy* genre lie in its ability to maintain historical substrates from the most archaic onomatopoeic forms to auctorial samples of professional oral tradition art. For convenience let’s imagine the current state of the traditional *kuy* genre as it is shown in the table below (*Tab 1*).

The structure of traditional *kuy*’s genre system reflects at least two important historical stages of changes. The first one is the stage of classical *kuy* formation with its “infrastructure” – professional carriers of the genre, their followers, amateur musicians

Folklore kuy		Kuy of oral professional tradition	
Kuy as a part of syncretic genre	Archaic kuys (or kuys with lost authorship)	Kuy in continuing tradition (<i>ustaz-shakirt</i> traditional system of art transmission)	Kuy as a kind of folklorism (imitation of traditional kuy by contemporary authors, who are not involved in traditional system)

Tab. 1: Genre system of traditional kuy

and fans. The second one is the stage of inclusion of kuy into the genre system of western-type music, and of its familiarization by composers of the new formation.

The first period is described in ethnomusicological literature as canonization and classicization. Many musical traditions are characterized with similar processes. Thus, Butler Schofield described similar processes, using example of Hindustani music (2010). It is remarkable that, according to her research, the classicization of Hindustani traditional instrumental music happened without western influences in Mughal times (Schofield, 2010, 489–490). However, in contrast to India, classicization in the Kazakh music wasn't related to the attribution of instrumental traditions as court music. Kuy has always been a democratic art, addressed to the whole nation, but not to individual classes of society. The reasons for kuy classicization in relation to historical borders of the process have yet to be investigated. We'll just suppose that the lower historical boarder of traditional dombra genre classicization is mid-18th century when the Kazakh nation recovered from a devastating *Zunghars' invasion*¹ and experienced a period of economic recovery thanks to joining the Russian Empire. The degree of cultural influence of the West still remained minimal.

The second period is connected with the formation of the new national tradition – Kazakh music of western type created by composers. This was accompanied with an overall cultural paradigm change and westernization of the Kazakh culture.

THE CHANGE OF THE CULTURAL PARADIGM IN THE SOVIET EAST

Many non-European cultures were westernized in the 20th century. There is a difference between the countries of Southeast Asia, the Middle East, North Africa and Central Asia in terms of development of the Western cultural model. In such countries as Korea, Japan, India, Iran, Pakistan, Egypt, Morocco, etc., the Western model of culture was naturalized *evolutionary* within one or two centuries (19th – mid. 20th centuries). In China and in the former Soviet Union (Azerbaijan, Uzbekistan, Tajikistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan,

1 Zunghar is Mongolian people that "fought repeated wars against Kazakhs" (Atwood, 2004) in Early 18th century.

Tatarstan), as well as among the peoples of Russia (Tuva, Khakass, Bashkir, Altai and others.) this process had a *revolutionary* nature due to political circumstances. David Fossum describes it on example of Turkmen music as a *westernizing reform* (Fossum, 2015). Traditional music has undergone the “transition from oral to written referral and also the institutionalization of its pedagogy” (Fossum, 2015, 204).

In the 1930–1950s the ideological settings have determined the perception of folk and professional art of oral tradition as the art of the past, whereas the introduction of Western art forms was perceived as a progressive phenomenon (Shakhnazarova, 1982). However, people’s need in the tradition that existed for centuries has not disappeared, and thus this led to a sense of loss of heritage. The reaction to the imbalance between traditional and newly introduced art forms in the last decades of the 20th century has become a process of reviving of cultural identity, and it is distinctively expressed in music. One of the clearest reflections of these processes in the Kazakh musical art can be seen in the fate of the *kuy* genre. On one hand, the authentic and institutionalized forms of traditional *kuy* continue to develop. On the other hand, the *kuy* becomes the mean for experiments of composers on mixing European and Kazakh elements in their music language.

KUY REFLECTED IN THE TYPES OF COMPOSITIONAL THINKING

The genre experiments that use the model of *dombra kuy* have become possible due to the change of cultural paradigm, the transition to the industrial and postindustrial society in the 20th century. As the result, there has evolved what may be referred to as bilingual language environment. Russian scholar V. Yunusova points out these musical “languages” as different types of compositional thinking: traditional and western (more precisely – traditionally-oriented and west-oriented) (Yunusova, 2005, 539).

The inseparable links between *kuy* and nomadic worldview, the breadth of its spread and popularity amongst the people provides a viability of the genre in the conditions of cultural paradigm change. This process may be comprehended in terms of cultural-ecological approach (Grant, 2015). Changes in ecology of society and nature evoked changes in the genre system of the Kazakh music. Since the 1930-s many local traditions that form the national heritage when brought together, coexist with national western-type music that also has evolved during the formation of the 20th century heritage.

The genre of *kuy* has been attracting the attention of composers of the new formation since the 1930-s, due to its centuries-approved form, imaginative richness, and popularity among the people. This frequent addressing to traditional instrumental music raises the question of the relationship between traditional *kuy* genre and forms of its adaptation into the composer’s creative work. Composers implement *kuys* in opera scenes, in symphonic and chamber works; not only do they cite the theme of famous traditional compositions, but also apply the transcription of whole *kuy*, as well as composing *kuys* themselves, imitating the masters of the past. In the 1960–70s the substantive genre *Symphonic kuy* has appeared.

What is the difference between traditional *kuy* and its composers’ versions? And how their relationship is manifested? Does the cultural and historical process cause and also explain the evoking of such *kuys*?

There are two main differences between traditional *dombra kuy* and *kuy*-pieces for the European instruments and orchestras, created by composers: addressees and the genetic basis. The representative of the oral tradition addresses *kuy*, first of all, to his ethnic group – to Kazakhs. The composer of modern Western-type tradition who refers to the genre of *kuy* is inspired by the idea to familiarize national art as a part of the world's cultural heritage. On one hand, this is a form of “returning to the roots”, to the heritage of the past. On the other hand, the duality of composers' *kuys*, the synthesis of Western and traditional compositional principles allow to attract a wider audience. This kind of music is interesting to representatives of the Kazakh ethnos, to carriers of the tradition. At the same time the orchestral sound, combined with exotic for non-Kazakh listener harmony, melody and rhythm is well accepted outside of Kazakhstan.

Traditional and composers version *kuy* have different genetic bases despite some similar external signs of its musical form and same genre titles. This fact is explained in terms of the so-called “generative” approach that is proposed by I. Zemtsovsky. He suggested to understand the genre not only as “a collection of works of a known type”, but also as “the production of samples of such type based on the existing model that derives from social and creative stimuli” (Zemtsovsky, 1983). Such models that called “generating” in case of *kuys* for solo folk instrument (*dombra*) and for the Western instruments and ensembles belong to different traditions. The first generating model is defined by Turkic ethnic timber-phonetic sound-ideal and timbre-register principle of development. The second model is formed by the genre system and instruments of the Western tradition and, above all, social and creative stimuli of written tradition. In particular, *Symphonic kuy* as a genre is based on the generating models of transcription and one-part symphonic pieces such as overtures, pictures, poems, etc. The composer creating such kind of work acts as researcher, as if studying the genre model of *kuy* from outside. Such use of it in academic genres can be then characterized as *folklorism*.

Thus the use of *kuy* in the composers' works is a secondary phenomenon, belonging rather to the modern Western-type tradition than to the indigenous Kazakh art. The correlation of the *kuy* elements and Western means of musical expression in the symphonic *kuys* is of particular interest to study.

MASTERING KUY IN COMPOSERS' CREATIVITY

Many composers and researchers paid attention to the potential of philosophical generalizations of *kuy* comparable to a symphony. Thus the author of one of the first *kuy* transcriptions for piano ethnographer A. Zataevich (1869–1936) noted the particular acoustic property of two-voiced *dombra*: richness of overtones, creating the impression of “grand in miniature”. Researcher believed that the *kuy* transcription for Piano and ensembles of Western instruments would contribute to the disclosure of “underlying symphonic potential of *kuys*” (Zataevich, 2002, 21).

It is natural that Kazakh composers of the first generation (1930–1950s, Dzhumakova) adapted the traditional genres to the norms of the European genre system also applying the experience of Russian school of 19th and early 20th century (Dzhumakova, 2003).

Thus, many well-known songs of traditional poets and musicians (*akyns*) Birzhan-sal, Akhan-sere, Zhayau Musa, Abay and others as far as kuys of Kurmangazy, Dauletkerey, Dina etc. have been borrowed by first opera composers in Kazakhstan (E. Brusilovsky, A. Zhubanov, L. Hamidi, M. Tulebaev).

One of the first successful experiments of giving new sounding to kuy was quite naturally the creation of *traditional kuys transcriptions for the orchestra of reconstructed folk instruments*. The orchestra was established by the composer and researcher Akhmet Zhubanov (1906–1968). He implemented the model of Russian folk instruments orchestra of so-called “Andreyev” type. The orchestra included performers, representatives of oral traditions, not familiar with musical notation. During the two years (1932–1934) A. Zhubanov succeeded in finding of a method for transitioning to the ensemble and orchestral playing without a detailed study of the music theory. And the orchestra began to perform. It would be wrong to call the experience of creating an orchestra of folk instruments undoubtedly successful. Criticism, mainly by folklorists, subjected both to an inevitable practice of selecting one “best” of several kuy versions prevailing among the people, and a gradual reduction of the musical text’s oral transmission role, and reconstruction of instruments. However, this “experiment” was viable. Currently, a number of folk orchestras are functioning successfully in Kazakhstan. Their repertoire includes both transcriptions of almost all known dombra kuys and specially written for them authors’ kuys.

However, the approach to the symphonic implementation of dombra kuy was not found immediately (Kotlova, 2004). The next step was the *inclusion of kuy transcription in cyclic composition*. One of the first experiments of this kind was the use of Kurmangazy kuys in the “Sary-Arka” Symphony-suite by E. Brusilovsky (1943). The phrase *symphonic kuy* has become a genre definition together with the appearance of E. Rakhmadiyev’s symphonic kuys: *Dairabai* (1961), *Kudasha-Duman* (1973), *Orytpa* (1977) and others. In fact they are creative paraphrases of traditional kuys. Principal similarity of Kazakh kuy and western symphonic miniatures (overture or symphonic picture) allows the composer to recreate traditional kuy as form of orchestral fantasy.

The first pieces of the *symphonic kuy* genre (a term introduced by E. Rakhmadiyev), induced a broad discussion among Kazakhstani composers. When applying the artistic text of kuy to symphonic transcriptions, many composers have questioned the justification of the genre definition. According to G. Zhubanova’s opinion this genre definition has a formal character (“echo of Ordinance on formalism in music in 1948”). She writes: “Joining the European word and such terms as ‘kuy’, ‘mugham’ one gets mixed sympho-folk genre. In fact its difference is insignificant in relation to the previously created ‘Balbraun’ by E. Brusilovsky, ‘Dance’ from ‘Birzhan and Sarah’ by M. Tulebaev, ‘Folk Dance’ from ‘The Legend of White Bird’ by the author of these lines ...” (Zhubanova, 1997, 22). (*The above-mentioned pieces are transcriptions of 19th century dombra kuys for symphonic orchestra.*)

However, in reality, the genre name (*symphonic kuy*) was formalized. Many contemporaries of E. Rakhmadiyev and young composers of subsequent generations began to use the term *symphonic kuy* for their orchestral works. Among the authors who applied this genre there were: T. Mukhamedzhanov, B. Kydyrbek, E. Omirov, E. Khusainov, V.

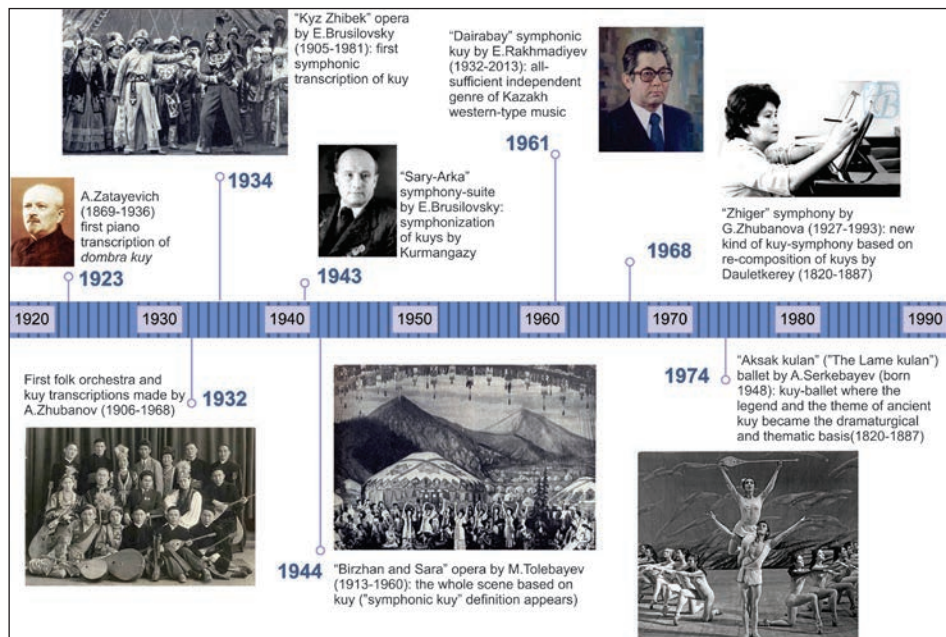

Fig. 4: The timeline of kuy mastering in pieces of composer

Strigotsky-Pak, A. Meirbekov, A. Toksanbayev, A. Raimkulova, A. Bestybayev, T. Kazhgaliyev, A. Abdinurov and others. Now symphonic kuys are the important part of heritage of Western-type music culture in Kazakhstan.

This shows the timeline of kuy mastering during the soviet decades. It reflects the search of traditional and western genres synthesis. We outline several areas of genre development, which can be used as a basis for genre typology of symphonic kuy.

WAYS OF INTERACTION OF TRADITIONAL KUY AND WESTERN GENRES

During more than 70-years history of mastering kuy in compositional art, many kinds of orchestral kuys have appeared. Having analyzed many pieces written from 1920s till today, we offer the typology of musical interaction between Kazakh and western genres:

All varieties of the symphonic kuy genre are intertextual and dialectic to various extents. In the transcriptions of traditional kuys composer works with text of a particular piece (*prototext*), builds an artistic dialogue with the author of the original kuy, with the images and ideas of the opus (*metatext*). When using only a fragment (quote) of traditional kuy, and especially in the symphonic kuys that are based on the original material a complex form of dialogue appears. Composer interacts not only with one author or one work, but with the text of all the instrumental music of the past, and moreover, with

By subject-matter	transcriptions of traditional dombra kuy	author’s kuy with musical quotations	kuy on the composer’s (new) material	
By structure	Implementations of traditional kuy form	uses western form with kuy as a separate section	uses western composite (rondo) form with a dispersed kuy	
By performing means	for orchestra of folk instruments	for symphonic orchestra	for wind orchestra	for chamber orchestra

Tab. 2: Typology of kuy and symphonic genres interaction

the text of the whole traditional culture (*hypertext*). The genre model of the dombra kuy becomes a specific expression of hypertext of the “past”. As the “present” the text of new Kazakh culture based on the compositional principles of western music acts.

One-part symphonic genres of Western genre system such as program overture, poem, fantasy, or scherzo are compositionally close to Kazakh kuy. As a result, the term *symphonic kuy* is widely used for a variety of orchestral pieces in individual forms.

CONCLUSION

In the 20th century the Kazakh culture has undergone the process of westernization. It had resulted in coexistence of two musical spheres – traditional and national music of western type. Kuy as an idea has become a bridge connecting these spheres. By the beginning of the 20th century Kazakh kuy has already developed from archaic onomatopoeic forms to authors’ masterpieces with high degree of artistic generalization. In traditional kuy one may find complex compositional principles that attract composers’ interest. Harmony of dombra music, its structural features, and ways of musical idea development became basic elements of national style in music of composers of the new written tradition.

At the same time the interaction of two types of compositional thinking as far as two different national traditions wasn’t unilateral: traditional musicians mastered notation, institutional education system. The music of western type actively impacted the process of formation of national style and of genre system. In the area of the traditional art this has caused changes in its environment and infrastructure. Nowadays we can hear dombra kuy not only in Kazakh yurt (nomadic tent) but also within the ambient of concert halls.

Thus both traditional and composers’ kuy have representative function in contemporary conditions. The idea of “kazakhness” came to the world stages thanks to kuy. This musical genre represents culture of Kazakh people as a whole throughout its history.

KUY: TRADICIONALNA ZVRST SODOBNE GLASBE V SOVJETSKEM
IN POST-SOVJETSKEM KAZAHSTANU

Marlena KOKISHEVA

Kurmangazy Kazakh National Conservatory, Musicology Department, 86, Abylai Khan Ave,
050000 Almaty, Kazakhstan
e-mail: marlena_07@mail.ru

Valeriya NEDLINA

Kurmangazy Kazakh National Conservatory, Musicology Department, 86, Abylai Khan Ave,
050000 Almaty, Kazakhstan
e-mail: leraenedlin@gmail.com

POVZETEK

Avtorici sta preučili, kako v sodobni nacionalni umetnosti opredeliti kuy (tradicionalna kazahstanska inštrumentalna zvrst), ki se je v 20. stoletju preoblikovala v zahodni način kazahstanske glasbe. Raziskali sta kuy v ustnem izročilu in v okviru ustvarjalnosti skladateljev, in sicer glede pristopa ogroženosti glasbe ter teorij etnomuzikologije, kulturne interakcije in glasbenega nacionalizma. Tradicionalni kuy ostaja pomembno sredstvo medetnične komunikacije, pa tudi pomemben del kulture v Kazahstanu skozi celotno 20. stoletje. Po drugi strani so kazahstanski skladatelji novega zahodnega žanra glasbe, ki so se pojavili po letu 1930, dejansko uporabljali načela harmonije in strukture starodavne strunske lutnje – kuy dombra, da bi na tak način v okviru orkestrrov zahodnega tipa izrazili nacionalni slog v glasbi, še posebej simfoničnih kuyev. V 21. stoletju je simfonični kuy postal način prezentacije sodobne nacionalne kulture v svetu, v obliki sinteze antične dediščine in sodobnih zahodnih kazahstanskih trendov glasbe.

Ključne besede: kazahstanska umetnost, dombra, kuy, simfonični kuy, zahodnjaška kultura

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Amanov, B. (1985):** Terminology as a “sign” of culture. *Soviet music*, 7, 70–74 [orig. Russ.: Аманов, Б.: Терминология как «знак» культуры. Советская музыка].
- Amanov, B., Mukhambetova, A. (2002):** *Kazakh traditional music and XX century*. Almaty, Dayk-press [orig. Russ.: Аманов, Б., Мухамбетова, А.: Казахская традиционная музыка и XX век. Алматы, Дайк-пресс].
- Atwood, C. P. (2004):** *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*. New York, Facts On File.
- Dzhumakova, U. (2003):** Creativity of composers of Kazakhstan in 1920–1980s. Problems of the history, meaning and value. Dr. diss. Tchaikovsky Moscow State Conservatory [orig. Russ.: Джумакова, У. П.: Творчество композиторов Казахстана 1920–1980-х годов. Проблемы истории, смысла и ценности. Московская государственная консерватория им. Чайковского].
- Fossum, D. (2015):** Westernizing Reform and Indigenous Precedent in Traditional Music: Insights from Turkmenistan. *Ethnomusicology*, 59, 2, 202–226.
- Grant, C. (2014):** *Music Endangerment: how language maintenance can help*. New York, Oxford University press.
- Grant, C. (2015):** Endangered musical heritage as a wicked problem. *International Journal of Heritage Studies*, 21, 7, 629–641.
- Jumagaliyeva, A., Sakharbayeva, K., Ulkenbayeva, A. (2015):** World Modeling Element in Spiritual Culture Determining the Conceptual Picture of the World of Traditional Kazakh Music. *Acta Histriae*, 2, 23, 245–264.
- Kotlova, G. (2004):** *Kuy in the genres of Kazakh composer’s creativity*. Almaty, Alliance 2 [orig. Russ.: Котлова, Г.К. Кюй в системе жанров композиторского творчества Казахстана. Алматы: Альянс-2].
- Post, J. C. (2007):** “I Take My Dombra and Sing to Remember my Homeland”: Identity, Landscape and Music in Kazakh Communities of Western Mongolia. *Ethnomusicology Forum*, 16, 1, 45–69.
- Shakhnazarova, N. (1982):** *Music of East and West Music: the Types of music professionalism*. Moscow, Soviet composer [orig. Russ.: Шахназарова, Н. Г.: Музыка Востока и музыка Запада: Типы музыкального профессионализма. Москва, Советский композитор].
- Schofield, K. B. (2010):** Reviving the Golden Age Again: ‘Classicization,’ Hindustani Music, and the Mughals. *Ethnomusicology*, 54, 3, 484–517.
- Utgalieva, S. (2013):** *The sound world of music of the Turkic peoples: the theory, history and practice (on the basis of instrumental traditions of Central Asia)*. Moscow, Composer [orig. Russ.: Утегалиева, С.И.: Звуковой мир музыки тюркских народов: теория, история, практика (на материале инструментальных традиций Центральной Азии). Москва, Композитор].
- Yunusova, V. (2005):** *Music of Asia and North Africa in the XX century*. In: Gavrilova, N. (ed.): *The history of foreign music. XX Century*. Moscow, Music, 518–573.

- [orig. Russ.: Юнусова, В. Н.: Азия и Северная Африка XX века. В кн. История зарубежной музыки. XX век, редактор Н.А. Гаврилова. Москва, Музыка].
- Zataevich, A. (2002):** 500 songs and kuys of Kazakh people. Almaty, Dayk-Press [orig. Russ.: Затаевич, А.В. 500 казахских песен и кюев. Алматы: Дайк-Пресс].
- Zemtsovsky, I. (1983):** Introduction to the probabilistic world of folklore (To the problem of etnomusicological methodology). Methods of studying folklore. Leningrad, LGITMIK, 15–30 [orig. Russ.: Земцовский, И.И.: Введение в вероятностный мир фольклора: (К проблеме этномузыковедческой методологии). В сб.: Методы изучения фольклора. Ленинград, ЛГИТМИК].
- Zhubanova, G. (1997):** Musical Culture of Kazakhstan. In: The music is my world, V. I. Almaty, 18–24 [orig. Russ.: Жубанова, Г. А. Музыкальная культура Казахстана., в Мир мой - Музыка Т. I. Алматы, 18–24].

NAVODILA AVTORJEM

1. Revija ACTA HISTRIAE objavlja **izvirne** in **pregledne** znanstvene članke s humanistično vsebino, zlasti s področja zgodovinopisja. Temeljno geografsko območje, ki ga publikacija pokriva, je Istra in mediteranska Slovenija ter vsebine, ki se na podlagi interdisciplinarnih in primerjalnih preučevanj povezujejo s sredozemskimi deželami. Uredništvo uporablja za vse članke obojestransko anonimni recenzentski postopek.
2. Sprejemamo članke v slovenskem, italijanskem, hrvaškem in angleškem jeziku. Avtorji morajo zagotoviti jezikovno neoporečnost besedil.
3. Članki naj obsegajo do 36.000 znakov brez presledkov. Članek je mogoče oddati na e-naslov ActaHistoriae@gmail.com ali na elektronskem nosilcu (CD) po pošti na naslov uredništva.
Avtor ob oddaji članka zagotavlja, da članek še ni bil objavljen in se obvezuje, da ga ne bo objavil drugje.
4. Naslovna stran članka naj vsebuje naslov in podnaslov članka, ime in priimek avtorja, avtorjeve nazive in akademske naslove, ime in naslov inštitucije, kjer je zaposlen, oz. domači naslov vključno s pošto številko in naslovom elektronske pošte.
5. Članek mora vsebovati **povzetek** in **izvleček**. Izvleček je krajši (max. 100 besed) od povzetka (cca. 200 besed).
V *izvlečku* na kratko opišemo namen, metode dela in rezultate. Izvleček naj ne vsebuje komentarjev in priporočil.
Povzetek vsebuje opis namena in metod dela ter povzame analizo oziroma interpretacijo rezultatov. V povzetku ne sme biti ničesar, česar glavno besedilo ne vsebuje.
6. Avtorji naj pod izvleček članka pripišejo ustrezne **ključne besede (5–7)**. Potrebni so tudi **angleški (ali slovenski) in italijanski prevodi** izvlečka, povzetka, ključnih besed, podnapisov k slikovnemu in tabelarnemu gradivu.
7. Zaželeno je tudi (originalno) **slikovno gradivo**, ki ga avtor posreduje v ločenih datotekah (jpeg, tiff) z najmanj 300 dpi resolucije pri želeni velikosti. Največja velikost slikovnega gradiva je 12x15 cm. Vsa potrebna dovoljenja za objavo slikovnega in arhivskega gradiva (v skladu z Zakonom o avtorski in sorodnih pravicah) priskrbi avtor sam in jih predloži uredništvu pred objavo članka. Vse slike, tabele in grafične prikaze je potrebno tudi podnasloviti in zaporedno oštevilčiti.
8. **Vsebinske opombe**, ki besedilo še podrobneje razlagajo ali pojasnjujejo, postavimo *pod črto*.
Bibliografske opombe, s čimer mislimo na citat – torej sklicevanje na točno določeni del besedila iz neke druge publikacije, sestavljajo naslednji podatki: *avtor*, *leto izida* in – če citiramo točno določeni del besedila – tudi navedba *strani*. Bibliografske opombe vključimo v glavno besedilo. Primer: (Pirjevec, 2007, 219) ali (Pirjevec, 2007).

Celotni bibliografski podatki citiranih in uporabljenih virov so navedeni v poglavju *Viri in literatura* (najprej navedemo vse vire, nato literaturo). Pri tem avtor navede izključno dela ter izdaje, ki jih je v članku citiral.

Popolni podatki o tem delu v poglavju *Literatura* pa se glasijo:

Pirjevec, J. (2007): "Trst je naš!" Boj Slovencev za morje (1848–1954). Ljubljana, Nova revija.

Če citiramo več del istega avtorja iz istega leta, poleg priimka in kratice imena napišemo še črke po abecednem vrstnem redu, tako da se navedbe med seboj razlikujejo. Primer: (Pirjevec, 2007a) in (Pirjevec, 2007b).

Bibliografska opomba je lahko tudi del vsebinske opombe in jo zapisujemo na enak način.

Posamezna dela v isti opombi ločimo s podpičjem. Primer:

(Pirjevec, 2007a; Verginella, 2008).

- 9. Pri citiranju arhivskih virov med oklepaji** navajamo kratico arhiva, kratico arhivskega fonda / signaturo, številko tehnične enote in številko arhivske enote.

Primer: (ARS-1851, 67, 1808).

V primeru, da arhivska enota ni znana, se dokument citira po naslovu v *opombi pod črto*, in sicer z navedbo kratice arhiva, kratice arhivskega fonda / signature, številke tehnične enote in naslova dokumenta. Primer:

ARS-1589, 1562, Zapisnik seje Okrajnega komiteja ZKS Koper, 19. 12. 1955.

Kratice razložimo v poglavju o virih na koncu članka, kjer arhivske vire navajamo po abecednem vrstnem redu. Primer:

ARS-1589 – Arhiv republike Slovenije (ARS), Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (fond 1589).

- 10. Pri citiranju časopisnih virov** med tekstom navedemo ime časopisa, datum izdaje ter strani:

(Primorske novice, 11. 5. 2009, 26).

V primeru, da je znan tudi naslov članka, celotno bibliografsko opombo navedemo pod črto:

Primorske novice, 11. 5. 2009: Ali podjetja merijo učinkovitost?, 26.

V seznam virov in literature izpišemo ime časopisa / revije, kraj, založnika in periodo izhajanja:

Primorske novice. Koper, Primorske novice, 1963–.

- 11. Poglavje o virih in literaturi** je obvezno. Bibliografske podatke navajamo takole:

- Opis zaključene publikacije kot celote – knjige:

Avtor (leto izida): Naslov. Kraj, Založba. Npr.:

Šelih, A., Antić, G. M., Puhar, A., Renner, T., Šuklje, R., Verginella, M., Tavčar, L. (2007): Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem. Ljubljana, Tuma - SAZU.

V zgornjem primeru, kjer je *avtorjev več kot dva*, je korekten tudi citat:

(Šelih et al., 2007)

Če navajamo določeni del iz zaključene publikacije, zgornjemu opisu dodamo še številke strani, od koder smo navedbo prevzeli.

- Opis prispevka v **zaključeni publikaciji** – npr. prispevka v zborniku:

Avtor (leto izida): Naslov prispevka. V: Avtor knjige: Naslov knjige. Kraj, Založba, strani od-do. Primer:

Darovec, D. (2011): Moderna štetja prebivalstva in slovensko-hrvaška etnična meja v Istri. V: Darovec, D. & Strčić, P. (ur.): Slovensko-hrvaško sosodstvo / Hrvatsko-slovensko susjedstvo. Koper, Univerzitetna založba Annales, 129-142.

- Opis članka v **reviji**:

Avtor (leto izida): Naslov članka. Naslov revije, letnik, številka. Kraj, strani od-do. Primer:

Čeč, D. (2007): Nasilne detomorilke ali neprištevne žrtve? Spreminjanje podobe detomora v 18. in začetku 19. stoletja. Acta Histriae, 15, 2, 415-440.

- opis ustnega vira:

Informator (leto pričevanja): Ime in priimek informatorja, leto rojstva, vloga, funkcija ali položaj. Način pričevanja. Oblika in kraj nahajanja zapisa. Primer:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, r. 1930, župnik v Vižinadi. Ustno pričevanje. Zvočni zapis pri avtorju.

- opis vira iz internetnih spletnih strani:

Če je mogoče, internetni vir zabeležimo enako kot članek in dodamo spletni naslov ter v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf) (15. 9. 2008).

Če avtor ni znan, navedemo nosilca spletne strani, leto objave, naslov in podnaslov besedila, spletni naslov in v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran. Če leto objave ni znano, damo v oklepaj leto pristopa na to stran:

UP ZRS (2009): Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper. Znanstveni sestanki in konference. [Http://www.zrs-kp.si/SL/kongres.htm](http://www.zrs-kp.si/SL/kongres.htm) (2. 2. 2009). Članki so razvrščeni po abecednem redu priimkov avtorjev ter po letu izdaje, v primeru da gre za več citatov istega / istih avtorja/-jev.

12. **Kratice** v besedilu moramo razrešiti v oklepaju, ko se prvič pojavijo. Članku lahko dodamo tudi seznam uporabljenih kratic.
13. Pri **ocenah publikacij** navedemo v naslovu prispevka avtorja publikacije, naslov, kraj, založbo, leto izida in število strani (oziroma ustrezen opis iz točke 10).
14. Prvi odtis člankov uredništvo pošlje avtorjem v **korekturo**. Avtorji so dolžni popravljeno gradivo vrniti v enem tednu. Širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Druge korekture opravi uredništvo.
15. Za dodatna pojasnila v zvezi z objavo člankov je uredništvo na voljo.

UREDNIŠTVO

ISTRUZIONI PER GLI AUTORI

1. La rivista ACTA HISTRIAE pubblica **articoli scientifici originali e rassegne** relativi alla sfera degli studi umanistici, in particolare la storiografia. L'area geografica di base coperta dalla pubblicazione include l'Istria e la parte mediterranea della Slovenia, nonché tutti gli altri temi che si ricollegano al Mediterraneo in base a studi interdisciplinari e comparativi. Tutti gli articoli vengono recensiti. La recensione è completamente anonima.
2. La Redazione accetta articoli in lingua slovena, italiana, croata e inglese. Gli autori devono garantire l'ineccepibilità linguistica dei testi.
3. Gli articoli devono essere di lunghezza non superiore alle 36.000 caratteri senza spazi. Possono venir recapitati all'indirizzo di posta elettronica ActaHistriae@gmail.com oppure su supporto elettronico (CD) per posta ordinaria all'indirizzo della Redazione.
L'autore garantirà l'originalità dell'articolo e si impegnerà a non pubblicarlo altrove.
4. Ogni articolo deve essere corredato da: titolo, eventuale sottotitolo, nome e cognome dell'autore, denominazione ed indirizzo dell'ente di appartenenza o, in alternativa, l'indirizzo di casa, nonché l'eventuale indirizzo di posta elettronica.
5. I contributi devono essere corredati da un **riassunto** e da una **sintesi**. Quest'ultima sarà più breve (max. 100 parole) del riassunto (cca 200 parole).
Nella *sintesi* si descriveranno brevemente i metodi e i risultati delle ricerche e anche i motivi che le hanno determinate. La sintesi non conterrà commenti e segnalazioni.
Il *riassunto* riporterà in maniera sintetica i metodi delle ricerche, i motivi che le hanno determinate assieme all'analisi, cioè all'interpretazione, dei risultati raggiunti. Si eviterà di riportare conclusioni omesse nel testo del contributo.
6. Gli autori sono tenuti ad indicare le **(5–7) parole chiave** adeguate. Sono necessari anche le **traduzioni in inglese (o sloveno) e italiano** della sintesi, del riassunto, delle parole chiave, delle didascalie, delle fotografie e delle tabelle.
7. L'eventuale **materiale iconografico** (originale) va preparato in formato elettronico (jpeg. / tiff) e consegnato in file separati alla definizione di 300 dpi a grandezza desiderata, purché non ecceda i 12x15 cm. Prima della pubblicazione, l'autore provvederà a fornire alla Redazione tutte le autorizzazioni richieste per la riproduzione del materiale iconografico ed archivistico (in virtù della Legge sui diritti d'autore). Tutte le immagini, tabelle e grafici dovranno essere accompagnati da didascalie e numerati in successione.

8. Le **note a piè di pagina** sono destinate essenzialmente a fini esplicativi e di contenuto. I **riferimenti bibliografici** richiamano un'altra pubblicazione (articolo). La nota bibliografica, riportata nel testo, deve contenere i seguenti dati: *cognome dell'autore, anno di pubblicazione* e, se citiamo un determinato brano del testo, anche le *pagine*. Ad es.: (Isotton, 2006, 25) oppure (Isotton, 2006).

I riferimenti bibliografici completi delle fonti vanno quindi inseriti nel capitolo Fonti e bibliografia (saranno prima indicate le fonti e poi la bibliografia). L'autore indicherà esclusivamente i lavori e le edizioni citati nell'articolo.

I dati completi sulle pubblicazioni nel capitolo Fonti e bibliografia verranno riportati in questa maniera:

Isotton, R. (2006): Crimen in itinere. Profili della disciplina del tentativo dal diritto comune alle codificazioni moderne. Napoli, Jovene.

Se si citano *più lavori dello stesso autore* pubblicati nello stesso anno accanto al cognome va aggiunta una lettera in ordine alfabetico progressivo per distinguere i vari lavori. Ad es.:

(Isotton, 2006a) e (Isotton, 2006b).

Il riferimento bibliografico può essere parte della nota a piè di pagina e va riportato nello stesso modo come sopra.

Singole opere o vari riferimenti bibliografici in una stessa nota vanno divisi dal punto e virgola. Per es.:

(Isotton, 2006; Massetto, 2005).

9. Le **fonti d'archivio** vengono citate nel testo, *tra parentesi*. Si indicherà: sigla dell'archivio - numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, numero del documento (non il suo titolo). Ad es.: (ASMI-SLV, 273, 7r).

Nel caso in cui un documento non fosse contraddistinto da un numero, ma solo da un titolo, la fonte d'archivio verrà citata *a piè di pagina*. In questo caso si indicherà: sigla dell'archivio - numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, titolo del documento. Ad es.:

ACS-CPC, 3285, Milanovich Natale. Richiesta della Prefettura di Trieste spedita al Ministero degli Interni del 15 giugno 1940.

Le sigle utilizzate verranno svolte per intero, in ordine alfabetico, nella sezione "Fonti" a fine testo. Ad es.:

ASMI-SLV – Archivio di Stato di Milano (ASMI), f. Senato Lombardo-Veneto (SLV).

10. Nel citare **fonti di giornale** nel testo andranno indicati il nome del giornale, la data di edizione e le pagine:

(Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009, 26)

Nel caso in cui è noto anche il titolo dell'articolo, l'intera indicazione bibliografica verrà indicata *a piè di pagina*:

Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009: Da Mestre all'Archivio segreto del Vaticano, 26. Nell'elenco Fonti e bibliografia scriviamo il nome del giornale. Il luogo di edizione, l'editore ed il periodo di pubblicazione.

Il Corriere della Sera. Milano, RCS Editoriale Quotidiani, 1876–.

11. Il capitolo **Fonti e bibliografia** è obbligatorio. I dati bibliografici vanno riportati come segue:

- Descrizione di un'opera compiuta:

autore/i (anno di edizione): Titolo. Luogo di edizione, casa editrice. Per es.:

Cozzi, G., Knapton, M., Scarabello, G. (1995): La Repubblica di Venezia nell'età moderna – dal 1517 alla fine della Repubblica. Torino, Utet.

Se *gli autori sono più di due*, la citazione è corretta anche nel modo seguente:

(Cozzi et al., 1995).

Se indichiamo una parte della pubblicazione, alla citazione vanno aggiunte le pagine di riferimento.

- Descrizione di un articolo che compare in un volume miscelaneo:

autore/i del contributo (anno di edizione): Titolo. In: autore/curatore del libro: titolo del libro. Luogo di edizione, casa editrice, pagine (da-a). Per es.:

Clemente, P. (2001): Il punto sul folklore. In: Clemente, P., Mugnaini, F. (eds.): Oltre il folklore. Roma, Carocci, 187–219.

- Descrizione di un articolo in una **pubblicazione periodica – rivista**:

autore/i (anno di edizione): Titolo del contributo. Titolo del periodico, annata, nro. del periodico. Luogo di edizione, pagine (da-a). Per es.:

Miletti, M. N. (2007): La follia nel processo. Alienisti e procedura penale nell'Italia postunitaria. Acta Histriae, 15, 1. Capodistria, 321–342.

- Descrizione di una fonte orale:

informatore (anno della testimonianza): nome e cognome dell'informatore, anno di nascita, ruolo, posizione o stato sociale. Tipo di testimonianza. Forma e luogo di trascrizione della fonte. Per es.:

Predonzan, G. (1998): Giuseppe Predonzan, a. 1923, contadino di Parenzo. Testimonianza orale. Appunti dattiloscritti dell'intervista presso l'archivio personale dell'autore.

- Descrizione di una fonte tratta da pagina internet:

Se è possibile registriamo la fonte internet come un articolo e aggiungiamo l'indirizzo della pagina web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). (15. 9. 2008). [Http://www. trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf)

Se l'autore non è noto, si indichi il webmaster, anno della pubblicazione, titolo ed eventuale sottotitolo del testo, indirizzo web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso. Se l'anno di edizione non è noto si indichi tra parentesi l'anno di accesso a tale indirizzo:

UP CRS (2009): Università del Litorale, Centro di ricerche scientifiche di Capodistria. Convegni. [Http://www.zrs-kp.si/SL/kongres.htm](http://www.zrs-kp.si/SL/kongres.htm) (2. 2. 2009).

La bibliografia va compilata in ordine alfabetico secondo i cognomi degli autori ed anno di edizione, nel caso in cui ci siano più citazioni riferibili allo stesso autore.

12. Il significato delle **abbreviazioni** va spiegato, tra parentesi, appena queste si presentano nel testo. L'elenco delle abbreviazioni sarà riportato alla fine dell'articolo.
13. Per quanto riguarda le **recensioni**, nel titolo del contributo l'autore deve riportare i dati bibliografici come al punto 10, vale a dire autore, titolo, luogo di edizione, casa editrice, anno di edizione nonché il numero complessivo delle pagine dell'opera recensita.
14. Gli autori ricevono le **prime bozze** di stampa per la revisione. Le bozze corrette vanno quindi rispedite entro una settimana alla Redazione. In questa fase i testi corretti non possono essere più ampliati. La revisione delle bozze è svolta dalla Redazione.
15. La Redazione rimane a disposizione per eventuali chiarimenti.

LA REDAZIONE

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

1. The journal ACTA HISTRIAE publishes **original** and **review** scientific articles from the sphere of humanities, historiography in particular. The basic geographic areas covered by this publication are Istria and Mediterranean Slovenia, as well as other topics related to the Mediterranean on the basis of interdisciplinary and comparative studies. All articles are reviewed. The review process is entirely anonymous.
2. The articles submitted can be written in the Slovene, Italian, Croatian or English language. The authors should ensure that their contributions meet acceptable standards of language.
3. The articles should be no longer than 36,000 characters (without spaces). They can be submitted via e-mail (ActaHistriae@gmail.com) or regular mail, with the electronic data carrier (CD) sent to the address of the editorial board. Submission of the article implies that it reports original unpublished work and that it will not be published elsewhere.
4. The front page should include the title and subtitle of the article, the author's name and surname, academic titles, affiliation (institutional name and address) or home address, including post code, and e-mail address.
5. The article should contain the **summary** and the **abstract**, with the former (max. 100 words) being longer than the latter (c. 200 words).
The *abstract* contains a brief description of the aim of the article, methods of work and results. It should contain no comments and recommendations.
The *summary* contains the description of the aim of the article and methods of work and a brief analysis or interpretation of results. It can contain only the information that appears in the text as well.
6. Beneath the abstract, the author should supply appropriate **(5–7) keywords**, as well as the **English (or Slovene) and Italian translation** of the abstract, summary, keywords, and captions to figures and tables.
7. If possible, the author should also supply (original) **illustrative matter** submitted as separate files (in jpeg or tiff format) and saved at a minimum resolution of 300 dpi per size preferred, with the maximum possible publication size being 12x15 cm. Prior to publication, the author should obtain all necessary authorizations (as stipulated by the Copyright and Related Rights Act) for the publication of the illustrative and archival matter and submit them to the editorial board. All figures, tables and diagrams should be captioned and numbered.
8. **Footnotes** providing additional explanation to the text should be written at *the foot of the page*. **Bibliographic notes** – i.e. references to other articles or publications – sho-

uld contain the following data: *author, year of publication* and – when citing an extract from another text – *page*. Bibliographic notes appear in the text. E.g.: (Friedman, 1993, 153) or (Friedman, 1993).

The entire list of sources cited and referred to should be published in the section *Sources and Bibliography* (starting with sources and ending with bibliography).

The author should list only the works and editions cited or referred to in their article.

In the section on *bibliography*, citations or references should be listed as follows:

Friedman, L. (1993): Crime and Punishment in American History. New York, Basic Books.

If you are listing *several works published by the same author in the same year*, they should be differentiated by adding a lower case letter after the year for each item.

E.g.:

(Friedman, 1993a) and (Friedman, 1993b).

If the bibliographic note appears in the footnote, it should be written in the same way.

If listed in the same bibliographic note, individual works should be separated by a semi-colon. E.g.:

(Friedman, 1993; Frost, 1997).

9. When **citing archival records** *within the parenthesis* in the text, the archive acronym should be listed first, followed by the record group acronym (or signature), number of the folder, and number of the document. E.g.:

(ASMI-SLV, 273, 7r).

If the number of the document could not be specified, the record should be cited *in the footnote*, listing the archive acronym and the record group acronym (or signature), number of the folder, and document title. E.g.:

TNA-HS 4, 31, Note on Interview between Colonel Fišera and Captain Wilkinson on December 16th 1939.

The abbreviations should be explained in the section on sources in the end of the article, with the archival records arranged in an alphabetical order. E.g.:

TNA-HS 4 – The National Archives, London-Kew (TNA), fond Special Operations Executive, series Eastern Europe (HS 4).

10. If referring to **newspaper sources** in the text, you should cite the name of the newspaper, date of publication and page:

(The New York Times, 16. 5. 2009, 3)

If the title of the article is also known, the whole reference should be stated *in the footnote*:

The New York Times, 16. 5. 2009: Two Studies tie Disaster Risk to Urban Growth, 3. In the list of sources and bibliography the name of the newspaper. Place, publisher, years of publication.

The New York Times. New York, H.J. Raymond & Co., 1857–.

11. The list of **sources and bibliography** is a mandatory part of the article. Bibliographical data should be cited as follows:

- Description of a non-serial publication – a book:

Author (year of publication): Title. Place, Publisher. E.g.:

Barth, F., Gingrich, A., Parkins, R., Silverman, S. (2005): One Discipline, Four Ways. Chicago, University of Chicago Press.

If there are *more than two authors*, you can also use et al.:

(Barth et al., 2005).

If citing an excerpt from a non-serial publication, you should also add the number of page from which the citation is taken after the year.

- Description of an article published in a **non-serial publication** – e.g. an article from a collection of papers:

Author (year of publication): Title of article. In: Author of publication: Title of publication. Place, Publisher, pages from-to. E.g.:

Rocke, M. (1998): Gender and Sexual Culture in Renaissance Italy. In: Brown, I. C., Davis, R. C. (eds.): Gender and Society in Renaissance Italy. New York, Longman, 150–170.

- Description of an article from a **serial publication**:

Author (year of publication): Title of article. Title of serial publication, yearbook, number. Place, pages from-to. E.g.:

Faroghi, S. (1986): The Venetian Presence in the Ottoman Empire (1600–1630). The Journal of European Economic History, 15, 2. Rome, 345–384.

- Description of an oral source:

Informant (year of transmission): Name and surname of informant, year of birth, role, function or position. Manner of transmission. Form and place of data storage. E.g.:

Baf, A. (1998): Alojzij Baf, born 1930, priest in Vižinada. Oral testimony. Audio recording held by the author.

- Description of an internet source:

If possible, the internet source should be cited in the same manner as an article. What you should add is the website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis):

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf) (15. 9. 2008).

If the author is unknown, you should cite the organization that set up the website, year of publication, title and subtitle of text, website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis). If the year of publication is unknown, you should cite the year in which you accessed the website (within the parenthesis):

UP SRC (2009): University of Primorska, Science and Research Centre of Koper. Scientific meetings. [Http://www.zrs-kp.si/konferenca/retorika_dev/index.html](http://www.zrs-kp.si/konferenca/retorika_dev/index.html) (2. 2. 2009).

If there are more citations by the same author(s), you should list them in the alphabetical order of the authors' surnames and year of publication.

12. The **abbreviations** should *be explained* when they first appear in the *text*. *You can also add a list of their explanations at the end of the article.*
13. The title of a **review article** should contain the following data: author of the publication reviewed, title of publication, address, place, publisher, year of publication and number of pages (or the appropriate description given in Item 10).
14. The authors are sent the **first page proofs**. They should be returned to the editorial board within a week. It is not allowed to lengthen the text during proof-reading. Second proof-reading is done by the editorial board.
15. For additional information regarding article publication contact the editorial board.

EDITORIAL BOARD

